

**SH. UBAYDULLAYEV, B. GAFUROV,
D. UBAYDULLAYEVA**

SHAQÍRÍWĞA SHEKEMGI BASLANĞÍSH TAYARLÍQ

*Orta bilim beriw mäkemeleriniň 11-klası hám orta arnawlı,
kásip óner bilimlendiriw mäkemeleriniň oqıwshıları ushın sabaqlıq*

Birinshi basılımı

Özbekstan Respublikası Xalq bilimlendiriw

UOK 355.253.2(075.3)=512.121

KBK 68.49(50')3

Pikir bildiriwshiler:

- A. SHUMAN** — Ózbekstan Respublikası Qorǵanıw ministrligi áskeriy kadrlardı tayarlaw basqarması başlığı, polkovnik;
M. TINIBEKOV — Puqaralıq qorǵanıw institutı aǵa muǵallimi.
I. MAMATOV — Tashkent Medicinalıq Akademiyası janındaǵı áskeriy medicinalıq fakulteti muǵallimi, polkovnik.
A. SOTBOLDIYEV — Nizamiy atındaǵı Tashkent mámlekетlik pedagogikalıq universiteti áskeriy kafedrası docenti.
H. ATAJANOV — Shayxantahur rayonı 102-sanlı ulıwma orta bilim beriwr mektebi «ShShBT» áskeriy muǵallimi;
T. KARIMOV — Yunusabad rayonı 5-mektep «ShShBT» áskeriy muǵallimi;
M. RAXMANOV — R.Glier atındaǵı Respublika qánigelestirilgen muzıka akademiyalıq liceyi áskeriy basshısı.

Sh 23 Ubaydullayev Sh. hám basq.

Shaqırıwgá shekemgi baslangısh tayarlıq. 11-klass ushın sabaqlıq/ Sh. Ubaydullayev, B. Gafurov, D. Ubaydullayeva. — Nókis: «Bilim», 2018. — 200 b.

ISBN 978-9943-16-432-1

Bul sabaqlıqta puqaralıq qorǵanıwi ómir qáwipsizligi tiykarları, qáwipsizlik hám ayriqsha jaǵdaylarda insan qorǵanıwi, áskeriy xızmettiń huqıqı tyikarları, áskeriy jumis tiykarları, atıw tayarlıǵı, sap tayarlıǵı, ámeliy áskeriy fizikalıq tayarlıq hám medicinalıq bilim tiykarları haqqında maǵlıwmatlar berilgen. Kitapta berilgen temalardı ózlestiriw arqalı oqıwshılar ayriqsha jaǵdaylarda júz bergende qalay háreket etiw kerekligi boyınsha kónlik-pelerge iye boladı.

Sabaqlıq 11-klass oqıwshıları hám usı pánnen sabaq beriwsı muǵallimler ushın arnalǵan.

UOK 355.253.2(075.3)=512.121

KBK 68.49(50')3

Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan basıp shıǵarıldı.

ISBN 978-9943-16-432-1

© Sh.Ubaydullayev hám basqa., 2018-j.

© «ILM ZIYO» baspa úyi, 2018-j.

Qaraqalpaqshaǵa awdarma

© «Bilim» baspası, 2018-j.

KIRISIW

Ózbekstan Respublikasınıń Qurallı Kúshlerinde alıp barılıp atırğan reformalardı dawam ettip, mámlekетimiz bassħisi Sh. Mirziyoev: «Góz-lengen strategiyalıq maqsetlerge jetisiwde hám olardı turmısqa tolıq engiziwde hár tárepleme hám puqta tayarlangan, óz Watanına sadıq, joqarı kvalifikaciyalı áskeriy kadrlardı tárbiyalaw, mámlekет tárrepinen olardıń sociallıq qorgaliwıń kepilliklew sheshiwshi hám tiykarǵı faktor bolıp tabıladı. Sonlıqtan respublikaniń barlıq oqıw orınlarında watandı súyiwshilik tárbiyası haqqındaǵı pánlerin qollanıw hám kúsheyttiriw boyınsha ámeliy jumıslar baslandı», dep atap ótti.

Qolıńızdaǵı bul kitap 10-klaslar ushın basıp shıgarılǵan «Shaqırıwǵa shekemgi baslangısh tayarlıq» sabaqlığınıń dawamı bolıp, 11-klaslar ushın dúzilgen baǵdarlama tiykarında tayarlangan. Kitap tómendegi bólimerden ibarat: 1-bólüm: Puqaralıq qorǵanıwı. Ómir qáwipsizligi tiykarları. Qáwipsizlik hám ayriqsha jaǵdaylarda insan qorǵanıwı; 2-bólüm: Sap tayarlıǵı; 3-bólüm: Askeriy xızmettiń huqıqıy tiykarları; 4-bólüm: Áskeriy jumıs tiykarları; 5-bólüm: Ótiw tayarlıǵı; 6-bólüm: Ámeliy áskeriy fizikalıq tayarlıq; 7-bólüm: Medicinalıq bilim tiykarları.

Sabaqlıqta áskeriy tarawǵa baylanıshı buyrıq, qarar, nızam, oqıw qolbanba hám basqa oqıw ádebiyatlarından keń paydalanılgan.

Oqıwshılarǵa sabaqlıqtaǵı temalar mazmunın ózlestiriw ańsat bolıwı ushın onda foto maǵlıwmatlar, sızılmalardan paydalanılgan. Hárbir bap sońında temanı ózlestiriw dárejesin anıqlaw maqsetinde qadaǵalaw sorawlari berilgen.

«Shaqırıwǵa shekemgi baslangısh tayarlıq» páni ximiya, fizika, dene tárbiya siyaqlı pánler menen tuǵız baylanısqan bolıp, bul oqıwshılardıń keleshekte Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri qatarında áskeriy xızmetke shaqırılgan waqtlarında óziniń konstituciyalıq minnetlerin ótewge járdem beredi.

Jaslarǵa áskeriy bilim beriwdé olargá armiyanıń oqıw-jawingerlik xızmetinde orınlanaǵıń shınıǵıwlар, háreketter hám ámellerdi áskeriy bólimerdegiý mümkinshılıgi bolǵansha jaqınlastırılgan halda úyretiw názerde tutıladı. Bul shınıǵıwlardı kóp mártebe tákirarlaw nátiyjesinde jaslarda zárür áskeriy bilim hám kónlikpe júzege keledi.

I BÓLIM. PUQARALÍQ QORĞANÍWÍ. ÓMIR QÁWIPSIZLIGI TIYKARLARÍ. QÁWIPSIZLIK HÁM AYRÍQSHA JAĞDAYLARDA INSAN QORĞANÍWÍ

1-bap. AYRÍQSHA JAĞDAYLARDÍN ALDÍN ALÍW HÁM HÁREKET ETIWDÍN BIRDEN-BIR SISTEMASÍN SHÓLKEMLESTIRIW

1.1. Ayriqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám háreket etiwdiń mámleketlik sistemasi (AJMS)

Óárezsizlikke eriskenimizden soń, xalqımız tınısh hám abadan turmıs keshiriw ushın qabil etilgen nızamlar tiykarında respublikamızdıń barlıq basqarmaları, oqıw orınları hám mákemelerinde tiyisli ilajlar ótkerilmekte. Bul jumıslardıń ishinde puqaralıq qorğanıwı máselelerine ayriqsha áhmiyet berilgen.

Bul áhmiyetli waziypanı turmısqa engiziw maqsetinde Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Ózbekstan Respublikasında Ayriqsha jaǵdaylar ministrligin shólkemlestiriw haqqında»ǵı Pármanı járiyalandı hám usıǵan muwapiq túrde Ayriqsha jaǵdaylar ministrligi shólkemlestirildi.

Ministrliktiń tiykarǵı waziypalarına xalıq hám xalıq xojalığı obyeklerin tábiyyiy apatshılıqlardan qorgawdıń nátiyjeli sistemasın shólkemlestiriw, respublikada tábiyyiy hám texnogen jaǵdaylardıń aldın alıw hám olardıń aqıbetlerin saplastırıw, sonday-aq, ayriqsha jaǵdaylarda olardıń aldın alıw hám háreket etiwdiń birden-bir sistemasın shólkemlestiriw kiredi. Usı maqsette Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń «Ózbekstan Respublikası ayriqsha jaǵdaylarda olardıń aldın-alıw hám háreket etiwdiń mámleketlik sistemasın jáne de jetilistiriw haqqında»ǵı qararı qabil etilgen.

Ayriqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám háreket etiw mámleketlik sistemi, adamlardıń qurban bolıwı, olardıń densawlıǵı yaki qorshaǵan ortalıqqa ziyan tiyiwi, ayriqsha materiallıq ziyan keltiriwi hám de adamlardıń turmıslıq xızmetiniń buzılıwına alıp keliwi mümkin bolǵan yaki alıp kelgen avariya, baxıtsızlıq, qáwipli tábiyyiy qubılıs yaki basqa tábiyyiy apatshılıq nátiyjesinde belgili aymaqta júzege kelgen jaǵdaydı; ayriqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám olardı saplastırıw sharaları, usıl-

ları, qurallar sisteması, is-háreketleriniń kompleksin; aldınnan ótkerilip, ayriqsha jaǵdaylar júz beriw qáwipin ilajı bolǵanınsha kemeytiwge, bunday jaǵdaylar júz bergen táǵdirde bolsa, adamlardıń densawlıǵın saqlaw, qorshaǵan ortalıqqıa tiyetuǵın ziyan hám materiallıq ziyan muǵdarın kemeytiwge qaratılǵan ilajlardıń kompleksin; ayriqsha jaǵdaylar júz bergende adamlardıń ómiri hám densawlıǵın saqlaw, qorshaǵan ortalıqqıa tiygzetuǵın ziyan hám materiallıq ziyan muǵdarın kemeytiw, sonday-aq, ayriqsha jaǵdaylar júz bergen zonalardı karantinge alıp, qáwipli faktorlardıń tásırın saplastırıwǵa qaratılǵan avariyalıq-qutqarıw isleri hám keşiktiriwge bolmaytuǵın basqa islerdiń kompleksin óz ishine aladı.

AJMS wazıypaları, düzilisi, dárejeleri, basqarıw hám muwapiqlastırıw organları. AJMS basqarıw organları, mámlekетlik hám xojalıq basqarıwı organları, jergilikli mámlekетlik hákimiyat organları ayriqsha jaǵdaylarda xalıq hám aymaqlardı qorǵaw máselelerin sheshiw wákilligine kiretuǵın basqa shólkemlerdiń kúsh hám quralların birlestiredi hám de ayriqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám saplastırıw tarawındaǵı ilajlardı shólkemlestırıw hám ámelge asırıw, olar júzege kelgende xalıqtıń qáwipsizligin, qorshaǵan tábiyyiy ortalıqtı qorǵawdı hám de tınıshlıq hám áskeriy dáwirde mámlekettiń ekonomikasına ziyanın azayıwdı támiyinleydi.

Tınıshlıq hám áskeriy dáwirde xalıq hám aymaqlardı ayriqsha jaǵdaylardan qorǵaw tarawında mámlekет siyasatın ámelge asırıw, normativlik-huqıqıy hújjetlerin islep shıǵıw hám ámelge asırıw; respublika aymağındaǵı múmkın bolǵan ayriqsha jaǵdaylardı prognozlastırıw, olardıń social-ekonomikalıq aqıbetlerin bahalaw; ayriqsha jaǵdaylardıń aldın alıwǵa, adamlardıń qáwipsizligin támiyinlewge, qáwipli texnologiyalar hám óndirislerdiń táwekelshiligin páseyttırıwge, ekonomika tarmaqları hám basqa shólkemler xızmet kórsetiwinıń turaqlılıǵın asırıwǵa qaratılǵan maqsetli hám kompleksli ilimiy-texnikalıq baǵdarlamalardı islep shıǵıw hám ámelge asırıw; basqarıw organları hám ayriqsha jaǵdaylardıń aldın alıw, olardı saplastırıw ushın gózlengen kúsh hám qurallardıń úzliksiz tayarlıǵın támiyinlew; xalıq hám aymaqlardı ayriqsha jaǵdaylardan qorǵaw tarawındaǵı maǵlıwmatlardı jiynaw, islep shıǵıw, almaslaw hám beriw; xalıqtı, basqarıw organlarınıń lawazımlı shaxsların, AJMSnıń kúshleri hám quralların ayriqsha jaǵdaylarda háreket etiwge tayarlaw; ayriqsha jaǵdaylardı saplastırıw ushın finanslıq hám materiallıq resurslar qorın jaratıw; xalıq hám aymaqlardı ayriqsha jaǵdaylardan qorǵaw tarawında

mámleketlik ekspertizası, qadaǵalawın hám tekseriwin ámelge asırıw; ayrıqsha jaǵdaylardı saplastırıw; ayrıqsha jaǵdaylardan ziyan kórgen xalıqtı sociallıq jaqtan qorǵawǵa baylanıshı ilajlardı ámelge asırıw; xalıqtı hám aymaqlardı ayrıqsha jaǵdaylardan qorǵaw tarawında puqaralardıń, sonıń qatarında olardı tamamlawǵa tikkeley qatnasqan shaxslardıń huqıq min-netlemelerin ámelge asırıw; xalıq hám aymaqlardı ayrıqsha jaǵdaylardan qorǵaw tarawında xalıq aralıq birge islesiw; júzege keliwi múmkin bolǵan ayrıqsha jaǵdaylardan qamsızlandırıwdıń maqul sistemasın támiyinlew AJMS nıń tiykarǵı jaǵdayları bolıp esaplanadı.

AJMS aymaqlıq hám funkcional tómendegi sistemalardan ibarat hám hám de quramında xabar-basqarıw dúzilmesi xızmet kórsetetuǵın respublika, jergilikli hám obyektlər kólemindegi úsh dárejege iye.

AJMSnıń hárbiń dárejesi tómendegilerden ibarat:

- AJMS basshı organları;
- AJMS kündelikli basqarıw organları;
- ayrıqsha jaǵdaylardı saplastırıw kúshleri hám quralları;
- ayrıqsha jaǵdaylardı saplastırıw ushın finanslıq hám materiallıq resurslardıń qorları;
- xabar beriwr, baylanıs sistemaları, basqarıw hám maǵlıwmat penen támiyinlewdiń avtomatlastırılǵan sistemaları.

AJMSnıń aymaqlıq tómengi sistemaları óz hákımshilik aymaqları dógereginde ayrıqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám olardı saplastırıw ushın Qaraqalpaqstan Respublikası, wálayatlar hám Tashkent qalasında düziledi hám de tiyisli rayonlar, qalalar, awıllar kólemindegi buwınlardan ibarat.

AJMSnıń funkcional tómengi sistemaları mámleketlik hám xojalıq basqarıwı organları, basqa shólkemler hám obyektlerde qorshaǵan tábiyyı ortaǵıq hám joqarı dárejede qáwipli obyektlər jaǵdayın baqlaw hám qadaǵalawdı ámelge asırıw, sonday-aq, basqarmaǵa tiyisli, obyektlerde olardıń óndiris xızmeti menen baylanıshı ayrıqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám olardı saplastırıw ushın shólkemlestiriledi hám de AJMS xızmetlerinen, tómengi sistemalardıń mámleketlik qadaǵalaw organları, kúsh hám qurallardan ibarat boladı.

AJMS xızmetleri, mámleketlik qadaǵalaw organları hám de baqlaw hám qadaǵalawdıń basqa shólkemleri, AJMS funkcional tómengi sistemaları ayrıqsha jaǵdaylardı tamamlaw kúshleri hám qurallarınıń wazıypaları, olardı shólkemlestiriw hám de quramı mámleketlik hám

xojalıq basqarıw organları, sonday-aq, basqa shólkemlerdiń qorshaǵan tábiyyiy ortalıqtıń jaǵdayın baqlaw qadaǵalaw tarawındaǵı funkciyaları, basqarmaǵa tiyisli joqarı dárejede qáwipli obyektlereğegi óndiris texnologiyalarınıń ózgesheligi esapqa alıngan jaǵdayda islep shıǵılatuǵın usı tómengi sistemalar haqqındaǵı ustavlar menen belgilenedi hám de Ózbekstan Respublikası Ayrıqsha jaǵdaylar ministrligi (keyingi orınlarda AJM dep júrgiziledi) menen kelisilgen jaǵdayda tiyisli mámlekетlik hám xojalıq basqarıwı organları, basqa shólkemler basshıları tárepinen tastıyiqlanadı.

AJMSnıń xabar-basqarıw dúzilmesi tómendegilerdi óz ishine aladı:

— AJMtıń awır jaǵdaylardı basqarıw orayı;

AJMS aymaqlıq hám funcional tómengi sistemalarınıń xabar-analiz orayları;

— qorshaǵan tábiyyiy ortalıq hám joqarı dárejede qáwipli obyektlər jaǵdayın baqlaw hám qadaǵalaw organlarınıń xabar orayları;

— turaqlı basqarıw punktleri;

— ayrıqsha jaǵdaylardı saplastırıw kúsh hám qurallardı basqarıwdıń háreketleniwshi punktleri;

— AJMS aymaqlıq hám funcional tómengi sistemalarınıń náwbetsilik—dispatcherlik xızmetleri;

— baylanıs hám xabar jetkeriw quralları, sonıń qatarında basqarıw hám xabar menen támiyinlewdiń avtomatlastırılğan sisteması.

Xabar-basqarıw dúzilmesi tómendegilerdi támiyinlewi kerek:

— AJMSnıń aymaqlıq hám funcional tómengi sistemalarınan alıngan seysmologiyalyq, geologiyalyq, gidrometeriologiyalyq qáwipli hádiy-seler, sanaat hám transportdaǵı avariyalar hám apatshılıqlar, epidemiyalar, epizootiyalar, epifitotiyalar, radioaktiv, ximiyalyq hám biologiyalyq (bakteriologiyalyq) awhal haqqındaǵı maǵlıwmatlardı toplaw hám qayta islew (analizlew, saqlaw);

— basshı organlar, AJMSnıń kúndelikli basqarıw organları, ayrıqsha jaǵdaylardı saplastırıw kúshleri hám quralları hám de xalıqqa ayrıqsha jaǵdaylardıń júzege keliw jaǵdayları, ózgeshelikleri, rawajlanıw kólemeleri hám ótiwi, bolıwı múmkın bolǵan aqibetleri, ayrıqsha jaǵdaylarda háreket etiw tártibi haqqında xabar etiw hám xabar beriw;

— AJMS tómengi sistemaları hám buwınları, AJMSnıń basshılıq etiwshi basqarıw organları, basqarıw punktleri, ayrıqsha jaǵdaylardı tamamalw kúshleri hám quralları arasında óz ara xabarlar almaslaw.

Ayriqsha jaǵdaylar haqqındaǵı xabarlardıń normaları, mazmunı hám túrleri, olardı AJMS na, onıń tómengi sistemaları hám buwınlarına, sonday-aq, xalıqqa jetkeriw müddetleri hám tártibi Ózbekstan Respublikası Puqaralıq qorǵanıw baslıǵı tárepinen tastııqlanatuǵın Mámleketlik hám xojalıq basqarıw organları, jergilikli mámleketlik hákimiyati organları hám basqa shólkemler arasında ayriqsha jaǵdaylar máseleleri boyınsha kündelikli birge islesiw hám xabar beriw kórsetpesi menen belgilenedi.

AJMSnıń bassı organları — bul wákilligine xalıq hám aymaqlardı ayriqsha jaǵdaylardan qorǵaw boyınsha tómendegi máseleleri sheshiw kiretuǵın mámleketlik hám xojalıq basqarıw organları, jergilikli mámleketlik hákimiyati organları hám de basqa shólkemler hám obyektlər bolıp tabıldı:

— respublika dárejesinde — AJM oraylıq apparatı, mámleketlik hám xojalıq basqarıwı organları hám de qorshaǵan tábiyyi ortalıq hám joqarı dárejede qáwipli obyektlərdiń jaǵdayın baqlaw hám qadaǵalaw ushın juwapker bolǵan, sonday-aq, quramında ximiyalıq, jarılıwshı, órt payda bolıwı mümkin bolǵan hám basqa qáwipli obyektləri bolǵan shólkemler;

— jergilikli dárejede — jergilikli mámleketlik hákimiyati organları;

— obyektlər dárejesinde — shólkemler hám obyektlər hákimshılıgi.

AJMS, onıń tómengi sistemaları hám buwınlarınıń xızmeti shólkemlestiriw, xalıq hám aymaqlardı ayriqsha jaǵdaylardan qorǵaw boyınsha olarǵa júklengen wazıypalardı orınlawǵa tayarlığı ushın tolıq juwapkerlik tiyisli bassı organlarǵa júklenedi.

AJMSnıń kúsh hám quralları tómendegilerden ibarat:

— puqaralıq qorǵanıw armiyaları;

— AJM ge tuwırıdan-tuwrı hám de tez boysınıwshı respublika qáni-gelestirilgen dúzilmeleri, qutqarıw dúzilmeleri;

— ministrlıklar hám basqarmalardıń professional qánigelestirilgen bólımheleri hám dúzilmeleri, respublika, jergilikli hám obyektlər dárejede AJMS tiyisli aymaqlıq hám funkcional tómengi sistemalarınıń qutqarıw xızmetleri hám qutqarıw dúzilmeleri;

— Ózbekstan Qızıl Yarım ay jámiyetiniń kewilliler otryadları (komandaları, toparları), qorǵanıwǵa járdemlesiwi «Watanparvar» shólkemi.

Prognozlastırılıp atırǵan yaki júzege kelgen ayriqsha jaǵdaylardıń halatı, kólemlerinen kelip shıǵıp Ózbekstan Respublikasınıń Bas ministri — Puqaralıq qorǵanıw baslıǵı, sonday-aq, puqara qorǵanıw baslıǵı — Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesi baslıǵınıń, tiyisli

wálayatlar hám Tashkent qalalıq hákiminiń qararı menen belgili bir aymaq shegarasında AJMS xızmet kórsetiwiń tómendegi rejimlerinen biri ornatıldı:

— kúndelikli xızmet rejimi — normadaǵı óndiris -sanaat, radiaciyalıq, ximiyalyq, biologiyalyq (bakteriologiyalyq), seysmikalıq hám gidrometeorologiyalyq jaǵdayda, epidemiyalar, epizootiyalar hám epifitotiyalar bolmaǵanda;

— joqarı tayarlıq rejimi — óndiris-sanaat, radiaciyalıq, ximiyalyq, biologiyalyq (bakteriologiyalyq), seysmikalıq hám gidrometeorogiyalyq jaǵday qıyınlasqanda, ayrıqsha jaǵdaylar júzege keliwi múmkinligi haqqında prognoz alınganda;

— ayrıqsha rejim — ayrıqsha jaǵdaylar júzege kelgende hám ayrıqsha jaǵdaylar dáwirinde.

Tómendegiler AJMS xızmet kórsetiwi waqtında ámelge asırılatuǵın tiykarǵı ilajlar esaplanadı:

a) kúndelikli xızmet rejiminde:

— qorshaǵan tábiyyi ortaǵıqtıń jaǵdayın, joqarı dárejede qáwipli obyektlər hám olarǵa jaqın aymaqlardaǵı jaǵdaydı baqlaw hám qadaǵalawdı ámelge asırıw;

— ayrıqsha jaǵdaylardıń aldın aliw, xalıqtıń qáwipsizligi hám qorǵanıwin támiyinlew, tiygiziletuǵın ziyan hám ziyandı qısqartıw, sonday-aq, ayrıqsha jaǵdaylar sharayatında turaq jay imaratları, sanaat obyektləri, turmis támiynatı sistemaları hám ekonomika tarmaqları xızmet kórsetiwiń turaqlılıǵıń asırıw boyınsha maqsetli hám ilimiý — texnikaliq bağdarlamalar hám de shara-ilajlardı rejelestiriw hám orınlaw;

— ayrıqsha jaǵdaylar boyınsha basqarıw organları hám AJMS kúshlerin ayrıqsha jaǵdaylar waqtında háreketlerge tayarlawdı jetilistiriw xalıqtı ayrıqsha jaǵdaylar waqtında qorǵaw usılları hám háreket etiwge úyretiwdi shólkemlestiriw;

— ayrıqsha jaǵdaylardı saplastırıw ushın finanslıq hám materiallıq resurslar qorların jaratiw hám toltıriw;

— qamsızlırıwdıń maqsetli túrlerin ámelge asırıw;

b) joqarı tayarlıq rejiminde:

— ayrıqsha jaǵdaylar júzege keliwi qáwpi haqqında mámlekетlik hám xojalıq basqarıw organları, jergilikli mámlekетlik hákimiyati organları hám basqa shólkemlerge xabar beriw hám xalıqtı xabardar etiw;

— AJMS tiyisli tómengi sistemaları hám buwınları xızmetine tikkeley basshılıq etiwdi mámlekетlik hám xojalıq basqarıw organları, jergilikli

mámlekетlik hákimiyatı organları hám basqa shólkemlerdiń óziniń ju-wapkershilige alıwı, zárúrlik bolǵanda jaǵdaydıń qıyınlasıwı sebep-lerin aniqlaw ushın apatshılıq júz beriwi mümkin bolǵan regionlarda tez járdem toparların shólkemlestiriw, jaǵdaydı normallastırıw boyınsha usınıslar islep shıǵıw;

— turaqlı jaylasıw punktlerinde AJMS bassħıları quramınıń kúni-túni náwbetshiligin engiziw;

— ayrıqsha jaǵdaylar boyınsha aymaqlıq basqarmalar (bólimler)dıń tez járdem toparları hám de mámlekетlik hám xojalıq basqarıw organları, obyektlər hám basqa shólkemlerdiń náwbetshilik-dispatcherlik xızmetleri náwbetshiligin shólkemlestiriw;

— qorshaǵan tábiyyi ortalıqtıń jaǵdayı, joqarı dárejede qáwipli obyektlər hám olarǵa jaqın aymaqlardaǵı jaǵdaydı baqlaw hám qadaǵalawdı kúsheytiw, ayrıqsha jaǵdaylardıń júzege keliw itimalın, olardıń kólemleri hám aqıbetlerin prognozlastırıw;

— ayrıqsha jaǵdaylar sharayatlarında xalıq hám qorshaǵan tábiyyi ortalıqtı qorǵaw, sonday-aq, turaq jay imaratları, turmıs támiynatı sistemaları, obyektlər hám ekonomika tarmaqlarınıń turaqlı xızmet kórsetiwin támiyinlew shara-ilajların kóriw;

— kúshler hám qurallardı tayar jaǵdayǵa keltiriw, olardıń háraket rejelerin aniqlastırıw hám de zárür bolǵanda ayrıqsha jaǵdaylarda shamalanıp atırǵan aymaqqa jilstırıw;

d) ayrıqsha rejimde:

— ayrıqsha jaǵdaylar júzege kelgeni haqqında mámlekетlik hám xojalıq basqarıw organları, jergilikli mámlekетlik hákimiyatı organlarına xabar beriw hám xalıqtı xabardar etiw;

— tez járdem toparlardı ayrıqsha jaǵdaylar aymağına jilstırıw;

— xalıqtı qorǵawdı shólkemlestiriw;

— ayrıqsha jaǵdaylardı saplastırıwdı shólkemlestiriw;

— ayrıqsha jaǵdaylar zonaları shegaraların belgilew;

— ekonomika obyektlərinin turaqlı xızmet kórsetiwin támiyinlew, ziyan kórgen xalıqtıń turmıs sharayatların támiyinlew jumısların shólkemlestiriw;

— ayrıqsha jaǵdaylar aymaqlardaǵı qorshaǵan tábiyyi ortalıqtıń jaǵdayı, avariya obyektləri hám olarǵa jaqın aymaqlardaǵı jaǵday boyınsha monitoring alıp barıw.

1.2. Mektepte ayriqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám saplastırıw háreketleri rejesiniń düzilisi

Shólkemlestiriwshilik— huqıqıy túrine qaramastan hárbir mektepte (oqıw ornında) tábiyyiy hám texnogen ózgeshelikli ayriqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám saplastırıw háreketleri rejesi islep shıǵıladı. Rejeni islep shıǵıw hárqanday sharayatta insanlar qurban boliwın hám materiallıq baylıqlarǵa ziyan tiyiwin maksimal azaytıwǵa qaratılǵan boliwı kerek.

Rejelestiriw obyektinde ayriqsha jaǵdaylar júz beriw qáwipi dárejesin, apatshılıqlar hám tábiyyiy apatlar, júz berowi nátiyjesinde júzege keliwi mümkin bolǵan jaǵdaylardı boljaw, bar materiallıq qor hám insanlardı hár tárepleme týrenip hám baha beriwe tiykarlanıwı kerek.

Ayriqsha jaǵdaylarda xaliqqa eskertiw olardıń nátiyjesindegi materiallıq ziyanlar hám jábirlengenlerdiń sanın azaytıw ilajları muǵdarı, müddeti, shólkemlestiriw hám orınlaw tártibin, avariya, nabıt boliwlar, tábiyyiy apatshılıqlardan (xalıqtı) mektep xızmetkerleri hám oqıwshıldı, materiallıq baylıqlardı qorǵaw boyınsıa keshiktirip bolmaytuǵın ilajlardıń orınlaniwı, sonday-aq, qutqarıw jumısların shólkemlestiriw hám alıp bariwdı belgileydi.

Ayriqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám saplastırıw háreketleri rejesi eki bólimnen ibarat:

— *mektep (obyekt) hám oǵan qońsı aymaqlardaǵı potencial qáwip-qáterler.*

Bul bólimde obyektke qáwip salıwshı, úlken avariyalar, óndiristiń qıyalıwları boliwı mümkin bolǵan kárخana, ximiyalıq zatlar hám basqa qáwipli júkler tasıp ótiwshi hám júklewshi temir jollar, stanciyalar (bándırgiler), epizootik, epidemiyalıq kóz qarastan qolaysız aymaqlar kórsetiledi;

— *úlken óndiris avariyaları, nabıt boliwlar hám tábiyyiy apatshılıqlar, terroristlik háreketler júz beriw qáwpi tuwilǵanda islenetuǵın ilajlar (joqarı tayarlıq rejiminde).*

Bul bólim:

a) ayriqsha jaǵdaylar júz beriw qáwpi haqqında basqarıw organların, basshılar, jumissıhılar hám xalıqtı xabarlaw tártibin;

b) ayriqsha jaǵday tásırı haqqında eskertiw hám onı azaytıw boyınsıa ótkeriletuǵın ilajlardıń muǵdarı, müddeti, qatnastırılatuǵın kúsh hám qurallar;

d) bar kúsh hám qurallardı, qorǵanıw qurılmaların, basqa jertólelerdi, jerdiń ústinde jaylasqan imarat hám qurılmalardı bekkemlep, jawıp mektep xızmetkerleri, oqıtıwshıları hám xalıqtı jasırıw ushın taylorlaw;

- e) jeke qorǵanıw quralların mektep xızmetkerleri hám oqıwshılarına beriwigə tayarlaw hám beriw;
- f) mektep xızmetkerleri hám oqıwshıları, evakuaciya etiw ushın biriktirilgen avtotransporttı hám qaladan tısqarı zonalardı tayarlawda qatnasıw;
- g) medicinalıq hám epidemiyalarǵa qarsı qorǵanıw ilajların ótkeriw;
- h) órtke qarsı ilajlardı hám óndırısti avariyasız toqtatıwǵa tayarlıq ilajların ótkeriwdi óz ishine aladı.

Hárbir oqıwshı ayriqsha jaǵdaylar júz bergende ne etiwi kerekligin biliwi, kúndelikli turmista mektep aymağında hám mektepten sırtta durıs háreket etiw qaǵıydarların ózlestiriwi, órtke qarsı qáwipsizlik sharaların orınlawı, qorǵanıw qurallarınıń qayjerde saqlanıwın, qorǵanıw quralların durıs qollanılıwın, janındaǵılarǵa birinshi járdem beriw qaǵıydarların biliwi, evakuaciya waqtında basshılardıń buyrıqların tez hám durıs orınlawı shárt.

Qadaǵalaw sorawlari

1. Ayriqsha jaǵday degende nenı túsinesiz?
2. Ayriqsha jaǵday ministrligi qashan hám ne maqsette shólkemlestirilgen?
3. AJMSnıń basshı organları qaysılar?
4. Ayriqsha jaǵdaylar ministrliginiń kúsh hám qurallarına neler kireti?
5. Ayriqsha jaǵday júz bergende oqıwshılardıń wazıypaları nelerden ibarat?

2-bap. QORSHAĞAN ORTALÍQTÍN UNAMSÍZ TÁSIRLERİNDE, INFEKCIYALÍQ HÁM INFEKCIYALÍQ EMES KESELLIKLERDEN SALAMATLÍQTÍ SAQLAW

2.1. Qorshaǵan ortalıqtıń adam organizmine unamsız tásiri

Adam organizmine átirapımızdaǵı ortalıq úlken tásir kórsetedi. Taza suw, hawa hám hasıldar jerler adam jaqsı hám salamat jasawı ushın eń kerekli zatlar bolıp tabıladi. Eger átirapımızdaǵı hawa patas bolsa, ol insan organizmine dem alıw joli arqalı kiriwi mümkin.

Patas suw ishinde patogen mikroorganizmler bolıwı mümkin. Hár qıylı toksik aralaspalar suw menen adamnıń ishki organlarına túskende densawlıqqa úlken ziyan keltiredi. Átirapımızdaǵı jerler hám ağıń suwlar ziyanlasa, olardıń ónimdarlıǵına ziyanı tiyedi.

Tábiyatta mıńlap mikroorganizmler jasaydı hám olar ağashlar, gúller hám qıyabanlarda aziqliq tawıp aziqlanadı. Usı tiri janzatlar hawadan,

suwdan hám jerdən paydalılıdı. Bulardıń arasında payda hám ziyan keltiretuǵınları da bar.

Adamlar jerdi bahalaǵanda onıń paydalı táreplerin izleydi. Sebebi jerdiń ústinde hám astında baylıqlar júdá kóp. Jer ústine hár túrli eginler egiwge boladı. Ókinishlisi, sońǵı waqtıları adamzat tábiyatqa úlken ziyan keltirmekte, buǵan misal etip hár túrli shıǵındıldıń jerge hám suwlarga taslańıwin keltiriw mümkin. Aqibetinde jer hám suw pataslanadı hám de olarda jasawshı tiri organizmler nabit boladı. Zavod hám favrikalardan shıǵıp atırǵan tútin hawaǵa úlken ziyan keltirip, kóp ósimliklerdiń ósi-wine yol qoymayıdı hám átiraptaǵı jerlerge úlken ziyan tiygizedi.

Tábiyatqa eń úlken qáwipti awır metallar keltiredi. Bulardıń ishinde sinap, kadmiy, mis, xrom, vanadiylerdiń zavod hám fabrikalardan hawa hám jerge túsiw itimalı júdá úlken.

Avtomobillerden shıǵıp atırǵan tútin menen mińlap tonna záhárlı zatlar hár jılı hawaǵa kóteriledi. Qosımshasına awır metallar menen birgelikte ziyanlı zatlar hawaǵa gaz halında shıǵarıladı. Bulardıń ishinde uglerod oksidi, azot hám uglevodorodlardı ayriqsha ajıratıp kórsetiwge boladı.

Eń kóp ushırasatuǵın aralaspalar kúl hám shańılar bolıp tabıladı. Kúl neft janıwınan, janılǵı, kómır hám basqa ónimlerden payda boladı.

Qurılista keń qollanılatuǵın asbestos insanniń dem alıw organlarında (ókpede) qalıp, awır keselliliklerge alıp keledi. Ol dem alıw arqalı organizmge kirip, adamdı kesellikke ushıratadı.

Adam ushın eń úlken ziyanlı pesticidler keltiredi. Olar awı́l xojalığında keń túrde qollanıladı. Olardı qollanıw qaǵıydaları bar. Biraq usı qaǵıydalar buzılsa, nerv sisteması, adamnıń kózi, dem alıw organları hám terisine úlken ziyan keltiredi.

Átirap-ortalıqtaǵı radioaktiv shıǵındılar adam ushın júdá qáwipli. Olar, zavodlardan dárya hám kóllerge túsedı.

Íon, ultrafiolet nurlanıw hám hár qıylı ximiyalıq aralaspalar da adamǵa úlken ziyan keltiredi.

Sońǵı waqtılarda tábiyatqa sintetikalıq juwıw ónimleri aqibetinde úlken ziyan keltirmekte. Usı ónimler házırkı kúnde planetamızdıń barlıq jerlerinde bar.

Adamlar sintetikalıq juwıw ónimleri menen ziyanlangan kól hám basqa shomılıw orınlarına barganda hár qıylı allergiya keselliliklerin juqtırmaqta.

Pataslangan tábiyat tásırı arqalı adamda gen (mutaciya) ózgerisleri payda boladı. Bul ózgerisler mutagenez dep ataladı.

Qorshaǵan ortalıqtıń pataslanıwı adamzattıń genetikalıq fondına da tásir etedi. Organizm genlerin buzatuǵın zat *mutagen* bolıp tabıldadı. Mutagenler organizmge kirgennen keyin hár qıylı keselliklerge sebepshi boladı. Olardıń ishinde qan tamır hám rak kesellikleri kóp ushırasadı. Mutagenler organizmge túskennen keyin organizm olar menen gúresedi. Mutagenlerge qarsılıq kórsetiw ushın adam vitaminlerge bay ónimlerdi paydalaniwı zárür.

2.2. Tiykargı infekciyalıq hám infekciyalıq emes keselliklerge sebep boliwshi qáwipli faktorlar

Juqpali (infekciyalıq) kesellikler—bul arnawlı kesellik qozǵatiwshı (shaqırıwshı)lar: bakteriyalar, viruslar, bir kletkali zamarrıqlar keltirip shıgaratuǵın kesellikler (pilis) toparı.

Adam organizminde juqpali kesellik payda bolıwınıń tikkeley sebebi kesellik qozǵatiwshılarıńıń adam organizmine túsiwi, olardıń organizm toqımaları hám kletkaları menen óz ara táśirlesewi.

Keselliktiń ótiw procesiniń awırılıǵı, klinikalıq ózgesheligi hám keselliktiń qalay juwmaqlanıwı tiykarınan adam organizminiń jaǵdayına, ásirese, adamnıń fiziologiyalıq ózgesheligi hám immunitet sistemاسına baylanıslı.

Ayırırm kesellikler bar, bunday kesellikler juqpaydı, yaǵníy adam organizmine kesellik qozǵatiwshısı túspegen jaǵdaylarda da rawajlanadı. Bularǵa infarkt, insult, asqazan jara keselligi, soqırıshek siyaqlı kesellikler kiredi. Bunday kesellikler juqpali bolmaǵan jaǵdayda da adamlar ushın qáwipli.

Nawqas organizminde keselliklerdi júzege keltiriwshı arnawlı mikroblar barlıǵı hám keselliklerdiń adamnan adamǵa juǵıwı múmkınlıgi infekciyalıq keselliklerdiń tiykargı belgileri bolıp tabıldadı.

Infekciyalıq keselliklerdiń haqıqıy sebepleri XIX ásirdıń ekinshi yarımində L. Paster, R. Kox, I. I. Mechnikov hám basqa alımlardıń jumıslarında kórsetilgen.

Ayırırm kesellikler (xolera, súzek keseli, paratif, dizenteriya hám basqa ishek infekciyaları) as sińiriw jolı arqalı (nawqaslar dáreti túskenn suw hám azaq-awqat yamasa onıń bólekleri tiygen juwılmaǵan qol arqalı) juǵadı.

Nawqas jótellegende, túshkргende, sóyleskende shıgatuǵın silekeyli mayda tamshılar hawa menen dem alıw jollarına kiriwinen kelip shıgatuǵın kesellikler (tamshılı infekciyalar)ge gripp, kók jótel, parotit, difteriya, qızılsha hám basqalar kiredi.

Ayırım kesellikler qan soriytuǵın jánlıkler (biyt, shıbin, búrge, keneler hám t.b.) arqalı juǵadı (bezgek, áspeli súzek, qaytalama súzek, kene hám shıbin arqalı juǵatuǵın ensefalitler, (moskit) mayda shıbin, súyır shıbinlar isıtپasi hám t.b.). Nawqasqa jaqın júrgende yaki onıń súlgisi, ıdıs-tabaǵı hám buyımlarınan paydalanganda juǵatuǵın kesellikler (venerik soz kesellikler, kúydirgi, taz jara hám basqalar) óz aldına topardı qurayı.

Infekciyalıq kesellikler birneshe kún (gripp, qızılsha, mayda shıbinlar isıtپasi) yaki birneshe hápte (súzek keseli, áspili súzek) dawam etiwi yaki aylap hám hátte, jillap sozlıwı múmkin (tüberkulyoz, maqaw keseli, siflis (merez)).

Infekciyalıq kesellikler kelip shıǵıwı organizmge kirgen patogen mikroblarınıń sanına, virulentligine (kesel juqtırıw, tarqatıw qásiyeti) kirgen jerine, adamnıń jasına, infekciyaǵa beyimliligine, sonday-aq, mikrob átirapındaǵı sırtqı ortalıq sharayatına (qolaysız sharayatta mikrobtıń virulentligi azayadı) baylanıshı.

Infekciyalıq keselliklerdiń payda bolıwı hám ótiwinde sociallıq sharayat (túy-jay, awqatlanıw tárizi, mádeniy dárejesi, medicinalıq járdem) sheshiwshi rol oynaydı. Usı sharayattıń óz ara tásirine qarap infekciyalıq keselliklerdiń hár túrli túrleri kórinedi. Infekciyalıq keselliklerdiń ótiwinde inkubaciyalıq dáwır, kesellik belgileriniń payda bolıw hám asıp barıw dáwiri, kesellik hágjine shıqqan dáwır, keselliktiń joq bolıw hám sawalıw dáwiri ajıraladı. Infekciyalıq keselliklerdiń hárbinde usı dáwirlerdiń ózine tán ózgeshelikleri bar. Súzek keseli sıyaqlı ayırım infekciyalıq kesellikler mikrobi awırǵan organizmde saqlanıp qaladı hám dóğerek átirapındaǵı ortalıqqa shıǵa beredi.

Kóplegen infekciyalıq keselliklerden keyin oǵan qarsı immunitet payda boladı. Infekciyalıq keselliklerdi anıqlawda keselliktiń klinikaliq belgileri, laboratoriyada tekseriw nátiyjeleri hám epidemiologıyalıq maǵlıwmatlar tiykar etip alınadı. Nawqaslar arnawlı úskenelengen infekciyalıq emlewxanalarda emlenedı. Infekciyalıq keselliklerge qarsı gúreste profilaktikalıq ilajları sheshiwshi rol oynaydı. *Profilaktika* adamlarıń joqarı dárejedegi salamatlıǵıń, uzaq jillıq iskerligin támiyinlewge, keselleniw sebeplerin joq etiwge, xalıqtıń turmıs, miynet hám dem alıw sharayatların jaqsılawǵa, qorshaǵan ortalıqtı qoriqlawǵa qaratılǵan ilajlar kompleksi bolıp tabıladı.

Infekciyalıq keselliklerdiń jáne de keń tarqalıwına jol qoymaw ushın usınday kesellikler menen awırǵan nawqaslar yaki sonday kesellik bar dep gúman etilgen adamlar emlewxanada yaki úyinde ayırıp bólek qoyıladı.

Oba, xolera, áspili súzek (áspili tif), súzek keseli (bryushnoy tif), paratif, dizenteriya, virusli gepatit, differiya hám sol sıyaqlı kesellikler

tabılǵan yaki gúman etilgen adamlardı arnawlı sanitariya transportında emlewxanaǵa alıp barıp jatqızıw shárt.

Gripp, qızılısha, kókjótel hám basqa ayırım infekciyalıq kesellikler menen awırǵan nawqaslardı óz aldına bólmege jatqızıw, tiyisli bolǵanınsha kútıp qaraw hám dezinfekciya ótkerip turiw shártı menen úyinde ayırıp bólek qoyadı.

Sanatoriylar, dem alıw úyleri, balalardı salamatlastırıw orınları, balalar baqshaların da, sonday-aq, emlewxanalardıń terapiya, xirurgiya, pediatriya hám basqa (infekciyalıq bólımlınen basqa) bólımlerinde izolyator úskenenedi.

Ásirese, qáwipli infekciyalar (oba, xolera) menen awırǵan nawqaslarǵa jaqın júrgen adamlardı sol keselliklerdiń inkubaciyalıq dáwirine teń ke-liwshi müddet penen ayırıp qoyıw shárt. Basqa infekciyalarda nawqaslar hár túrli müddetke ayırıp qoyıladı. Infekciyalardıń aldın alıw ushın mekteplerde emlew ilajları ótkeriledi.

2.3. Aziq-awqat ónimleri hám suw menen baylanıshı qáwipli faktorlar

Hárbir adam durıs awqatlanıwǵa úlken áhmiyet beriwi kerek. Eger taza suw, sıpatlı taǵam paydalansa, adam densawlıǵı bárhamma jaqsı boladı hám ol hesh kesel bolmaydı. Biraq adamzat mol hasıl alıw ushın hár qılyı tájiriybeler ótkerip, ónimlerdiń tábiyyiy jaǵdayın ózgertpekte. Nátiyjede paydalanylǵan ximiyalıq dárlıler jerge kirip, eginlerge ziyan keltirip atır.

Ximiyalıq zatlardıń hádden tısqarı kóp qollanılıwınıń aqıbetinde miywe hám palız ónimleriniń geni ózgerip, zúráatlılıgi artadı, biraq mazası hám sıpatı tómenleydi. Sonıń menen birge, sol zatlar miywe, palız ónimleriniń kórinisın de ózgertip, organizmge payda keltiriw ornına ziyanlı ónimge aylanadı. Sıpatı ózgergen miywe hám palız ónimleri insan organizminde hár túrli allergiyalıq keselliklerdi keltirip shıǵaradı. Geni ózgergen ónimler paydalanganda organizm ishine kirip, qan tamır sistemасına úlken ziyan keltiredi hám óz gezeginde, basqa keselliklerdiń payda bolıwına jaǵday jaratadı.

Quyashlı úlkemiz tábiyyiy hám sıpatlı miywe-palızlarǵa bay bolıp, olardı jıldızıń qálegen máwsiminde taba alamız. Mámlekетimizde miywe hám palızlar jıl dawamında ósirilip, bazarlarımızdı tolتırıp turadı. Eger biz tábiyatqa ziyan keltirmesek, oğan járdem qolın sozsaq, jerlerimizdi abadanlastırsaq dasturqanlarımız jáne de tolı boladı.

Bul járdem neden ibarat? Qashan hárbir insan ózi jasap atırǵan aymağı, onıń baylıqları, jaratılǵan sharayatlardıń qádirine jetse ǵana

buğan erisiwge boladı. Ómirimiz, turmısımız, densawlıǵımız, eń dáslep, topıraqımız sıpatına, dárya, kóllerimizdegi suwlar tábiyat jaratqan halda saqlanıwına hám dem alıp atırğan hawaǵa baylanıshı. Sonıń ushın suwdıń pataslanıwına hesh jol qoymawımız kerek. Suw aǵatıǵın jerlerdi asırap-abaylaw hárbir insannıń wazıypası.

Adam organizmi tiykarınan suwdan ibarat, sonlıqtan suw insan ushın oǵada zárür. Adam suwsız jasay almaydı. Taza suw tek adamlarǵa emes, al awıl xojalığına da kerekli bolıp, suwsız ónim aliwdıń ilajı joq. Demek, tábiyat sawǵası bolǵan suwdı asırap-abaylawımız kerek. Biraq sońǵı waqıtarda adamzat tárepinen tábiyatqa, ásirese, suwǵa keltirilip atırğan ziyan kólemi artıp, shegara bilmeytuǵın dárejege shekem jetpekte. BMShnıń klimat ózgeriwi boyınsha tayarlaǵan bayanatına muwapiq, 2050-jılǵa barıp. Dúnya okeani suwlarınıń pataslanıwı hám kislotalılıq dárejesi 150% ge artadı. Bul teńiz ekosistemasında artqa qaytarıp bolmaytuǵın ózgerislerge alıp keledi. Dúnya suwları pataslanıwınıń tiykargı sebebi adam tárepinen hár kúni 2 million tonna shıǵındınıń tábiyyiy hám jasalma suw basseylerine taslanıwı bolıp tabıladı. Hár jılı 260 million tonna plastmassa idıslar okeangá ilaqtırıladı. Olardıń úlken bólimin bolsa teńiz tolqınları jaǵalarǵa shıǵarıp taslaydı. Ishimlik suwınıń pataslanıwı kúnine 14 miń adamnıń ólimine sebep bolıp atırğanı aqılǵa siymaytuǵın kórsetkish bolıp tabıladı.

Pataslańǵan suw insan organizmine úlken ziyan keltiredi. Suw adamnıń kóriw qábiletine, terisiniń názik hám taza bolıwına, shashı ósiwi hám miydiń jaqsı islewine jaqsı tásir etedi.

Taza suw qan menen organizmge kirip, onı vitaminlerge bayıtadı. Eger atız maydanları patas suw menen suwǵarılsa, eginler quwraydı hám ziyanlanadı. İnsan paydalanıp atırğan ishimlik suwınıń 70—80% i awıl xojalığına sarplanadı. Solay bolsa da, suwdı isırap etiw dawam eptekte. Eger bir irrigaciya sisteması jetilistirilse, awıl xojalığına sarplanıp atırğan suwdıń 30% in únemlep qalıwǵa boladı. Qullası, suwdıń pataslanıwı nátiyjesinde kelip shıǵatuǵın keselliliklerdiń túrleri kún sayın artıp baratırğanlıq medicinalıq diagnozlar da dálillep turıptı. Suwdı asırap-abaylamasaq, ol bizden densawlıǵımız esabınan «tólem» ala beredi, aqıbetinde bizler hár túrli keselliliklerge ushırayız.

Qadaǵalaw sorawlari

1. Topıraqtıń awır metallar menen ziyanlanıwı nátiyjesinde kelip shıǵatuǵın qáwipler nelerden ibarat?
2. Mutagenez degen ne? Oǵan qarsı gúresiw sharaların aytıń.
3. Juqpalı kesellilikler menen kesellengen nawqaslardı emlew ilajları haqqında aytıp beriń.

3-bap. ZAMANAGÓY JAWÍNGERLIK QÝRATÍWSHÍ QURALLAR

3.1. *Yadro quralı*

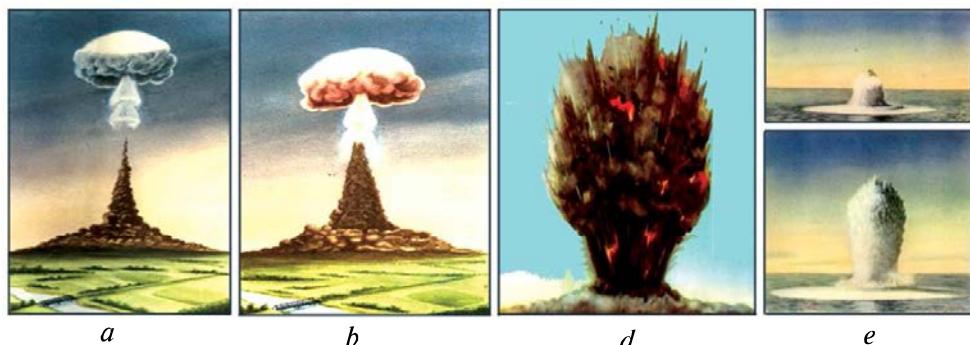
Yadro quralınıń tásırı yadro reakciyası, yaǵníy ıdıraw-sintez yaki bul ekewiniń tendey júz beriwi nátiyjesinde yadro ishinen ajıralıp shıǵatúğın energiyadan paydalaniwǵa tiykarlangan.

Yadro quralınıń kishi trotıl ekvivalenti, yaǵníy trotıl zaryadınıń salmaǵı menen ańlatılıdı. Trotıl zaryadınıń jarılıw energiyası yadro quralınıń jarılıw energiyasına teń.

Jarılıw orayınıń jer (suw) qáddine salıstırǵanda jaylasıwına qarap hawada jarılıw, jerde jarılıw, jer astında jarılıw, suw ústinde jarılıw hám suw astında jarılıwlarda ajıraladı (1-súwret). Bul túrdegi jarılıwlardıń hárbi obyektlerge ózine tán túrde qýratıwshı tásır kórsetedi.

Hawadaǵı yadrolıq jarılıw — bunda jarılıw hawada júz beredi, jaqtılıq tarawı jer betine tiymeydi. Hawadaǵı jarılıw joqarıda yaki tómende boliwı mümkin. Tómende yadrolıq jarılıwdı kóteriletuǵın shań tiykarı jarılıw bultı menen tutasadı hám nátiyjede zamarıq tárizli bult payda boladı. Hawada payda bolatuǵın joqarı jarılıwdı shań tiykarı jarılıw bultı menen tutaspayıdı.

Hawadaǵı yadrolıq jarılıw qısqa waqt, kózdi qamastıratuǵın jaqtılıq tarqalıwı menen payda boladı. Sonnan keyin sfera formasındaǵı kórsetilgen bólím payda boladı. Ondaǵı temperatura birneshe million gradusqa jetedi. Kórsetilgen bólím jaqtılıq nurlanıwı deregi bolıp xızmet etedi.

1-súwret. Yadro zaryadınıń jarılıw túrleri:

a — hawada; *b* — jer betinde; *d* — jer astında; *e* — suw astında hám ústinde jarılıw.

Yadrolıq jarılıw gúldirmama waqtında payda bolatuǵın seske uqsas keskin gúmbirlew menen payda boladı. Jarılıw bultı samal bağıtı boyınsha háreketlenip, ózine tán túrdı joq etedi hám tarqalıp ketedi. Joqarıdaǵı yadrolıq jarılıwlarda sharǵa uqsas kórsetilgen bólim payda boladı. Onıń ólshemleri jer beti atmosfera qatlamlarında payda bolatuǵın yadrolıq jarılıwǵa qaraǵanda úlken boladı. Kórsetilgen bólim suwigannan keyin, shań-tozańlı shar tárizli bultqa aylanadı. Joqarıdaǵı jarılıwda shań-tozań bultı hám tiykari payda bolmaydı.

Jer betindegi yadrolıq jarılıw dep, jer betinen onsha biyik bolmaǵan hawadaǵı jarılıwǵa aytıladı, bunda kórsetilgen bólim jer beti menen kesi-sip, yarım sfera formasında boladı. Jer betinde jarılıwdan shuqır oy payda boladı. Shuqırdań ólshemleri jarılıw kúshine baylanıslı bolıp, birneshe júz metrge shekem jetiwi múmkin.

Jer astındaǵı yadrolıq jarılıw dep, jer astında ótkerilgen yadrolıq jarılıwǵa aytıladı. Bunday jarılıwda jaqtılandırılǵan bólim baqlanbaydı. Bunda topıraqqa úlken basım beriledi, payda bolǵan soqqı tolqını jer silkiniwine uqsas terbeliw payda etedi. Jarılıw payda bolǵan jerde úlken shuqır oy payda boladı, onıń ólshemleri jarılıw kúshi hám topıraq túrine baylanıslı. Shuqırdan kóp muğdardaǵı topıraq qabatı radioaktiv zatlar menen átirapqa shashıladı. Jarılıw birneshe júz metrge shekem jetedi.

Suw ústinde payda bolatuǵın yadrolıq jarılıw sırtqı kórinisi boyınsha jer ústinde payda bolatuǵın jarılıwǵa uqsayıdı.

Suw astındaǵı yadrolıq jarılıw suw astında payda boladı, bunda jaqtılandırılǵan bólimi kórinbeydi. Suw betinde biyikligi bir kilometrge jetetuǵın zamarrıq tárizli bult payda boladı. Suwdıń jerje qaytip túsiwi nátiyjesinde radioaktiv duman payda boladı. Keyin suwlı bult payda bolıp, onnan radioaktiv jawın jawadı.

Yadrolıq quraldıń qýyratiwshı faktorları: jarılıw tolqını yaki soqqı tolqını jaqtılıq nurlanıwı, ótkiziwsheń radiaciya, jerlerdiń radioaktiv zatlardan ziyanlanıwı, elektromagnit impulsinen ibarat.

Soqqı (jarılıw) tolqını jarılıw orayınan bir tárepke ses tezliginen de qattı tezlikte tarqalatuǵın, júda úlken basımda qísılǵan hawa zonasının ibarat.

Soqqı tolqını dáslepki 1000 metrди 2 sekundta, 2000 metrди 5 sekunta, 3000 metrди 8 sekundta basıp ótedi, sol waqt arasında adam aspanda jaqtılıq nurın kóriwi menen jasırınıwına úlgeredi hám soqqı tolqını ziyan-lawınan saqlanıp qaladı.

Jaqtılıq nurlanıwı — yadrolıq jarılıwdan payda bolğan otlı (jalınlı) shardan shıgatugin hám ogada kúshli dárejede kóp kúydiriwshi issılıq enerjiyası tarqatatuğın jaqtılıq nuri ağımınan ibarat. Yadrolıq jarılıw jámi energiyasınıń shama menen 35% i jaqtılıq nurlanıwına tuwrı keledi. Jaqtılıq nuri tarqalıwı 8—15 sekund dawam etedi, bul nur tek tuwırı bağdarda tarqaladı. Aşıq bolmağan hárqanday tosıq jaqtılıq nurlanıwı tásirinen saqlap qaladı.

Jaqtılıq nurlanıwı úlken aralıqlarǵa birden tarqalıp, hár túrli materiallardı eritiw, jandırıw, qorǵanbaǵan adamlar hám haywanlardı kúydiriw yaki kózin ziyanlaw, toǵay hám xalıq punktlerinde órt shıgariw qásiyetine iye.

Zatlardıń jaqtılıq nurlanıwınan záhárleniwi olardıń qay dárejede qızdırılǵanına baylanıslı boladı. Zatlardıń qızıwı bolsa, óz gezeginde, tómendegi faktorlargá: jaqtılıq impulsınıń kúshine, zatlardıń qásiyetine, zatlardıń issılıqtı jutıw koefficientine, iǵallıǵına, janiwına baylanıslı. Qara reńdegi gezleme aq reńdege qaraǵanda jaqtılıq nurın kóp jutadı. Máseleen, qara reńli gezleme 99%, másh reń gezleme 60%, aq reń gezleme bolsa 25% jaqtılıq enerjiyasın jutadı.

Jaqtılıq nurlanıwı kózge túskende (ásirese túnde, sebebi kóz qarashığı keńeygen boladı) kóz qamasıwı baqlanadı. Kóz qamasıwı waqtınsıa dawam etedi. Buǵan sebep kózdegi rodopsin pigmentiniń (toyǵın qızıl reń) azayıwı bolıp tabıladı. Eger nur jaqın aralıqtan kózge tásir etse, kózdiń tor perdesi kúyedi hám soqır bolıp qaladı. Sonıń ushın aspanda birden jarqıldaw júz bergende oǵan qarawǵa bolmaydı.

Síniwshi radiaciya yadrolıq jarılıwdı shıgatugin kórinbeytuğın hám sozilmaytuğın gamma-nurlar hám de neytronlar ağımınan ibarat. Buǵan yadrolıq jarılıw enerjiyasınıń shama menen 5% i jumsaladı. Yadrolıq jarılıw júz bergennen 15—20 sekund ótkennen keyin, yadro hám termo-yadro reakciyası nátiyjesinde gamma-nurlar, neytronlar ağımı, alfa hám beta-bóleksheleriniń júdá kúshli ağımı tarqaladı.

Síniwshi radiaciyanan saqlanıw ushın baspana hám qurılmalardan paydalanylادı. Qorǵanıwshi zatlardıń tiǵızlıǵı qansha joqarı bolsa, ol gamma-nurların ózinde sonsha kóp uslap qaladı.

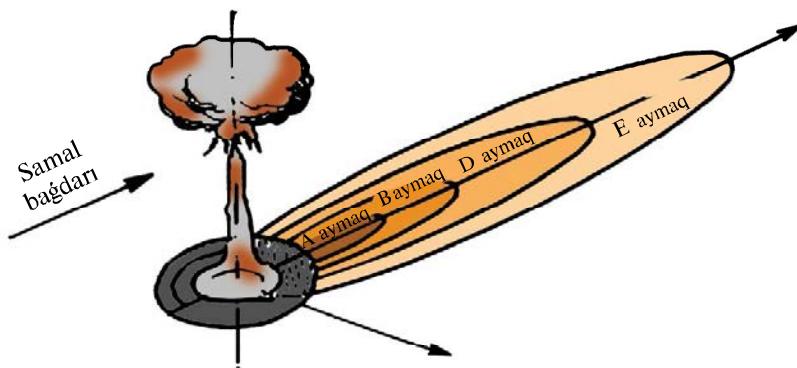
Síniwshi radiaciya tiri toqımlar molekulaların ionlastırıp, organizmniń tirishilik iskerligin buzadı hám adamdı hár túrli dárejedegi nur keselligine ushıratadı, geyde bolsa nabıt etedi. Adamǵa az radiaciya qısqa waqıt dawamında tásir etkende organizmde sezilerli ózgerisler júz bermeydi. Házırkı waqitta nur keselligi ótiwine qaray: jeńil, awır hám ortasha awır túrlerge bólinedi.

Orınlardıń radioaktiv zatlardan ziyanlanıwi yadrolıq jarılıw nátiyjesinde payda boladı, bunda yadrolıq jarılıw energiyasınıń shama menen 10% i sarplanadı.

Yadro jarılıwı nátiyjesinde payda bolğan kóp muğdardaǵı radioaktiv zatlar hawa aǵımı menen, jarılıw orayınan 10, 100 kilometr aralıqlarǵa tarqaladı. Hawa turaq jaylar, suw derekleri, awıl xojalığı ónimleri hám basqa zatlardı ziyanlaydı. Ziyanlańgan jerlerdegi radioaktiv zatlar adam hám haywanlarǵa sırttan tásır kórsetedi. Bul zatlar awqat, suw arqalı organizmge túsip, ishten tásır kórsetedi, aqıbetinde adam hám haywanlarda hár túrli dárejedegi nur keselligi payda boladı.

Yadro zaryadıń jerde jarıldırǵanda jalını shardıń jerge tiyiwi sebebiń jer betiniń qatlamı erip ketedi hám jarılıw ónimleri menen qosılǵan topıraq soqqı tolqını járdeminde uzaq jerlerge shashıladı. Jarılıw júz bergen jerde payda bolğan joqarıǵa umtılıwshı hawa aǵımı quyın sıyaqlı úyirilip, jerdegi shań, qum-topıraqlardı joqarıǵa alıp shıǵadı. Ol jarılıw ónimlerine aralasıp, zamarrıq formasındaǵı bulttı payda etedi. Payda bolğan bult samal esken tárepke áste-aqırın häreketlenip, uzaq aralıqlarǵa tarqaladı. Bunıń nátiyjesinde kóp jerlerge radioaktiv zatlar túsedı hám ziyanlanadı. Radioaktiv zatlar menen qosılǵan bult ótken jerlerde sozılǵan ellips tárizli radioaktiv «iz» qaladı (2-súwret). Radioaktiv bult qaldırǵan «iz» radioaktiv zatlar izi kósherinen qansha uzaqlassa, radiaciya dárejesi sonsha az boladı hám adam organizmine az tásır kórsetedi.

Elektromagnit impulsı hám ekilemshi ziyanlawshı faktorlar. Yadro zaryadlarınıń jarılıwı nátiyjesinde hawanıń ionlasıwı baqlanadı, pay-

2-súwret. Yadro zaryadınıń jarılıwı nátiyjesinde payda bolğan radioaktiv «iz».

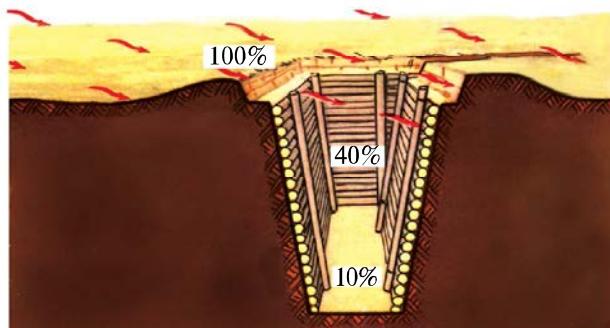
da bolǵan elektronlarınıń joqarı tezlikte háraketi sebepli elektrmagnit maydanı payda boladı. Buniń nátiyjesinde elektormagnit razryadı hám tok júzege keledi. Atmosferada payda bolǵan elektrmagnit impuls shaqmaq siyaqlı tarqalǵan halda antennalarda, kabellerde, elektr jetkerip beriw tarmaqlarında hám sımlarda kúsheytiriwge iye bolǵan tok payda boladı.

Jer betinde hám hawanıń tómengi bólimlerinde yadro zaryadı jarılganda elektr impulsıń ziyanlawshı tásırı jarılıw orayınan birneshe kilometr uzaqlıqta baqlanadi. Jer betinen birqansha biyiklikte hám havada jarılgan yadro zaryadı nátiyjesinde elektrmagnit impuls maydanı, jarılıw orayında hám jer betinen 20—40 kilometr biyiklikte hám elektrmagnit impuls maydanı payda bolıwı baqlanadi. Kúsheytıw maydanı payda bolǵan elektrmagnit maydanınıń ziyanlawshı faktori bolıp esaplanadı. Kúsheytıw maydanınıń kúshliligi jarılgan yadro zaryadınıń quwatına, jarılıw biyikligine, jarılıw orayınan uzaqlığına hám qorshaǵan ortalıqtıń ózgesheligine baylanıslı boladı.

Payda bolǵan tok avtomat óshiriw úskenelerin buzadı, radioapparatlar, elektr ásbaplarıńıń buzılıwına alıp keledi, buniń nátiyjesinde usı ásbaplar menen islep atırǵan adamlar eletr tokinan ziyanlınları mümkin.

Yadro zaryadı jarılıwi nátiyjesinde payda bolǵan elektromagnit impuls-lerden qorǵanıw ushın ásbaplardı ekranlaw kerek. Barlıq sırtqı elektr jet-keriw tarmaqları eki qabatlı sımnan bolıwı hám olar jaqsı izolyaciyalanıwı zárür.

Bunday oyransılıqlardıń aldın alıw ushın áskeriy bólimler jaylasqan jer hám kárxanalarda qorǵanıw-injenerlik jumısları ótkerilgen bolıwı kerek (3-súwret).

3-súwret. Transheyaniń radioaktiv nurlardı páseytiw qásiyeti.

Yadro zaryadı jarılǵanda xalıq háreketleri tómendegilerden ibarat:

- 1) soqqı (jarılıw) tolqınınan dala sharayatında qorǵalǵan oy jerlerden paydalaniw kerek;
- 2) ashıq emes hárqanday tosıq jaqtılıq nurlanıwı tásirinen saqlap qalıwı mümkin;
- 3) sińiwshi radiaciyadan saqlanıw ushın pana jerler hám qurılmalardan paydalanyladi;
- 4) jeke qorǵanıw qurallarınan (zatlarınan) paydalaniw zárúr.

3.2. Ximiyalıq qurallar

Záhárlewshi zatlardıń ulıwmalıq klassifikasiyası

Házirgi kunde dúnyanıń birneshe mámlekelerinde ximiyalıq qurallar barlıǵı heshkimge sıır emes. Biraq usı qurallar xalıq aralıq konvenciyalar talabına muwapiq isletiliwi mümkin emes. Usı temada ximiyalıq qural hám onıń adamǵa tásiri haqqında túsinikler beriledi.

Ximiyalıq qural da kóplep jaraqat jetkeriw qurallarınan esaplanadı. Ximiyalıq quraldıń tásiri záhárlewshi zatlardıń jawingerlik qásiyetlerinden paydalaniwǵa tiykarlangan, záhárlewshi zatlar bolsa adamları, haywanlardı ziyanlaydı, jerdi, suw basseynlerin hám ósimliklerdi záhárleydi. Záhárlewshi zatlar raketa, aviaciya, artilleriya, arnawlı ximiyalıq ásbaplardıń járdeminde qollanılıwı mümkin.

Záhárlewshi zatlar jerdi záhárlew ushın tamshılar halında, hawanı záhárlew ushın puw halında (duman, tútın sıyaqlı) boladı. Sol sebepli, adam záhárlengen hawa menen dem alganda, terisine, kózine, kiyimine túskende, sonday-aq, záhárlengen awqat jegende yaki suwdı ishkende záhárlenip qaladı.

Záhárli zatlardıń ziyanlaw tásiri olardıń konsentrasiyası, záhárlew tígızlıǵı, turaqlılıǵına qarap bahalanadı. Záhárlengen hawanıń kólemi birliginde záhárlewshi zatlardıń awırlıq muǵdarı onıń *konsentrasiyası* dep ataladı. Konsentrasiya, kóbinese 1 litr hawadaǵı záhárlewshi zatlardıń esabındaǵı muǵdarı mg/l menen belgilenedi.

Záhárleniw tígızlıǵı jerdiń yaki basqa maydannıń qáddı birligindegi záhárlewshi zatlar muǵdarı. Záhárleniw tígızlıǵın g/m² penen ańlatıw qabil etilgen. Záhárlewshi zattıń turaqlılıǵı záhárlewshi zatlardıń hawada yaki jerde óziniń ziyanlaw tásirin belgili waqıt saqlap turiw qásiyeti bolıp tabiladı.

Zıyanlaw tásirin birneshe saattan birneshe kúnge shekem saqlap turatuğın záhárlewshi zatlar turaqlı záhárlewshi zatlarlardıń qatarına (V gazlar, iprit) kiredi. Turaqlı emes záhárlewshi zatlarlar (sianid kislota, fosgen, xlorsian) zıyanlaw qásiyetlerin tek ǵana birneshe minutqa shekem saqlap tura aladı.

Záhárlewshi zatlar zıyanlaw tásiriniń sıpatına qarap: *nervti ziyanlaytuğın, terini irińlestiretuğın, buwiwshi, uliwma záhárleytuğın, psixoximiyalıq, tásirlendiriwshi* záhárlewshi zatlar toparına bóliw qabil etilgen. Uliwmaliq záhárlewshi zatlarǵa sianid kislota, xlorsian kiredi.

Nervti ziyanlaytuğın záhárlewshi zatlarǵa zarin hám V gazler kiredi. Bular kúshli hám tez tásir etetuğın záhárler bolıp esaplanadi. Bul záhárlewshi zatlarlar adam organizmine dem alıw organları, teri qaplamaları hám as sińiriw jolları arqalı kırıp, nerv sistemasin zıyanlaydı.

Zarin — reńsiz yaki ashıq sarı, iyisi joq, júdá záhárli suyuqlıq. Qısta muzlamaydı, suwdıń tásirine shıdamlı. Maylarda jaqsı eriydi. Ádettegi hawa rayı temperaturasında siltiler hám ammiak eritpeleriniń tásirinde tez ıdırıp ketedi. Zarin menen záhárleniw belgileri dárhal kórinedi: kóz qarashıqları tarayadı, silekey ağadı, dem alıw awırlasadı, adam quşadı, esinen ketedi. Usınnan keyin adamnıń ayaq-qolları qattı qaltıray baslaydı, awır záhárlengenlerdiń dem alıw orayları paralish bolıp qalıwı hám olar ómirden kóz jumadı. Záhárleniwdiń dáslepki belgileri seziliwi menen dárhal gazden qorǵanıw niqabın kiyiwi hám de organizmge záhárge qarsı zat (antidot) jiberiw zárür, antidot bolsa shpric-tyubikte yaki paketlerde boladı.

Sianid kislotası — reńsiz, tez puwlanıp ketetuğın suyuqlıq bolıp, onnan ashshı badam iyisi keledi. Kúshli hám tez tásir etetuğın záhár adam organizmine záhárli hawa menen dem alganda kiredi. Sianid kislotası menen záhárlengen adamnıń awzında metallǵa tán mazalı dám seziledi, tamagi qıştıydı, bası aylanadı, bulşıq etleri hálsizlenedi hám qorqıw basadı.

Záhárleniwdiń dáslepki belgileri sezildi degennen-aq, dárhal gazden qorǵanıw niqabın kiyiwi lazım. Eger záhárge qarsı dárilik zatlı ampula bolsa, ampulanı sindırıp, maskanıń astına qoyıw kerek.

Xlorsian — reńsiz, ańsat ushiwshı suyuqlıq bolıp, onnan ótkir iyis shıǵadı. Tásiri sianid kislotası siyaqlı uliwma záhárlewden ibarat. Xlorsian menen záhárlengen adamnıń kózleri hám dem alıw jolları qattı zıyanlanadı.

Terini irińlestiretuğın záhárlewshi zatlarǵa iprit kiredi. *Iprit* (aydalǵan iprit) — mayǵa uqsas, reńsiz, suyuqlıq bolıp, onnan chesnok yaki gorchica iyisi keledi. Iprit kúyeli záhárlerdiń qatarına kiredi, terige iprit tamshıları

tússe, teri dáslep qızaradı, sonnan keyin (birinshi kúnniń aqırında) torsıqlar shıǵadı. 2—3 kún ótkennen keyin torsıq jarıladı hám olardıń ornında uzaq waqt jazılmaytuǵın jara payda boladı.

Dem alıw jollarınıń iprit penen záhárleniw belgileri murın hám tamaqtıń awırıwı, túshkiriwi hám muringa suw keliwi bolıp esaplanadı. Adam kúshlirek záhár lengende, bronxit hám ókpe isiniwi boladı. Iprit kózge tez tásir etedi. Iprit puwı tásir etkende kózdiń silekey perdesi qızaradı, shanshıw payda boladı, yaǵníy adam ózinен-ózi qıslıdı, kózden jas aǵadı. Iprittiń ziyanlaw tásirine say qásiyeti sonda, ol jasırın tásir etedi hám onda kumulyativlik qásiyeti boladı, yaǵníy adam organizminde ziyan toplanıp baradı.

Ruwxiy tásir etiwshi záhárli zatlarǵa Bi-Zet (BZ) kiredi. BZ óz aldına ózine tán qásiyeti menen oraylıq nerv sistemاسına tásir etip, adamları ruwxıy jaqtan esinen ayıradı, qorqıw payda etedi. Yamasa fizikalıq jaqtan buzılıp, esitpeytugıń, kórmeytuǵın etip qoyadı.

Buwıwshı záhárli zatlarǵa fosgen kiredi. *Fosgen* — reńsiz gaz bolıp, onnan ashıǵan shópke tán kúshsiz iyis keledi. Ashsıı siltiler, nashatır spirt, sodanıń suwdaǵı eritpesi fosgendi tez ıdıratıp jiberedı. Fosgen dem alıw aǵzaların ziyanlaydı: awızda mazalıraq dám seziledi, adam biraz jóteledi, onıń bası aylanadı, adam ózin ulıwma hálsız sezedi. Fosgende jasırın tásir etiw dáwiri bolǵanlıǵınan ziyanlanıwdıń dáslepki belgileri 4—6, bazıda bolsa 12 saatтан keyin seziledi.

Tásirlewshi záhárli zatlarǵa xloracetofenol, adamsit, dibenziksazepin kiredi. Bul zatlar kóz hám dem alıw jolların ziyanlaydı.

Ximiyalıq záhárleniw oshaǵı — bul záhárlewshi zatlar tásirinde bolǵan aymaq bolıp esaplanadı. Bunday aymaqta adamlar hám haywanlar ziyanlanadı yaki olardıń ziyanlanıwı mümkin bolıp qaladı. Ximiyalıq záhárleniw oshaǵınıń sıpatlaması, dáslep, dushpan tárepinen qollanılgan záhárlewshi zatlardıń túrine hám qollanılıw usılına, meteorologıyalıq sharayatqa hám jerdiń relyefine baylanıslı.

Ximiyalıq qural tikkeley isletilgen zonada hawani záhárlewshi záhárli zatlar puwı hám aerosol payda boladı. Záhárli zatlar puwı (záhár lengen hawadan ibarat birlemshi bult) samal esken tárepke qarap, birneshe on kilometre tarqaliwı mümkin, bul adamlar hám haywanlardıń, hár qıylı obyekt hám zatlardıń záhárleniw qáwpıń asıradı. Záhár lengen hawaniń saqlanıw waqtı hám tarqaliw aralığına samaldıń baǵdari, tezligi, záhárli zatlar hawa temperaturası, jıl máwsımı úlken tásir kórsetedı. Záhár lengen bult dáryalar, janbawırlar, jıralar hám tóbelikler boylap uzaq aralıqlarǵa tarqaladı.

Shuqır jıralar, jaylawlar, batpaqlıqlar, jarlar, bağlar, xalıq jasaytuğın punktleri záhárli zatlar uzaq waqt turıp qalatuğın orınlar bolıwı mümkin. Qalalarda záhárلengen bult kósheler, tuneller, truboprovodlar boylap úlken aralıqqa tarqaladı. Záhárli zatlar puwı jabıq jerler, dem alıw orınlarında turıp qalıwı mümkin. Záhárli zatlar puwı germetikalıq emes jasırınıw orınlarına, jaylargá, jer tólelerge kire aladı, dálız hám jaydını tóbesinde turıp qaladı.

Turaqlı emes záhárli zatlar qollanıw payıtında hawaniń jerge jaqın qatlamında záhárلengen bult payda etedi. Bul bult bolsa samal esken tárepke qarap baradı hám tez de jayılip ketedi. Jaydını ashıq, samal ótip turatuğın ushastkalarında hawa záhárli zatlardıń puwınan tez tazalanadı. Biraq záhárلengen hawa jabıq orınlarda, háwlilerde hám basqa jerlerde turıp qalıwı mümkin.

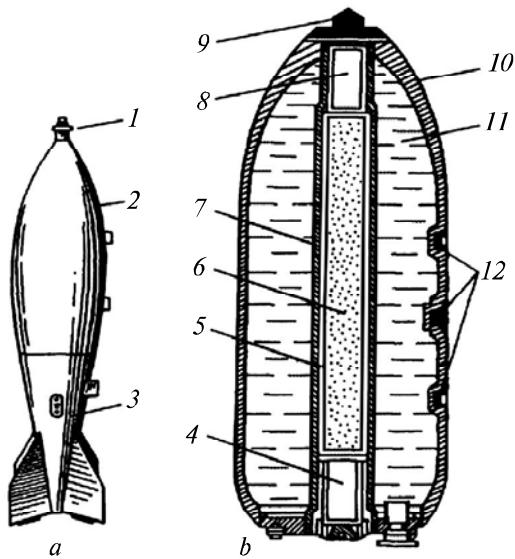
Qorǵanıw sharaların tez kóriw ushın orın hám hawaniń záhárلengenligin kórsetiwshi ózine tán belgilerdi jaqsı biliw kerek. Záhárleniwdi kórsetiwshi sırtqı belgiler topıraq, terek japıraqları, imarat diywalları hám basqa zatlardaǵı tamshılar bolıwı mümkin. Ximiyalıq qural jarılganda, sol orınnıń tóbesinde kishkene bult payda boladı. Ol bazıda ashıq qandayda bir reńge aylanǵan boladı. Bulttı samal tez tarqatıp jiberedi. Eger dushpan záhárli zatlardı shashıwshi aviaciya ásbaplarınıń járdeminde qollanǵan bolsa, samolyot hawada sezilerli dárejede toyǵın yaki sál boyalǵan duman jol qaldırıwı mümkin. Záhárli zatlar qollanılǵanlıq belgisi sezilgenshe, qorǵanıw sharaları dárhál kóriledi (gazden qorǵanıw niqabı hám terini qorǵawshı zatları kiyiledi).

Ximiyalıq qurallardı qollanıw quralları

Zárárlewshi zatlar nıshanǵa dáslep, aviaciya járdeminde jetkeriledi. Hár túrdegi záhárlewshi zatlar menen toltırılgan aviaciyalıq bombalar jarılıwshi úskenelei boyınsha: soqqı tásirinde jarılatuğın hám uzaqtan basqarılıwshi (distanciyalıq) úskenelei menen jarılatuǵınlarǵa bólinedi.

Soqqı tásirinde jarılatuğın ximiyalıq aviaciyalıq bombalar hawa atmosferasın yaki belgili jerlerdi záhárlewge arnalǵan bolıp, ózinde fosgen, iprit yamasa zoman túrdegi záhárlewshi zatlardı saqlawı mümkin. Soqqı tásirinde jarılıwshi aviaciyalıq ximiyalıq bombalardıń awırlıǵı, ádette, 100 kg nan 1000 kg ǵa shekem boladı.

Bunda bombanıń 50% awırlıǵıń záhárlewshi zatlar qurayıdı. Adamlardı záhárlew ushın qollanılatuğın aviaciyalıq ximiyalıq bombalar jer betinen biraz biyigirek aralıqta jarıladı (distanciyalıq jarıldırıwshi úskenelelige iye boladı).

4-súwret. 340 kilogramm awırılıqtağı MS-1 markalı ximiyalıq bomba:
a—ulıwma kórinişi; *b*—kesilgen halda kórinişi; *1*, *9*—bas jarılıwshı úskene;
2, *10*—korpus; *3*—stabilizator; *4-8*—vtulkalar; *5*—gofrilengen kartonnan
tayarlanguń cilindr; *6*—jarılıwshı zaryad; *7*—jarılıwshı zaryadtı salıw ushın
arnalǵan stakan; *11*—záhárlewshi zat; *12*—bombanı ildirip qoyıw ushın arnalǵan
ilgekler.

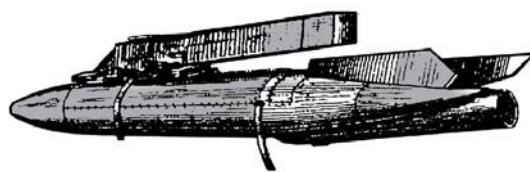
Bul bombalar shídamlı záhárlewshi zatlar (zoman, iprit) penen toltilarıldı.

Bunnan basqa, kishi salmaqtaǵı (3 kg hám onnan artıq) kassetalı aviaciyalıq ximiyalıq bombalar da qollanılıdı.

Tögetuǵın aviaciyalıq ásbaplar suyıq záhárlewshi zatlar menen toltilıp, samolyot qanatlari yaki fyuzelajı (korpusı) astına ildiriledi hám 300—500 metr joqarıdan sebiledi (5-súwret).

Raketa quralları. Ximiyalıq hújim ótkeriw zárúrligi payda bolǵanda raketa qurallarınan keń paydalanyladi. Ayırım mámlekетler armiyaları ximiyalıq quraldı kerekli jerge jetkeriw ushın basqarılmayıtuǵın raketa qurallarına iye. Basqarılmayıtuǵın reaktiv snaryadlardıń ushıw aralığı 40 kilometrdi, basqarılatuǵın raketa quralı reaktiv snaryadlardıń ushıw aralığı 5—140 kilometrdi quraydı.

Bul reaktiv snaryadlardıń (raketa) jawınger bólimi kassetadan ibarat bolıp, ol shar tárizli formada birqansha bombalardan quralǵan (hár

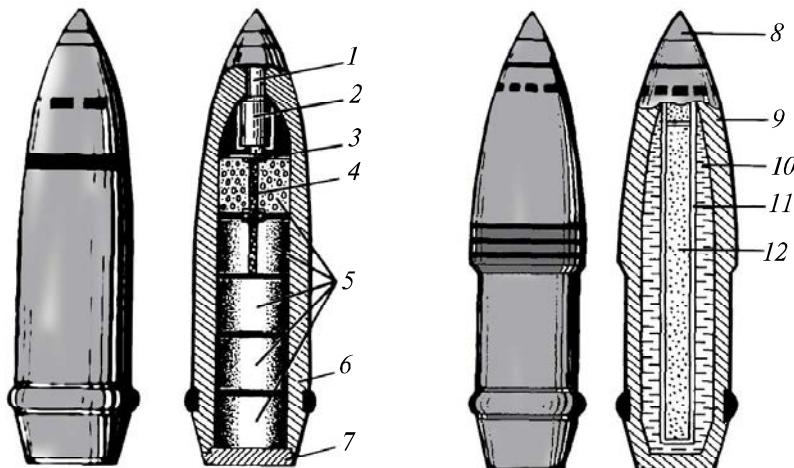
5-súwret. TMU—28/V markalı tógetuğın aviaciyalıq ásbap.

qaysısı shar tárizli bombanıń awırılığı 0,6 kg boladı) hám záhárlewshi zatlardan zarin, zoman hám basqalar menen toltırılıwı múmkın.

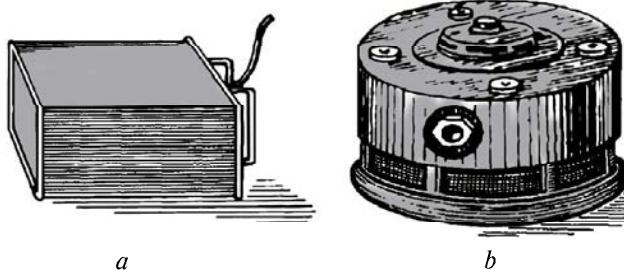
Raketanıń jawingerlik ximiyalıq bólimi 1,5—3 km joqarıda avtomatikalıq türde ashıladı hám shar tárizli bombalar 1 km² ǵa tarqalıp ketedi, jerge túsip jarıladı hám belgili bir jerdi ziyanlaydı.

Reaktiv minomyotlar (kóp stvolli qurılmalar) dan atılatuğın reaktiv snaryadlar yaki minalar záhárlewshi zatlardan zarin yaki V gazleri menen toltırılıp, qollanılǵanda úlken maydan hám kóp adamlardı ziyanlaydı, qurılmalardıń atıw uzaqlığı 2,7—11 km di quraydı.

Artilleriya ximiyalıq snaryadları hám minaları. Ayırıım shet mámleketter armiyaları házırkı waqıtta 105, 155, 175, 203,2 mm li pushkalar hám gaubicalardan atıw ushın islep shıgarılǵan ximiyalıq snaryadlarǵa iye (6-súwret).

6-súwret. 115 mm li ximiyalıq artilleriya snaryadları: 1,8 — jarılgıshlar; 2 — porox zaryad; 3 — diafragma; 4 — tesilgen túikshe; 5 — záhárlewshi zatlar shashkası; 6, 9 — korpus; 7 — snaryadtıń astıngı bólimi; 10 — záhárlewshi zat; 11 — jariwshı zaryad ústingi stakanı; 12 — jarılwshı zaryad.

7-súwret. Ximiyalıq fugaslar: *a* — M-1 markalı fugas;
b — M-23 markalı fugas.

Bul tabelli snaryadlar V gazleri, zarin, iprit hám záhárlewshi zatlar menen toltırılğan. Gaubicalardiń uzaqqa atıw aralığı 16—18 km, pushkalardıń uzaqqa atıw aralığı 32 km di qurayıdı.

Bunnan basqa, 106,7 mm li minomyotlarga arnalǵan ximiyalıq minalar islep shıǵarılğan bolıp, olardıń uzaqqa atıw aralığı 5,5 km.

Ximiyalıq fugaslar dushpannıń tiri kúshlerin, maydan hám de jollardı ziyanlaw ushın qollanılıdı. Shet mámlekетler armiyalarında házirgi waqıtta M-1, M-23, ABC-M23 markalı fugaslar saqlanbaqta. Bul fugaslar V gazleri, zarin hám basqa túrdegi záhárlewshi zatlar menen toltırılğan boladı. Jarıldırıǵan waqıtta 12,5 m² hám onnan úlken maydandı ziyanlaydı (7-súwret).

Záhárlewshi zatlardıń ziyan tiygiziwine hawa-rayı hám jerdiń tásiri, organizmge túsiw jolları hám záhárleniwdiń aldın alıw. Hawa hám jerdegi záhárlewshi zatlardıń ziyan tiygiziwine *hawa rayı, topiraqtıń jaǵdayı hám jerdiń pás-biyikligi* úlken tásır etedi. Hawa hám topiraqtıń temperaturası jerde záhárlewshi zatlardıń saqlanıw müddetine tásır etedi. Tómen temperaturada (qısta) iprit júdá áste puwlanıp, kók shóp shıqqansha topiraqta saqlanıwı mümkin. Jazda bolsa iprit birneshe on márte tez puwlanadı hám topiraqta tek birneshe saat, Orta Aziya aymağı sharayatında bolsa jáne de az saqlanadı.

Hawa ashılıp, quyash shıǵıp turǵan kúnlerde záhárlewshi zatlar jerden qızıp joqarıǵa kóteriledi hám tez jayılıp ketedi. Túnde hawa aralaspayıdı, bul bolsa dushpannıń turaqlı emes záhárli zatlardı qollanıwǵa qolay sharayat tuwdıradı. Záhárlengen hawa túnde júdá áste tarqaladı, saylarda, samal tiymeytuǵın jerlerde, oy jerlerde, transheyalarda uzaq turıp qaladı. Samal esiwi hawadaǵı záhárlewshi zat konsentraciyasın birqan-sha azaytadı, qattı samalda bolsa jerdegi záhárlewshi zattıń puwlanıwı kúsheyedi hám usı sıyaqlı topiraqtaǵı záhárlewshi zat tez puwlanadı.

Jerlerdiń ózgesheligi, ósimlikleri hám záhárlewshi zatlardıń konsentrasiyasına tásir etedi.

Záhárlewshi zatlар qollanılğan jerde xalıqtıń 10—30% hám onnan kóbiregi záhárleniwi baqlanadı. Záhárlewshi zatlар bultları tarqalǵan jerlerde bul kórsetkish 8—12% ti quraydı.

Záhárlewshi zatlardıń organizmge túsiw jolları. Záhárlewshi zatlар organizmge hár túrli jollar menen — dem alıw jolları, asqazan-ishek, teri, silekey perdeler hám de jaraqtlardan ótiwi múmkin.

Záhárlewshi zatlар qollaniw usılına, olardıń fizikalıq hám ximiyalıq, toksikologiyalıq ózgesheliklerine qarap tásir etedi. Bul zatlardıń ayırimları dem alıw jolları arqalı tússe, ayırimları basqa jollar menen organizmge túsedi.

Záhárlewshi zatlар kóbinese puw hám aerozol jaǵdayında dem alıw jollarına túsedi. Hawa jollarına túsken záhárlewshi zat silekey perdelerde toqtap qalıwı nátiyjesinde biraz ókpe alveolaları arqalı qanǵa sorıladı. Eger ókpe alveolaları jayıp qoyılsa, záhárlewshi zatlар 90—100 m² qa tarqaladı, sonıń ushın ola dem alıw arqalı záhárleniw klinikasında birinshi orındı iyeleydi, yaǵníy záhárleniw klinikası tez rawajlanadı.

Záhárlewshi zatlар menen dem alıw jolları arqalı záhárleniw *ingalyacyalyıq záhárleniw* dep atalıp, júdá qáwipli bolıp esaplanadı. Dem alıw jolların záhárlewshi zatlardan saqlaw ushın qorǵanıw qurallarınan, gaz niqaplarının paydalanylادı.

Záhárlewshi zatlardıń organizmge túsetuǵın jáne bir eń zárür joli teri qabatı bolıp tabıladi. Sińiwdıń úsh joli belgili: epidirmis arqalı, jún follikulaları hám may bezleriniń shıǵarıwshı jolları arqalı. Lipidlerde jaqsı eriytuǵın záhárlewshi zatlар (fosfororganikalıq záhárlewshi zatlар iprit, lyuizit hám basqalar) teri arqalı organizmge tez sorılıw qásiyetine iye. Adamnıń terisi qızarıp terlep turǵan jaǵdayda záhárli zatlardıń sorılıwı birqansha ańsatlásadı.

Bunnan basqa, teri qabatı arqalı organizmge túsken záhárlewshi zatlardıń toksikalıq tásir kórsetiwi ushın záhárlewshi zatlardıń qansha tez sorılıwshılıǵı hám suwda eriwshiligi de áhmiyetli orın tutadı. Teri arqalı sińgen záhárlewshi zatlар bawırga túspey, úlken qan aylanıw sheńberine túsiwi múmkin. Teri qabatların záhárlewshi zatlardan qorǵaw ushın arnawlı qorǵaw quralları qollanıladı.

Záhárlewdiń aldin alıw. Ǵalaba qırǵın quralın qollaniw qáwpi payda bolǵanda yaki qollanılǵanda onnan saqlanıwdıń tiykarǵı ilajları tómendegilerden ibarat:

— eger qáwip haqqında signal kóshede berilse, qoriqpań. Qáwip qaysı tärepten kiyatırğanın anıqlań. Eger qáwipli aymaqtan shıǵıwǵa múmkinkinshilik bolmaytuǵın tosıqlar ushırassa (diyal, kól), jaqın átiraptığı imaratlardıń birewine jasırınıw kerek.

— eger qáwip haqqında signal úyde bolǵan waqtınızda berilse, tereze hám qapılardı jawıp, jeke qorǵanıw quralların qollanıwǵa tayarlaw zárür;

— eger qáwip haqqında maǵlıwmat berilmegen bolsa, siz gúmbirlegen ses yaki jarılıw, ózine tán iyislerdi sezgen bolsańız, olardan qorǵanıwǵa háreket etiń. Bunıń eki tiykarǵı usılı bar: birinshisi—ziyanlanǵan aymaqtan qáwipsiz jerge shıǵıw; ekinshisi—jaqın átiraptığı turaq jaylardan birine jasırınıw;

— ziyanlanǵan aymaq on metrden júz metrge shekem jayılıwı múmkin. Bunnan sonday juwmaq shıǵadı, eger adam saatına 4—5 km tezlik penen háreketlense, ziyanlanbaǵan aymaqtan shıǵıp ketiw ushın 10—15 minut sarplanadı.

Ximiyalıq záhárleniw oshaǵında záhárlewshi zatlar menen záhárlenende adamlarǵa tez birinshı medicinalıq járdem kórsetiw kerek.

Birinshı medicinalıq járdem áskeri y xızmetshilerdiń jeke dári aptechkası (AI-2) jeke paketler (IPP-8, IPP-9, IPP-10) járdeminde ózine hám óz ara, sonday-aq, sanitarlar hám sanitar-drujinashılar tärepinen ótkeriledi.

3.3. Biologiyalıq (bakteriologiyalıq) qurallar hám kesellik tarqatiwshi mikroblar

Biologiyalıq (bakteriologiyalıq) qurallar biologiyalıq qurallar menen toltırılgan oq dárlıer hám olardı nıshangıa alıw (atiw) quralları bolıp tabıladı.

Biologiyalıq (bakteriologiyalıq) qurallar qollanılıwı menen alıp barılatuǵın urıslar *biologiyalıq (bakteriologiyalıq) urıslar* dep ataladı. Biologiyalıq (bakteriologiyalıq) quraldıń tásır etiwshi faktörin bakteriologiyalıq qurallar qurayıdı. Olar jawingerlik jaǵdayda qollanıw ushın ajıratıp alıngan biologiyalıq agentler bolıp, insan organizmine túskende qattı awıradı. Olargá kesellik tarqatiwshi mikroblar hám mikrob toksinleri (ayırıım mikroblar tirishilik iskerligi dawamında payda bolatuǵın záhárli zatlar) kiredi.

Awıł xojalığı egin maydanların joq etiw, sonıń menen birge, mámleket ekonomikasın buziw maqsetinde jánlıklar, ásirese, shegirtkeler, kolorado qońızları hám basqalar qollanıladı. Mikroorganizmler, infekciyalıq kesellik tarqatiwshi mikroblar biologiyalıq qásıyetleri hám ólshemlerine

baylanıslı tómendegi klaslarǵa bólinedi: bakteriyalar, viruslar, rikkeciyalar, zamarriqlar hám mikrob tóksinleri.

Bakteriyalar — bir kletkali mikroorganizmler bolıp, mikroskop astında kórinedi, ápiwayı bóliniw joli menen kóbeyedi. Olar quyash nurlarınan, ziyanlızlandırıwshı zatlardıń tásirinen hám joqarı temperaturadan tez nabıt boladı. Tómen temperaturaǵa sezgir emes, muzlawǵa da shidaydı. Ayırıım bakteriyalar qolaysız sharayattan saqlanıw ushın qorǵanıw qatlamı payda etedi yaki sporalarǵa oraladı. Bakteriyalar oba, tularemiya, sibir kúydırgisi, manqa, melioidoz sıyaqlı keselliklerdi keltirip shıgaradı.

Viruslar — eń kishi bakterialardan hám ólshemine qarap 100 ese kishi mikroorganizmler bolıp tabıladı. Bakteriyalardan parqı viruslar tek tiri toquma kletkaları ishinde rawajlanadı hám kletka paraziti bolıp esaplanadı. Viruslar qáwipli hám awır kesellikler — tábiyyiy sheshek, sarı bezgek, gemorragik bezgek keselligin keltirip shıgaradı.

Rikkeciozlar — viruslar hám bakteriyalar arasında jaylasqan mikroorganizmler toparınan bolıp, sırtqı kórinişi hám ólshemlerine qaray bakteriyalarǵa jaqın turadı. Olardı viruslarga jaqınlıratuǵın qásiyeti klettadagi parazitligi bolıp tabıladı. Olardan ayırımları qurǵaqlıq hám suwiqqa shıdamlı. Rikkeciozlar áspili tif keselligin keltirip shıgaradı.

Zamarriqlar (pilis, qara bas) — bakteriyalardan quramalı düzilisi hám kóbeyiwi menen ajıraladı. Zamarriq sporaları qurǵap qalıwǵa hám quyash nurlarına, ziyanlızlandırıwshı zatlар tásirine shıdamlı.

Mikrob toksinleri — ayırıım bakteriyalar tirishilik xızmetinde bólıp shıgarǵan joqarı záhárli zatlар.

Bakteriologiyalıq quraldan qorǵanıw qurallarına tómendegiler kireti:

- jeke aptechka. Onıń quramına: shpric-tyubikdegi awırıwdı qaldırwshı dárlılık zat; fosfororganikalıq zatlар menen záhárleniwge qarsı dári; radiaciyaǵa qarsı dárlıler; bakteriyaǵa qarsı dárlılık zatlар; kewil aynıwǵa qarsı dárlılık zat;

— ximiyaǵa qarsı jeke paket. Bakteriologiyalıq (biologiyalıq) zatlар menen ziyanlanǵanda teri qaplamları ziyanlızlandırılaǵı.

3.4. Zamanagóy ápiwayı qırǵın quralları

Zamanagóy ápiwayı qırǵın quralları óz aldına yaki ǵalaba qırǵın quralları menen birgelikte dushpannıń xalqı hám texnikasın ziyanlaw, obyektlerdi buziw yamasa joq etip jiberiw maqsetinde qollanılıwı mümkin.

Ápiwayı hújim qurallarına idıratıwshı, fugas, kumulativ, beton buziwshı, jandırıwshı qural-jaraqlar kólemli jarılıw quralları kireti.

İdîratıwshı qural-jaraqlar tiykarınan adamlarǵa ziyan tiygiziw ushın arnalǵan bolıp, olardıń ishinde eń qáwiplisi sharikli bombalar bolıp esaplanadı. Sharikli bombalar samolyotlardan kassetalar járdeminde taslanadı. Hárbir kassetada 100 den kóp bombalar boladı. Bunday kasset-a jer ústinde ashılıp, bombalar hár tárepke atılıp shıǵadı. Hárbir bombalardıń bólekleriniń ziyan tiygiziw radiusı 15 metrge teń.

Fugaslar tiykarınan sannat, turaq jay hám hákimshilik imaratlar, temir jollardı buziw, texnika hám adamlarǵa ziyan tiygiziw, kumulativ qural-jaraqlar bolsa qorǵalǵan belgilerdi joq etiw ushın arnalǵan.

Jandırıwshı qural-jaraqlar adamlarıń ziyanlaw, imarat hám óndiris obyektlerin, xalıq jasaytuǵın orınlar, skladlar, transport quralların jandırıw hám joq etiw ushın arnalǵan. Jandırıwshı qural-jaraqlar 4 túrli boladı: napalmli, pirogel, termitli, fosforlı.

Kólemlı jarılwı quralı qollanılǵanda hawada aralaspasıń 15 metr radius hám 2—3 metr qalınlıqtaǵı janılgı-hawa aralaspasınıń shar tárizli bultı payda boladı. Bul bult detonator járdeminde jarıladı. Ol quwatı jaǵınan yadroliq quralǵa jaqın bolıp tabıladı.

Ápiwayı qırǵın quralları: jarılwshı zatlardıń energiyasınan paydalaniwǵa tiykarlangan (fugaslı, oskolkalı, oskolka-fugaslı); issılıq energiyasınan paydalaniwǵa tiykarlangan (jandırıwshı aralaska—napalm, metallastırılgan jandırıwshı aralaska—termit, elektron); ólimge alıp kelmeytuǵın (agitaciya, grafitli, kesiwshi, psixotrop, plastikalıq oqlar) boladı.

Barlıq qural-jaraqlar 2 toparǵa bólinedi: basqarılıtuǵın hám basqarılımaytuǵın.

Bul túrdegi qurallardıń ózine tán ózgeshelikleri:

Kólemlı jarılw (vakuum) qural-jaraqları (gaz, suyuqlıq hám basqa):

— jarılganda — gaz germetik emes keńislik (kólem) boylap bir sekundta tarqaladı hám áste (0,1 sekundqa shekem) jarıladı;

— ishki keńislikte — júdá tómen basım (vakuum), sırtqı keńislikte — hádden artıq basım payda etedi;

— quwatı ápiwayı oq dáridge salıstırǵanda 4—6 ese úlken.

Sharikli, iyneli qural-jaraqlar bolsa sharik yamasa iyneler oq dári ishinde (birneshe milligrammnan birneshe grammga shekem) jaylasadı.

Zamanagóy ápiwayı qırǵın quralları belgilengen jerje raketalar, hawadan, artilleriya, oq atıwshı qural yaki adam tárepinen jetkerilip beriledi.

Zamanagóy ápiwayı qorǵın qurallarınan qorǵanıw ilajlarına: xalıqtı aryıqsha jaǵdaylardan qorǵanıwǵa tayarlaw (zamanagóy qırǵın quralların biliw; olardan qorǵana alıw; birinshi medicinalıq járdemdi kórsete alıw);

óz waqtında hám durıs xabar beriw; qorǵanıw zatları (jámáatlik hám jeke, dizimdegi hám qolında bar) nan sheberlik penen paydalaniw; arnawlı ilajlar (hákımshilik, mdicinalıq-administrativlik, epidemiyaga qarsı, profilaktikalıq, sanitar-gigienalıq, emlew-evakuaciya)dı ótkeriw; evakuaciya (aldınnan ótkeriletuğın, biraz hám tolıq); avariya-qutqarıw hám basqa keshiktirip bolmaytuğın jumislardı ótkeriw kiredi.

Zamanagóy qırğıń qurallarınan qorǵanıwdı shólkemlestiriwde dushpan tárepinen ol yaki bul quraldı qollanıw itimallığın anıq biliw zárúr.

Hárbir ziyanlawshı quraldan qorǵanıwda maqsetke muwapiq keletuğın usıl, qural hám qorǵanıw boyınsha háreketlerdi izlep tabıw kerek. Bunıń ushın da dizimdegi, hám qolında bar qorǵanıw zatlарınan paydalaniw kerek. Xalıqtı qorǵawda birinshi medicinalıq járdemniń óz waqtında hám durıs kórsetiliwi ásirese zárúr áhmiyetke iye.

Qadaǵalaw sorawlari

1. Yadro quralınıń tásiri nege tiykarlanadı?
2. Jarılıwdıń qanday túrleri bar?
3. Sińiwshi radiaciya nelerden ibarat?
4. Ximiyalıq qurallarǵa misallar keltiriń. Olar neler járdeminde isletiledi?
5. Záhárlewshi zatlardıń ziyan tiygiziwine qaysı jaǵdaylar aktiv tásır kórsetedı?
6. Zamanagóy ápiwayı qırğıń qurallarınan qorǵanıw ilajlarına neler kiredi?

4-bap. AYRÍQSHA JAĞDAYLAR PAYDA BOLĞANDA XALÍQTÍ QORĞAWDÍN TIYKARĞI ILAJLARI

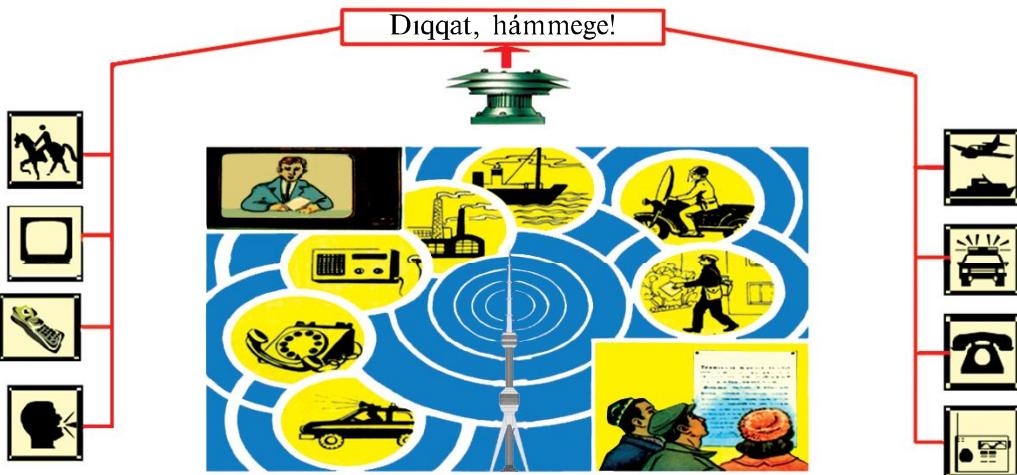
4.1. Ayriqsha jaǵdaylarda xabar beriwdiń birden-bir sistemi

Respublika, wálayat, qalalıq baylanıs sisteminiń tiykarın basqarıw punktleriniń baylanıs tarmaqları qurayıdı.

Basqarıw punktleriniń baylanıs tarmağı — bul basqarıwdı támiyinlew ushın qollanılgan baylanıs kúshleri hám qurallarınıń shólkemlestiriwshilik texnikalıq birlespesi bolıp tabıladı.

Puqaralıq qorǵanıw sistemasynda televídenie, radio, radiorele, uyalı baylanıs quralları, símlı hám signal beriwsı baylanıs quralları qollanıladı.

Ayriqsha jaǵday payda bolǵan orınnan alıngan xabarda kim xabar berip atırǵanı, qaysı aymaqtan xabar berilip atırǵanı, sol waqıttaǵı jaǵday,

8-súwret. Ayraqsha jaǵday payda bolǵanda
xabar beriw quralları hám usilları.

9-súwret. Házirgi kúnde paydalanıp atırǵan mobil, stacionar
hám qol radiostanciyalar.

jáne qanday qáwip júz berowi múmkinligi, qanday shara-ilajlar ótkerilgeni
hám járdem beriw túri aniqlastırıldı.

Eger xabar sirena arqalı berilse, xalıq sirenanı esitip, reje boyınsha
háreket ete baslaydı.

Xabar beriw sisteması lokal hám oryalasqan boladı. *Xabar beriwdiň
lokal sisteması* qáwipli suw basıw itimalı bar aymaqlarda, atom energetikası
obyektlерinde, ximiyalıq qáwipli obyektlер jaylasqan aymaqlarda xalıqtı
tez xabardar etiw maqsetinde shólkemlestiriledi. Xalıqqa óz waqtında

10-süwret. Zamanagóy mobil avtomobillerde
ornatılğan baylanış quralları.

C-40

C-28

11-süwret. Zamanagóy elektrsazlastırıw sirenalar.

xabar beriw júdá zárür. Lokal sistemalardıń tiykarǵı abzallığı tezlik bolıp tabıladı.

Xabar beriwdiń oraylasqan sistemasi:

— qalalarda, rayonlarda obyektlər hám awıllıq jerlerde, iri xalıq punkt-lerinde oraylasqan hám oryalaspaǵan tárizde «Dıqqat, hámmege! Signalın beriw;

— jergilikli radio esittiriw stanciyalarında sımlı esittiriw tarmaqları arqalı xalıqqa awızeki xabar beriw;

— televidenie arqalı xabar beriw;

— signal hám xabardı respublika, wálayat, qala, rayon, ministrlık hám basqarmalardıń basqarıw punktlerine, qala, rayon ishki isler bólimerine jetkeriw;

— lawazımlı shaxslarǵa úy hám xızmet telefonlarından turaqlı xabar beriw arqalı ótkeriledi.

Puqaralıq qorǵanıw xabar beriw signalın ekonomika obyektleri jumısshi-xızmetshilerine, AJMS düzilmelerine hám respublika xalqına jetkeriwdi támiyinlew kerek.

Xabar beriw sistemalarınıń tiykarǵı wazıypaları

Baylanıs hám xabar beriwdi shólkemlestiriw ushın puqaralıq qorǵanıwı başlıqları juwapker bolıp esaplanadı. Baylanıs hám xabar beriw sistemalarınıń tiykarǵı wazıypaları:

— signallardı óz waqtında beriw hám qabil etiw, AJMS rejimlerin ornatıw boyınsha biylik jiberiw;

— AJMS basqarıw organları ortasında tómennen joqarıǵa hám joqarıdan tómenge xabar almasıwınıń isenimli bolıwın támiyinlew;

Respublika dárejesinde xabar beriw sistemalarınıń wazıypaları:

— respublika oraylastırılgan xabar beriw sistemasiń, sonday-aq, maǵlıwmat penen támiyinlew hám basqalardıń avtomatlastırılgan sistemasiń jaratiw hám onı turaqlı tayar jaǵdayda saqlaw;

— baylanıs, radio, televideńie hám basqa texnika qurallarınıń mám-leketlik hám basqarmalıq kanallarından basqarıw hám maǵlıwmat jetkerip beriw ushın oraylastırılgan jaǵdayda paydalaniwdı támiyinlew;

— ximiyalıq hám basqa qáwip kúshli obyektlerde hám de olarǵa jaqın aymaqlarda xabar beriw hám maǵlıwmat jetkerip beriwdiń jergilikli sistemasiń, sonday-aq, suw qoymasınıń gidrotexnikalıq quralmalarında signalizaciya hám xabar beriwdiń jergilikli avtomatlastırılgan sistemaların jobalastırıw hám jaratiwdı qadaǵalaw;

— júzege kelgen ayriqsha jaǵdaylar, olardıń rawajlanıw kólemleri hám ótiwi múnkin bolǵan aqıbetleri hám de ayriqsha jaǵdaylardı saplastırıwǵa baylanıslı qabil etilip atırǵan shara-ilajlar haqqındaǵı maǵlıwmatlar toplanıwın hám almasıwın hám de xabar etiwdi támiyinlew hám qadaǵalaw.

Jergilikli kólemde xabar beriw sistemalarınıń wazıypaları:

— wálayat ishki baylanıs hám xabar beriw sistemaları, sonday-aq, basqarıw hám maǵlıwmat penen támiyinlewdiń avtomatlastırılgan sistemasiń shólkemlestiriw hám turaqlı tayar jaǵdayda saqlaw;

— basqarlıw hám maǵlıwmat jetkerip beriw ushın baylanıś, radio, televídenie hám de basqa texnikalıq qurallardıń mámleket, wálayat hám basqarmalıq kanallarınan oraylastırılǵan jaǵdayda paydalaniwdı támiyinlew;

— márpdar ministrlık hám basqarmalar menen birgelikte ximiyalıq hám basqa kúshli qáwipli obyektler, olarǵa jaqın aymaqlarda xabar beriw hám olardı jetkeriwdıń jergilikli sistemaların, sonday-aq, suw saqlagışlırinıń gidrotexnikalıq qurılmalarında signalizaciya hám xabar beriwdıń avtomatikalıq sistemaların jaratiw.

Obyekt dárejesinde xabar beriw sistemasınıń wazıypalari:

— ximiyalıq hám basqa qáwipli obyektlerde xabar beriw hám maǵlıwmat beriwdıń jergilikli sistemaların, sonday-aq, gidrotexnikalıq qurılmalarǵa signalizaciya hám xabar beriwdıń jergilikli avtomatikalıq sistemaların jaratiw jumısların shólkemlestiriw;

— xabar beriw, maǵlıwmat toplawdı támiyinlew hám qadaǵalaw, júzege kelgen ayriqsha jaǵday, onıń rawajlanıw kólemleri hám ótiwi, jetkerip beriwi mümkin bolǵan aqıbetleri, ayriqsha jaǵdaydı saplastırıw ushın kórilip atırgan shara-ilajlar hám zárür járdem haqqında joqarı organlarga maǵlıwmat beriw.

Ózbekstan Respublikasınıń barlıq basqarmalarında xabar beriw hám maǵlıwmat jetkerip beriw sistemasınıń xalıq hám aymaqları ayriqsha jaǵdaylardan qorǵaw boyınsıha wazıypalari:

— puqaralıq qorǵanıw ilajların ótkeri w提醒ında baylanıś sistemalarınıń isenimli hám turaqlı islewin támiyinlewdi shólkemlestiriw hám ámelge asırıw;

— basqarmalıq potencial qáwipli obyektlerde signalizaciya hám xabar beriwdıń jergilikli avtomatlastırılǵan sistemasın jaratiw;

— xalıqtı ayriqsha jaǵday qáwpi tuwilǵanlıǵı hám júz bergenligi haqqındaǵı maǵlıwmat penen támiyinlew.

Xabar beriw signalları hám olar boyınsıha xalıqtıń háreketi

Xalıqtı qorǵaw qanday da bir qáwip-qáter qáwpi tiwilǵanı yaki júzege kelgenligi haqqında xabar beriw hám maǵlıwmat tarqatıwdı óz waqtında ámelge asırıwdan baslanadı.

Xabar beriw shártlesip alıngan aldınnan belgilep qoyılǵan hám xalıqqa anıq túsinikli bolǵan signallar (sirena sesi, ses shıǵarıwshı buyımları urıw hám t.b.) arqalı ámelge asırıladı.

12-súwret. Ayrıqsha jaǵdaylarda júz bergen jerden xabar alıw.

Qanday qáwip tuwılmasın, elektr sirenaları iske túsıriledi. Olardıń sestine kárxanalardıń gudokları qosıladı. Bul puqaralıq qorǵanıwdıń birden-bir «Dıqqat, hámmege!» signalı bolıp tabıladı.

Sirena sesi qollanılgan waqitta televizor, radiopriyomnik, radiosırnaylar isletip qoyıladı, jergilikli hákimiyat organları yaki ayrıqsha jaǵdaylar basqarmaları bolsa júzege kelgen qáwiptıń xarakteri, kólemi, sonday-aq, bunday sharayatta xalıqtıń háreket etiw tártibi haqqındaǵı sıpatlamalardı beriw kerek.

Isenimli hám turaqlı baylanıs, sonday-aq, haqıqıy maǵlıwmat xalıqtıń qorǵanıwın shólkemlestiriw hám ayrıqsha jaǵdaylardıń aldın alıw ilajları shınjırındaǵı tiykarǵı buwinlardan biri bolıp tabıladı.

Xabar beriw nátiyjeli qorǵanıw usılı bolıp, onıń ornı sheksiz bolıp tabıladı. Biykarǵa eskertilgen adam yarım qutqarılğan adam delinbeydi.

4.2. Dem alıw aǵzaları hám terini qorǵaw quralları

Dem alıw organlarının qorǵaw qurallarına filtirlewshi gaz nıqap, respiрitorlar, shańǵa qarsı gezlemeli nıqap, siyleli nıqaplar kiredi. Dem alıw aǵzaların eń isenimli qorǵawshı qural gazden qorǵawshı nıqap, sebebi ol dem alıw aǵzaların radioaktiv, záhárlewshi zatlar hám bakteriologiyalıq zatlardan qorǵaydı.

Gazden qorǵanıw niqabınıń qorǵaw tásiri dem alıw aǵzaları, bet hám kózlerin sırtqı ortalıqtan tolıq izolyaciya etiwge tiykarlangan. Paydalaniw ushın qolay hám ápiwayı niqaplardan biri GP-5 gazden qorǵanıw niqabı bolıp tabıladı.

Bul niqap jeńil bolıp, onıń shlem-maskası bastı jaqsı qorǵaydı. Shlem-maska tańlaw ushın bas eki márte ólshenip, onıń nátiyjeleri bir-birine qosıladı. Nátiyjelerdiń jiyındısı 92 sm. den kem bolsa, 0-ólshemli; 92—96 sm bolsa 1-ólshemli, 96—98 sm bolsa, 2-ólshemli, 99—102,5 sm bolsa, 3-ólshemli, 102,5 sm den artıq bolsa, 4-ólshemli shlem alıw kerek.

Qollanılıwına qarap barlıq gaz niqaplar filtrlewshi hám izolyaciyalawshi túrlerge bólinedi. Olardıń bir-birinen ayırmashılığı sol, filtrlewshi gaz niqap dem alıw organları, kóz hám júz terisin izolyaciyalawshi gaz niqap bolsa qurǵaqlıq hám suwda islew ushın arnalǵan.

Jaǵdayǵa qarap gazden qorǵanıw niqabı hár qıylı jaǵdaylarda asıp júriledi. Eger dushpannıń tikkeley hújimi qáwipli bolmasa, gazden qorǵanıw niqabı «Dala» jaǵdayında shep iyinge asıp júriledi. «Hawa qáwpi» xabarı yaki **«Gazden qorǵanıw niqaplari tayarlansın!»** komandası berilgende

13-súwret. GP-5 gaz niqabı: 1 — niqap; 2 — hawa tazalawshi qutı; 3 — trikotajdan islengen qap; 4 — dem alıw trubkasınıń awsı; 5 — sóylesiw úskenesi; 6 — dem shıǵarıw trubkası, 7 — obtyurator; 8 — tóbelik; 9 — mańlay buwǵıshi; 10 — sheke buwǵıshi; 11 — iyek astı buwǵıshi; 12 — uzayıtip qısqartılıtuǵın buwǵıshi; 13 — qabı.

gazden qorǵanıw nıqabı «Tayar» halatqa keltiriledi. Buniń ushin sumka sál aldiǵa jılıstırılıp, onıń joqarǵı qaqpası ashılıp hám de kanopı alınıp, belden ótkiziledi hám onıń ushi aldingi yarım gúrmekke baylap qoyıladı.

Radioaktiv, ximiyalıq hám bakteriologiyalıq záhárleniw haqqında es-kertiwshi xabarlar berilgende «**Gazler!**» komandası boyınsha, sonday-aq, ximiyalıq hám bakteriologiyalıq hújimniń dáslepki belgileri baqlanganda gazden qorǵanıw nıqabı «**Jawınger**» halatqa keltiriledi.

Gazden qorǵanıw nıqabınıń tez hám durıs taǵılıwında bolsa belgili bir tátipke ámel etiliwi: dem almay turılıwı, kózlerdiń jumılıwı (bolmasa záhárlenip qalıwı mümkin), bas kiyimi alınıp, dizeler arasında qısılıwı, sumkadan maska alınıp, onıń jaq hám onıń jelke lentalarınan eki qol menen de bas barmaqlar ishkeri tárep bolatuǵın etip uslanıwı kerek.

Nıqaptıń tómengi bólegi iyekke qoyılıp, qalǵan bólegi betine tartılıwı, qaptaldaǵı lentalar bolsa qulaqlardıń arasında ótkeriliwi kerek. Jelke lentalarınıń bos ushları, nıqaptıń shetleri betke tiǵız jabısatuǵın etip tartılıwı lazım. Sonnan keyin tez dem shıǵarıp, dem alıwdı dawam et-tiriw, kózlerdi ashıp, bas kiyimdi kiyip alıwı zárür, tez dem shıǵarılǵanda betine nıqap kiyiw waqtında nıqaptıń astına kirip qalǵan záhárli hawa shıǵıp ketedi.

Gazden qorǵanıw nıqabı «**Gazden qorǵanıw nıqaplari sheshilsin!**» komandası berilgennen keyin ǵana sheshiledi. Tikkeley záhárleniw qáwpi ótip ketkenligi haqqında xabar berilgennen keyin de gazden qorǵanıw nıqabı sheshilmewi mümkin. Gazden qorǵanıw nıqabın sheshiw ushin oń qol menen bas kiyim alınıp, shep qol menen gazden qorǵanıw nıqabı qutısınan uslanadı hám maska sál tómenge tartıp alınadı da, bas kiyim kiyiledi. Sheshilgen gazden qorǵanıw nıqabı sumkaǵa jaylastırıldı, bunda nıqap taza shúberek yaki qol sharshı menen sıpirıldı. Áne sonnan keyin gazden qorǵanıw nıqabı «Tayar!» yaki «Dala» jaǵdayına ótkeriledi.

Qattı suwiqta nıqaptıń rezinası qatıp qalıwı yaki kóz áynek muzlap qalıwı mümkin. Bunda gazden qorǵanıw nıqabınan paydalaniu qıyınlasawı hám islemey qalıwı mümkin. Bunday hádiyselerge jol qoymay ushin nıqap palto ishine alınıp jılıtiladı. Eger gazden qorǵanıw nıqabı taǵılǵan halatta bolsa, onıń nıqabı hám klapanlar qutısın waqtı-waqtı menen qolda ısıtip turiw, dem shıǵarıw klapanların bolsa úplep qoyıw usınıs etiledi.

Suwıqtan issı xanaǵa kirgende, gazden qorǵanıw nıqabınıń metall bólimleri terlemegeñshe 10—15 minut kútip turiw hám sonnan keyin gazden qorǵanıw nıqabı qutısın, metall bólimlerin hám nıqabtı qurǵaq

shúbirek yaki qol oramal menen sıpırıw hám dem shıgariw klapanlarına úplew kerek. Birlestiriw trubkasın da úplew lazım, eger trubka muzlap qalǵan bolsa, onı muz bóleklerinen abaylap tazalaw zárür.

Gazden qorǵanıw nıqabınan paydalaniw waqtında onıń ayırım bólimleri ziyanlanıwı mümkin. Bunday jaǵdayda gazden qorǵanıw nıqabın dárhál basqasına almastırıw yaki záhárlengen orınnan dárhál shıgıp ketiw lazım. Ziyanlangan gazden qorǵanıw nıqabınan belgili waqıt paydalaniwǵa tuwra keledi.

Nıqabtuń shetleri sál jırtılǵan yaki lentalardan biri úzilgen bolsa, ziyanlangan jerdi betine yaki basına alaqan menen bekkemlep qısılıdı. Eger nıqaptuń júz bólimi jırtılǵan, birlestiriw trubası tesilgen yaki úzilgen, kózáynek, dem shıgariw klapanları ziyanlangan bolsa, bunday gazden qorǵanıw nıqabı qutısınıń moynın awızǵa tutıp, murındı barmaqlar menen qısıw hám kózdi ashpay turıp, qutı arqalı dem alıw lazım (bunda awızdan dem alıw hám awızdan dem shıgariw zárür).

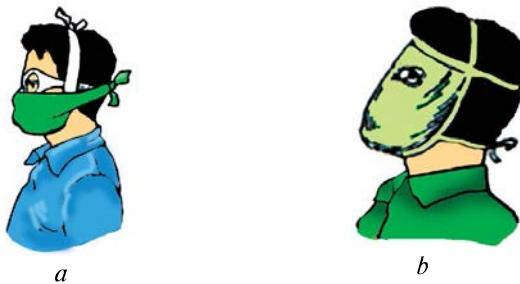
Eger gazden qorǵanıw nıqabı qutısınıń korpusı tesilgen bolsa, onı ılay, ıgal topıraq, nanniń usaǵı yaki basqa soǵan uqsas zat penen sıbap qoyıw kerek. Imkaniyat tuwılıwı menen, ziyanlangan qutı basqasına almastırıldı.

Eger gazden qorǵanıw nıqabı bolmasa, ol buziq bolsa, dem alıw organların radioaktiv shańnan hám bakterial zatlardan qorǵaw ushın respiratorlar, paxta-siyle, baylamalar, shańǵa qarsı toqıma nıqaplar paydalanyladi. Biraq olar záhárlı zatlardan saqlay almaydı. Kárxanalarda óndiris shańlarının qorǵanıw ushın hár qıylı shańǵa qarsı respiratörlardan paydalanyladi.

Hárqanday nıqap yarım nıqaptan hám oǵan montaj etilgen filtrlewshi elementten (filtrlewshi respirator qutısınan) ibarat boladı.

Bazı túrdegi nıqaplarda filtr waziypasın bet bóliminiń materialı óteydi. Olardıń gazden qorǵanıw nıqaplarından abzal tárepleri sonda, olar dem alıwǵa kem qarsılıq kórsetedi, jeńil, dúzilisi ápiwayı hám bahası arzan boladı. Nıqaplardıń dúzilisi ápiwayı bolǵanlıǵı ushın olardan paydalaniw da qolay bolıp esaplanadı.

Dem alıw organların záhárlı zatlardan qorǵawdıń eń ápiwayı usıllarıńan biri paxta-siyle materiallarının tayarlangan shańǵa qarsı taǵılatuǵıń nıqap bolıp tabıldı. Bul nıqap radioaktiv shańlar hám bakterial aerozol-lardan qorǵaydı.

*14-súwret. a — shańga qarsı paxta siyleli niqap;
b — shańga qarsı materialdan tayaranǵan niqap.*

Paxta-siyleli baylamani tayarlaw ushın 100×50 sm ólshemdegi siyle materialı alındı, oǵan 1—2 sm qalınlıqta paxta qoyıldı, siyleniń shet jiyegeiniń eki tárepı qayrilıp paxta oraladı. Aqırǵı uzınlıq tárepinen 30—35 sm ólsheminde kesiledi. Paxta siyleli baylam jaǵ, awız, murındı jawıp turıwı lazım. Kóz tárepke shańga qarsı kózáynek taǵıladı.

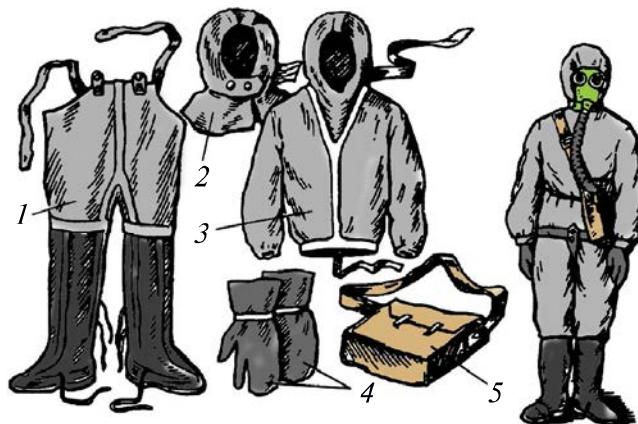
Shańlarǵa qarsı materiallardan tayaranǵan niqaptıń korpusı qadaǵıştan ibarat (korpus bólegi 4—5 oramnan ibarat materialdan tayaranadı). Korpus, qadaǵıshlardan úlgi alınıp shıǵıladı. Korpus bólimine kóz kórinisine mólscherlengen tesiksheler islenip, olarǵa ayna yaki kóriw plastinkası ornatılıdı. Niqap basqa jabısıp turıwı ushın rezina lentaları ornatılıdı. Niqaptıń korpus bólimin bas tárepke birlestiriw ushın kesesine rezina lenta da ornatılıdı.

Terini qorǵaw zatlari. Radioaktiv, ximiyalıq hám bakteriologiyalıq záhárlengen orınlarda dem alıw organları hám kózler gana emes, al pútkil deneni de qorǵaw zárür. Bizler kündelikli turmısımızda paydalananatugın ádettegi kiyim-kenshekler záhárleniwden saqlay almaydı. Bunıń ushın terini qorǵaytuǵın hár túrli zatlар, deneniń teri qaplamına, kiyim-kenshek, ayaq-kiyimge radioaktiv hám záhárlewshi zatlardıń hám de bakteriologiyalıq zatlardıń túsiwinen saqlawshı zatlardan qollanıladı.

Terini qorǵawshı zatlар wazıypasına qaray arnawlı (tabel) zatlар menen qolda bar zatlarga bólinedi.

Qorǵanıwdıń tabel zatlarınan puqaralıq qorǵanıw düzilmeleriniń jeke quramı záhárlengen orında jumıs islew waqtında paydalanyladi.

Tabel zatlarınıń qatarına qorǵanıw kombinezonı (shalbarlı kelte kamzol), L-1 jeńil qorǵanıw kostyumi, qorǵanıw etigi hám qolǵabı, fartuk kiredi. Bul zatlар sanaatta pylonka payda etiwshi sintetikalıq zatlardan

15-súwret. L-1 jeńil qorǵanıw kostyumi:

*1—etigi menen shalbar; 2—shlem astı kiyimi; 3—kapyushonlı kóylek;
4—eki barmaqlı qolǵaplar; 5—kostyum saqlanatuǵın qalta. Ońda «Jawınger»
halattaǵı qorǵanıw kostyumi.*

(toqımanıń 1 yaki 2 tárepine sińdirilgen kauchuk jasalma smolalar, beloklı zatlar, plastikalıq massalar hám basqalar)dan tayarlanadı, bular hawani ótkermewshılıgi menen birge, ózine túskен záhárli zatlardıń tamshıları hám juqlarınan puqta qorǵaydı. Pútkıl deneni sırtqı ortańqtan izol-yaciya etiw ushın terini qorǵaw zatlarınan kompleks tárizde paydalananı (máselen, kombinezon, qorǵanıw etigi hám qolǵabı menen birge kiyiledi). Qorǵanıwdıń tabel zatları *qorǵanıw kiyimleri* dep ataladı.

*16-súwret: 1 — qorǵanıw kompleksi; 2 — L-1 jeńil qorǵanıw kostyumi;
3 — qorǵanıw kombinezonı; 4 — filtrlewshi kiyim.*

Qorǵanıw kombinezonı (shalbarlı kelte kamzol) kúshli záhárlengen orınlarda islewde rezina etik, qolǵap hám qalpaqsha (kapyushon) menen birge kiyiledi. Kombinezonlar hám shalbarlı kelte kamzollar rezinalanǵan toqımalardan tayaranadı. Kombinezonnıń awırlığı 3,5 kg. ǵa, etik hám qolǵapları menen birgeliktegi awırlığı bolsa 6 kg. ǵa jaqın keledi.

Jeńil qorǵanıw kostyumı rezinalı elastikalıq toqımadan tayaranadı.

Bul kostyum qalpaqshalı kóylek, etikli shalbar, eki barmaqlı qolǵap hám shlem astınan ibarat. Komplektke kostyumdı salıp júriw ushın sumka hám awısıq qolǵap ta kiredi.

Záhárleniw qáwipi payda bolǵanlıǵı haqqındaǵı xabarlandırıwshı signallar berilgennen soń, gazden qorǵanıw nıqabı taǵılıp, jaǵa kóteriledi, qalpaqsha (kapyushon) hám qolǵap kiyiledi.

4.3. Xalıqtı qorǵawdıń injenerlik qurılmaları

Xalıqtı radiaciyan dan qorǵaw ushın hár qıylı qurılmalar bar. Qorǵanıw qurılmaları xalıqtı qorǵawshı isenimli orınlar esaplanadı. Bul qurılmalar xalıqtı hár túrli ayrıqsha jaǵdaylardan hám de ǵalabalıq qırǵın qurallarınıń tásır etiw faktorlarından saqlaytuǵın baspana esaplanadı.

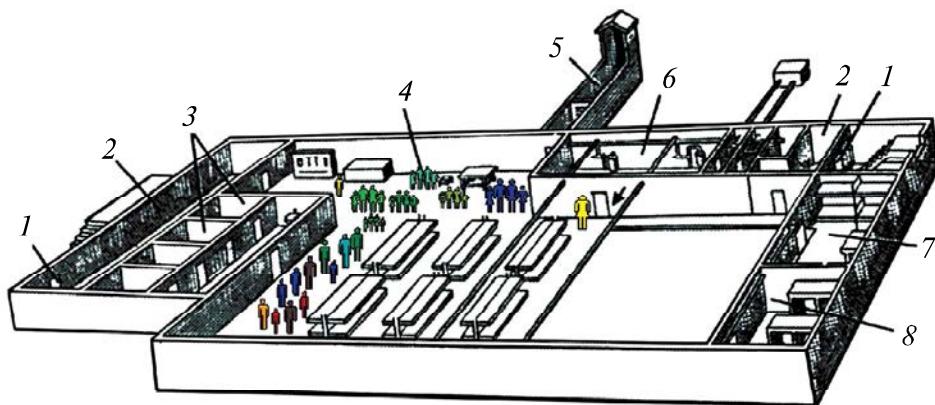
Qorǵawshı qurılmalar qorǵaw ózgesheligine qaray, baspana hám radiaciyaǵa qarsı baspana orınlargá bólinedi. Usınday qurılmalar tó-mendegi ózgesheliklerden kelip shıqqan halda qurıladı:

1. Jónelis boyınsha—puqaralardı saqlawǵa, basqarıw sistemaların jaylastırıwǵa arnalǵan;
2. Jaylasqan orı boyınsha—óz aldına jaylasqan (metropolitenler hám taw-kán qurılısları);
3. Qurılıs müddeti boyınsha—baspana RSB (radiaciyan dan saqlawshı baspana) hám ápiwayı baspanalar esaplanadı.

Baspanalar—bul arnawlı qurılma bolıp, ol jasırıńǵan adamlardı yadrolıq jarılıwdan, záhárlewshi zatlardan, bakteriyalıq qurallardan, sonday-aq, joqarı temperatura, órt waqtında záhárli gazlerden qorǵaydı (17-súwrette baspana jobası kórsetilgen).

Baspanalar adamlardı qabil etiw sanına qarap bes topargá bólinedi. Kishi kólemdegi baspana 150—300 adamdı, ortasha baspana 360—600, úlken baspana bolsa 600 den artıq adamlardı qabil etedi.

Baspanalar tiykarǵı hám járdemshi imaratlardan ibarat boladı. Tiykarǵı imaratda jasırınıwshılardı jaylastırıw jeri hám eki yaki úsh qabatlı krovatlar bar.

17-suwret. Baspana jobası:

- 1—hawa ótkermeytuğın qorǵaw esigi; 2—shlyuzli kamera; 3—sanitar xanası;
- 4—adamlardı jaylastıratuğın tiykarǵı zal; 5—avariya waqtında shıǵıw joli;
- 6—hawanı tazalap samallatiw xanası; 7—açıq-awqat saqlanatuğın qoyma;
- 8—medicina xanası.

Ekinshi járdemshi imaratda sanitariya tarmağı, hawanı tazalap almas-
tırıp beriwsı kamera hám sıyımlılığı úlken qurılmalarda medicinalıq
bólme, açıq-awqat saqlanatuğın qoyma, artezian qudíǵı hám dizelli ele-
trstanciya ushın xana bar.

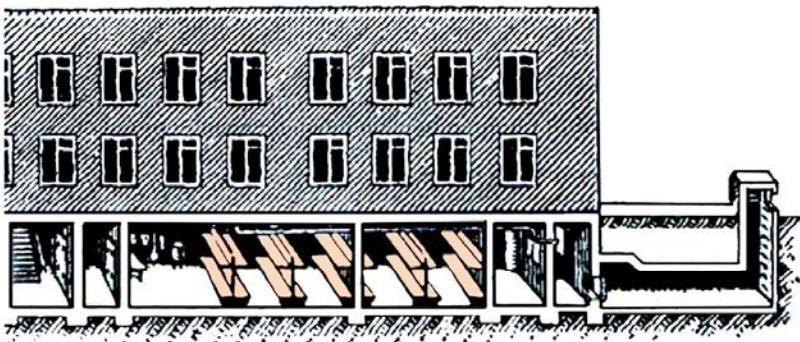
Baspanada qaǵıydaga muwapiq, keminde eki kirip-shıǵıw esikleri,
kishi baspanalarda kiriw hám avariya waqtında shıǵatuğın esikler boladı.

Apatshılıq júz bergende, qosımsısha esiklerden záńgi menen yaki solay
kóshege shıǵıw mümkin. Apatshılıq payıtında esiklerden jer astı jolları
arqalı shaxtaǵa shıǵıladı. Kóp orınlı (300 den aslam adam) qurılmalarda
qurılatuğın esiklerdiń birewine shlyuzli dálız, ziyanlanǵan hawadan
qorǵalatuğın sırtqı hám ishki samal kirmeytuğın esikler menen úskenele-
nedi.

Hawa tazalaw sistemi hawanı shańlardan tazalawshı hám hawanı
tazalap almastırıwshı tártipte isleydi.

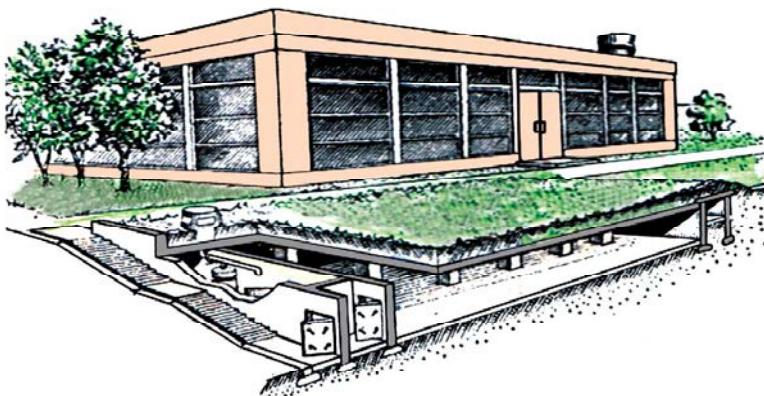
Baspananıń energiya, suw ısıtılı, kanalizaciya tarmaqları sırtqı tar-
maqqa jalǵanǵan. Olar buzılǵanda baspanalarda kóshpeli elektr fonarlar,
suw qorları, shıǵındılar ushın idıslar menen támiyinlengen.

Bulardan tısqarı, tekseriw hám qadaǵalaw kompleksi, qorǵanıw
kiyimleri, órttı óshiriwshı úskenele tayar halatta saqlanadı.

18-súwret. Imarat astında jaylasqan baspana.

Xalıq baspanaǵa jaylasqanda ol jerde tómendegiler qadaǵan etiledi:
 — záhárlewshi zatlardıń daǵı, izleri bar kiyimler menen kiriw;
 — radioaktiv záhárleniw júz bergende záhárlengen kiyim menen kiriw;
 — ayaq kiyimdegi shań hám ılay, qar menen kiriw;
 — shegiw, topalań etiw;
 — ruqsatsız kerosinli lampalardı jaǵıw;
 — sham, tez janıwshı zatlardan paydalaniw;
 — haywanlardı alıp kiriw;
 — jas balalı analar, nawqaslar óz aldına ajıratılǵan orınlarga jaylas-
 tırıladı.

19-súwret. Óz aldına jaylasqan baspana.

4.4. Radiacyadan jasırınatuğın jerler, jer tóle hám basqa jerlerdi qorǵanıw qurılmalarına sáykeslestiriw

Hár túrli radiaciya hám basqa sol sıyaqlı apatlardan xalıqtı qorǵaw ushın bar bolǵan qurılma — baspanalar qurılısına tómendegi talaplar qoyladı:

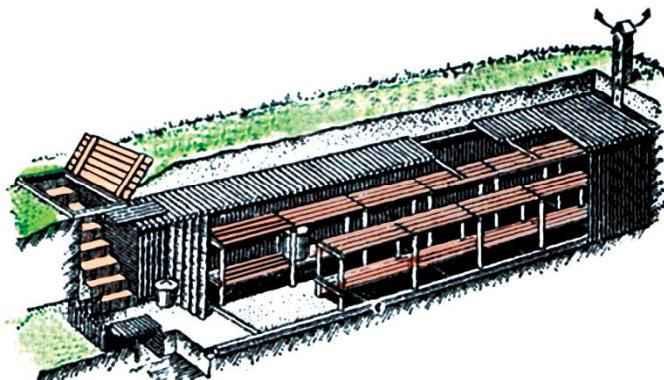
- 1) adamlardı úsh sutkadan kem bolmaǵan müddette saqlaw;
- 2) suw baspaytuǵın jerlerge quriw;
- 3) aǵın suwlardan, kanalizaciya kommunikaciyalarınan hám de qurılıs kommunikaciyalarınan alıslaw orınlarda quriw;
- 4) shıǵıw hám kiriw esikleriniń bolıwı.

Radiacyadan jasırınıw orınların, jer tóle hám basqa orınlardı tolrıiw tártibi aldınnan islep shıǵıladı hám tastıyıqlanǵan reje boyınsha ámelge asırılaǵı. Hárbi jaǵdayda qorıqpastan, kórsetilgen orıngá barıp, jaylasıp, belgilengen qaǵıyda boyınsha háreket etiw kerek.

Radiaciyaǵa qarsı baspanalar radioaktiv (pataslanıw) záhárleniwde adamlardı ion payda etiwshi nurlarıwdan qorǵayıdı. Bunnan tısqarı, tolqın soqqısı, jaqtılıq nurları, sińiwshi radiaciya, neytron aǵımı, teri hám kiyimge radioaktiv zatlardıń túsiwi, záhárli zatlar, bakteriyalı zatlardan qorǵayıdı. Kóp qabatlı imaratlardıń jer tólelerinde radiacyadan saqlanıw ushın orın tayarlawǵa boladı.

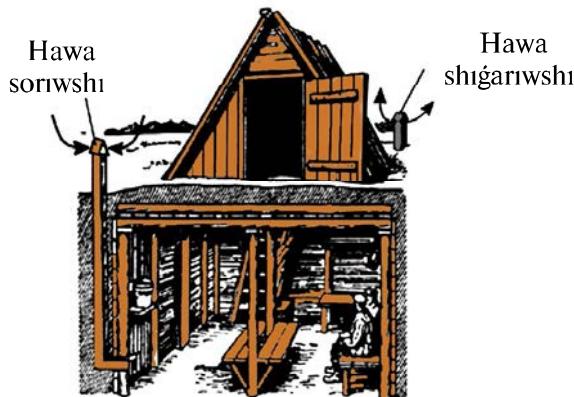
Qorǵawshı baspanalardı tayarlawda jiynalma temir-beton buyımları, gerbish, aǵash materiallar, tastan paydalansa boladı.

Radiacyadan saqlanıwda diywalları qorǵaw qásiyetine iye bolǵan jer tóleler, palız ónimleri saqlanatuğın qoymalar, jer ústindegi imaratlardan

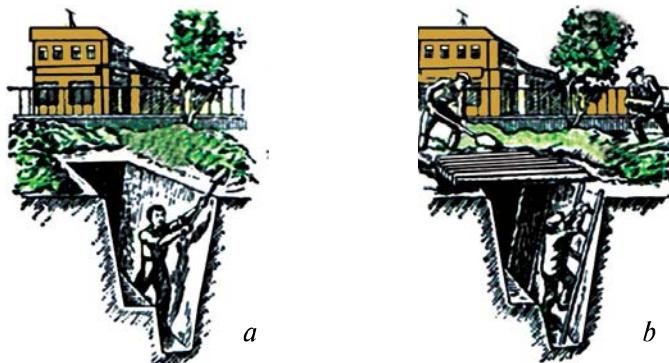
20-súwret. Radiaciyaǵa qarsı baspana.

paydalanylادı. Bárlıq esik, terezeler bekkeñlenedi, esikler kiyiz yaki jum-saq gezleme menen tiǵız etip jabiladı. Baspana (30 adamǵa mólscherlengen bolsa) tábiyyiy hawa aǵımı menen samallatqısh hám soriwshı qutı qoyıladi. Sirtqi hawa shıǵarıwshı qutışhaǵa qaqpaaq islenedi. Kiriw ornına jaqsılap qaqpaaqsha islenedi. Baspanalarda suw hám kanalizaciya bolmasa, bir sutkaǵa hárbir adam ushın 3—4 litr suw, hájetxana, shıǵındı tógiletuǵın ura, krovat, azıq-awqat ushın shkaf imkaniyatları jaratıladı. Aǵashtan tiklengen úy-ler radiaciya koefficientin shama menen 100, tastan qurılıǵan úyler 800, úskelenbegen jertóle 7—12, úskelenlengen jertóle 350—400 ese kemey-tedi.

21-süwret. Jertóle.

Jertóle jaqtılıq nurlarınan tolıq, tolqın soqqısınan 2,5—3 ese, sińiwshi radiaciya hám radioaktiv nurlarıwdan 200—300 ese qorǵaydı. Ol teri hám kiyimge radioaktiv, záhárlewshi zat hám bakteriyalıq zatlardıń túsiwinen saqlaydı. Ol ashıq orında ústine hesh nárse qulamaytuǵın, jawın suwı, suw baspaytuǵın orında qurılıdı. Aldı ashıq halda tayaranadı. Ol jılan izi dálız sıyaqlı tuwrı sıziqlı 15 metrden aslam bolmaǵan birneshe (bólek) bólimlerden ibarat. Tereńligi 1,8—2 metr, joqarı bóliminiń eni 1,0—1,2 metr, ultanı 0,8 m. Jertóle uzınlığı hárbir adamǵa 0,5—0,6 metr esabında aniqlanadı.

22-súwret. Ashıq (a) hám jabıq (b) baspana.

Ápiwayı türdegi baspanalar. Ápiwayı türdegi baspana yaki pana jerlerge jertóleler kiredi. Olar qurılıs konstrukciyasına qaray, ápiwayı qorǵanıw quriłmalarına kiredi. Sebebi, onı quriw ushın qısqa waqıt sarplanadı.

Ápiwayı baspanalar ashıq hám jabıq kóriniste boladı (22-súwret). Jertóle (tesikler)di xalıqtıń qolında bar qurallar menen tayarlaydı. Ashıq tesik tolqın soqqısın 1,5—2 ese, jaqtılıq nurları hám sińiwshi radiaciyanı 1,5—2 ese, radioaktiv ziyanlanǵan aymaqta nurlanıw dárejesin 2—3 ese kemeytedi.

Radioaktiv pataslanǵan jerde qalay háreket etiw kerek?

Organizmge radioaktiv zatlar tásiriniń aldın alıw yamasa tásirin azaytiw ushın:

- imarattan tek ǵana zárúrlik tuwilǵanda, qısqa waqıtqa, respirator, plash hám rezina etik kiygen halda shıǵıń;
- ashıq jerde sheshinberń, jerge otrımań hám shekpeń, ashıq suw basseyinlerinen shomılıwdan hám miyweler teriwden saqlanıń;
- úyińız átirapındaǵı aymaqqa waqtı-waqtı menen suw sewip turıń, imarat ishin bolsa juwiw zatları menen hár kúni tazalań;
- imaratqa kiriwden aldın ayaq kiyimińzdi juwiń, ústingi kiyimińzdi qaǵıp, iǵallanǵan shyotka menen tazalań;
- suwdı tek tekserilgen jerlerden alıp ishiń, dúkanlardan alıngan azaq-awqat ónimlerin paydalanıń;
- awqatlanıwdan aldın qollarıńzdı jaqsılap juwiń hám awzıńzdı 0,5% li ishimlik sodası menen shayıń.

Usı usınıslarǵa ámel etiw nurlanıw keselliginiń aldın alıwǵa járdem beredi.

4.5. Ayriqsha jaǵdaylarda haywan hám awıl xojalığı ósimliklerin qorǵaw

Ayriqsha jaǵdaylarda awıl xojalığı ósimlikleri hám hayvanların qorǵaw zárür áhmiyetke iye.

Házirgi kúnde awıl xojalığı ónimleri, ot-jemge ziyan keltiretuǵın kóp-lep kesellikler bar. Bunnan tısqarı, awıl xojalığı ónimleri záhárli hám radioaktiv zatlar menen de ziyanlanıwı mýmkin. Bunday qáwipli faktorlar ónimleriniń ósiw procesine hám de uzaq müddet dawamında saqlanıw jaǵdayına keri tásir kórsetedi.

Ósimlikler arasında keselliklerdiń keń tarqalıwı nátiyjesinde kelip shıǵatuǵın jaǵdaylarǵa *epifitotikalıq ayriqsha jaǵdaylar* delinedi.

Usı siyaqlı kesellikler hayvanlar arasında da tarqalıwı mýmkin. Haywanlar kesellikler, záhárleniwler, radioaktiv zatlar tásirinde de záhárlenedi.

Haywanlar arasında kesellilerdiń keń tarqalıwı nátiyjesinde kelip shıǵatuǵın jaǵdaylarǵa *epizootikalıq ayriqsha jaǵdaylar* delinedi.

Epifitotiya menen epizootiyanıń panfitotiya hám panzootiya túrleri de bolıp, bunda ósimlik yaki hayvanlar kesellikleriniń birneshe mámlekет yaki region aymaǵına tarqalıp ketiwi túsindiriledi.

Aymaq radioaktiv zatlar menen ziyanlanganda usı aymaqtı jasaytuǵın adam hám hayvanlarǵa úlken ziyan keltiriledi. Záhárleniw jolları neden payda boladı? Dáslep, kúndelikli radioaktiv zatlar menen jumıs alıp baratuǵın basqarma hám laboratoriyalarda qáwipli jaǵday payda bolıwı mýmkin. Qáwipli jaǵday bul jerlerde hár túrli sebeplerge baylanıslı radioaktiv zatlar sırtqa shıǵıp ketiwine sharayat tuwılsa júz beredi. Máse- len, atom elektrstanciyalarında qáwipsizlik ilajlarına ámel etilmese, óz waqtında profilaktikalıq jumıslar alıp barılmasa, jumıssı hám bassıı xızmetkerler belgilengen qaǵıydalardı óz waqtında orınlaması hám t.b.

Radioaktiv zatlar sırtqa shıǵıp ketkennen keyin átiraptaǵı aymaq záhárlenedi, insan, janlı hayvanlar, quşlar, tawıqlar hám t.b. áste aqırın záhárlenip, nurlanıw keselliklerine ushıraydı.

Usıǵan uqsaǵan jaǵday 1986-jıl Ukrainianada júz bergen. Atom stanciyasındaǵı jarılıw nátiyjesinde átiraptaǵı aymaq záhárleñgen, ol jerde jasap atırǵan xalıq evakuaciya etilip, basqa aymaqlarǵa kóshirilgen. Waqıya júz bergennen soń birqansha jılǵa shekem bul aymaqtı dezaktivaciya, degazaciya hám arnawlı tazalaw jumısları alıp barılǵan. Házirgi kúnde

bunday jumıslar dawam ettirilip, adamlar jasawı ushın zárúr sharayat jaratiw jumısları alıp barılmaqta.

Ayriqsha jaǵday payda bolmawi ushın hámme óz waziypasın shın kewilden orınlaw shárt. Jaǵday payda bolǵanda xalıq ne islew hám qanday háreketleniwin aldınnan úyretiw hám evakuaciya tártip-qagyidaların tastiyıqlanǵan reje boyınsha orınlawı lazıim. Bul siyaqlı jaǵday payda bolıwına yol qoymaw hárbir adamnıń waziypası.

Keń tarqaliwı mümkin bolǵan keselliklerden biri *quslar grippi* bolıp tabıladı. Bul, ásirese, adam hám úy tawıqları ushın júdá qáwipli kesellik bolıp, ólimge alıp keliwi mümkin.

Virustıń tábiyyiy deregi suwda júziwshi jabayı quslar boladı. Virus tasiwshılar bolsa jabayı quslar hám tıshqanlar esaplanadı.

Quslardıń záhárleniwi suw hám awqat arqalı payda boladı, sebebi quslarda virus dárisi menen birge sırtqa shıǵadı.

Adamǵa virus quslardıń góshi, ishek-shabaǵı, párleri, tuqımı, dárisi, soń patas qollar, awqat, suw yaki shań menen birge awız yaki murıngá kiriwi mümkin.

Quslar grippinen qorǵanıw ilajlarına tómendegiler kiredi:

- quslardı jabıq sharayatta baǵıwǵa ótkeriń (olardıń jabayı quslarǵa qosılıwına yol qoymań);
- jabayı quslar (ǵargalar, maynalar, shımshıqlar) qus ketekler ishine kirip ketiwi hám olardıń azaqlarına jaqınlamawı ushın barlıq jollardı jawıp taslań;
- tıshqanlardı joq etiń;
- quslar dárisin jer astına keminde 0,5 metr tereńlikke kómiń;
- jiynastırıw jumısların siyleli niqap yaki respirator taǵıp, qolǵap, bas kiyim kiyip yamasa oramal orap, jumıssı kiyim hám ayaq kiyimde isleń;
- jiynaw jumısları tamamlangannan soń jumıssı kiyim hám ayaq kiyimin sabın menen juwıń, quyash nurları astında keptiriń, qollarıńız hám betińizdi puqtalıq penen juwıń yaki shomılıń.

Yadta saqlań, qus grippi jaǵdayları úy qusları arasında payda bolǵan jaǵdayda, infekciya jáne de keń tarqalıp ketiwin toqtatıw hám adamlardıń ziyanlanıwınıń aldıń aliwdıń birden bir usılı pútkil xalıq jasaytuǵın jerde payda bolǵan barlıq vakcina menen emlenbegen quslardı pútkilley joq etiwden ibarat bolıp tabıladı.

Balalar, jası úlkenler, hámiledar hayallar, hám immuniteti kúshsiz insanlardı qorǵaw ushın olardı ápiwayı grippke qarsı vakcina menen emlew kerek.

Vakcina grippen qorǵaydı hám quş grippiniń awır túrleri payda bolıw qáwpin kemeyttiredi.

Jup tuyaqlı jabayı hám úy haywanlarınıń qáwipli, kúshli bolatuǵın viruslı keselliklerden biri awsıl (russcha ящур) bolıp tabıladı. Kesellikke qaramal hám shoshqalar joqarı dárejede qoy, eshki hám jabayı jup tuyaqlı haywanlar bolsa azıraq beyimlesedi.

Tariixiy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, awsıl keselligi haqqında 1546-jılı italyan alımı J. Frakastoro maǵlıwmat bergen, onıń filtrleniwshi virus ekenligin bolsa 1898-jılı nemec alımları Lyoffler hám Frosh aniqlaǵan.

Awsıl haywanlardıń shegara bilmes kesellikleri arasında en kóp ushırasatuǵın hám úlken ekonomikalıq hám de sociallıq ziyanlar keltiretuǵın juqpalı kesellik esaplanadı. Kesellik hár túrli geografikalıq aymaqtı hám sharayatqa qaramay, qısqa waqıtta uzaq aralıqlarǵa tez tarqalıw qásiyetine iye.

Haywanlarda keselliktiń klinik belgileri murın, awız boslığı silekey perdelerinde, tilde, tuyaq aralığı hám jelinde torsıldaqlar payda bolıwı, soń olar jarılıp eroziyalarǵa aylanıwı menen kórinedi.

Awsıl keselligi tarqalǵan aymaqlarda jas haywanlardıń 60—80% ge shekemgisi nabit boladı.

Awsıl tómendegi jaǵdaylarda júdá tez hám keń tarqalıwı múmkin:

- kesel yaki kesellikten táwır bolǵan, biraq virus tasıwshı bolıp qalǵan haywanlar saw mallar menen birge baǵılsa, kesellik tarqalmaǵan jerler, gósh kombinatları, haywan bazarları hám kórgizbelerge kırızılse;

- virus benen ziyanlańgan sút yaki maysızlandırılgan sút jas mallarǵa berilse;

- kesellik tarqalǵan aymaqlardaǵı jaylawlarda saw mallar baǵılsa yaki olardaǵı suw derekleri hám imaratlardan paydalanılsa;

- kesellik tarqalǵan aymaqtan ot-jem hám basqa awıl xojalığı ónimleri yaki kesellikke beyim bomagań at, eshek, qańǵımay iyt, pıshıq hám t.b. lar kesellik tarqalǵan aymaqlarǵa kirip kelse;

- biologiyalıq qáwipsizlik ilajlarına ámel etpegende veterinariya qáni-geleri óz kiyimleri hám quralların dezinfekciya etpegende.

Awsıl keselliginiń aldın alıw ushın haywanlardı ǵalaba hám májbúriy emlew, veterinariya-sanitariya ilajların óz waqtında ótkeriw, biologiyalıq qáwipsizlik ilajlarına ámel etiw, sharwa malları hám ónimleriniń háreketi ústinen barqulla baqlaw júrgiziw sıyaqlı kompleks ilajlardı ámelge asırıw talap etiledi.

23-súwret. Arnawlı qánigeler tárepinen profilaktika jumislarıń alıp barıw procesi.

Awıl xojalığı ónimleri, ót-shóp hám suwdı ziyanlanıwlardan qorǵaw ushın baqlaw jumisları alıp barıladı. Rejelestirilgen tártip boyınsha arnawlı ásbaplar menen haywanlarga beriletuğın suw tazalığı hám jaylawlardaǵı ósimliklerdiń jaǵdayı tekseriledi. Reje boyınsha dezinfekciya isleri alıp barıladı.

Máselen, hawaǵa kóterilip atırǵanda olardan bólínip shıqqan janılıǵı zatlari jerge túsip, átiraptı záhárleydi, ósimliklerge ziyan keltiredi. Ót-jem hám suw arqalı haywanlardıń ishine kirgen záhárli zatlar bolsa kesellikke alıp keledi.

Epifitotikalıq ayriqsha jaǵdaylarda awıl xojalığı eginleriniń ǵalaba nabit bolıwı, ónimniń páseyiwi menen bolatuğın ǵalaba kesellik hám ósimlik ziyankesleriniń sanınıń keskin kóbeyiwi baqlanadı. Bunday kesellik hám ziyankeslerge tómendegilerdi mísal etip keltiriw mûmkin.

Kartoshka fitoftorozı. Kartoshka fitoftorozı záhárli kesellik esaplanadı. Bunda túynek payda bolıw dáwirinde nállerdiń ólip qalıwı hám ǵalaba shirip ketiwi sebepli ónim muǵdarı kemeyedi. Gúllew dáwirinde shaqalar-da toyǵın qara qońır yaki kúlreń sıyaqlı maylı daǵlar payda boladı. Ónimdarlıq 15–20% ke shekem kemeyedi.

Kolorado qońızı. Usı ziyankestiń óls hemi 9–11 mm ge shekem jetiwi mûmkin. Báhárde topıraq astınan shıǵadı. Urgashısı jiltıraq, sarı uzın sopaq tárizli, uzınlığı 2–4 mm li máyek tuwadı. Máyeklerin kartoshka japrágınıń arqa tárepine 18–20 dan birlestirip qoyadı. Quwırshaqlar 24 kúnde rawajlanadı (24-súwret).

Bir jıl dawamında birewden tórtewge shekem áwlad qaldırادı. Nátiy-jede ónimdarlıq keskin kemeyip ketedi.

Shegirtke. Oraylıq Aziya respublikalarında shegirtkeninń 380 túri bar, elimizde bolsa 200 den kóbirek túri aniqlanǵan. Ol eki ekologiyalıq

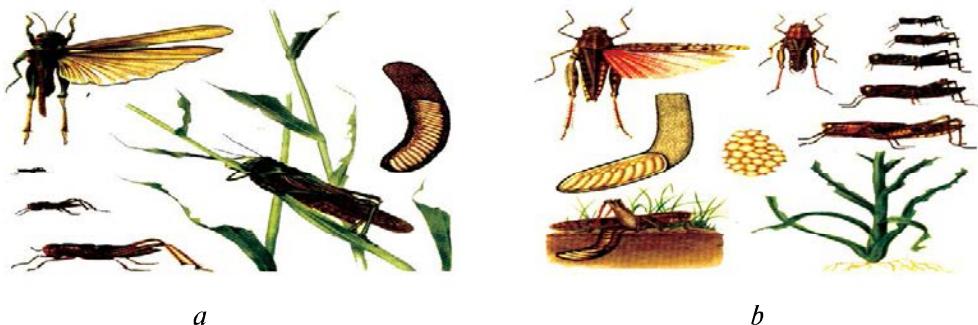

24-súwret. Kolorado qońızınıń rawajlanıwı.

toparǵa ajıratılǵan. Topar payda etiwshi shegirtke rawajlanıwı ushın qolaylı sharayat bolǵan jılları iri toparlar payda etedi hám oǵada úlken ziyan keltiredi. Bularǵa Aziya yaki toǵay shegirtkesi (25-súwret, a), Marokash shegirtkesi, oazis yaki Italiya shegirtkesi (25-súwret, b) hám basqalar misal boladı.

Zıyanlı shegirtkelerge qarsı gúreste házirgi kúnde tek ǵana Ózbekstanda emes, bálki dúnja júzinde ximiyalıq gúres usılı júrgizilmekte. Keyingi jılları respublikamızda birqansha zamanagóy ximiyalıq dárlıer sınawdan ótkerilip, islep shıǵarıwǵa usınıs etildi.

Shegirtkelerge qarsı gúreste piretroid hám fosfororganikalıq preparatlardıń tásır etiw müddeti 3—5 kúnnen aspawı sebepli, ayırım jaǵdaylarda qayta islew beriw zárúrligi júzege keledi. Ásirese, oazis shegirtkesiniń máyeginen shıǵıwı hám keyingi rawajlanıwı birdey müddette ótpeytugıñın esapqa alatuǵın bolsaq, oǵan qarsı uzaq müddet tásır etiwshi preparatlardı qollanıw maqsetke muwapiq bolıp tabıladı.

25-súwret. Shegirtklerdiń túrleri hám rawajlanıw procesleri:
Aziya yaki toǵay shegirtkesi (a) hám oazis yaki Italiya shegirtkesi (b).

4.6. Qutqariw jumısların shölkemlestiriw, ótkeriw tiykarları hám alıp bariw usılları. Qutqariw jumıslarınıň maqseti hám áhmiyeti

Ayriqsha jaǵday payda bolǵanda xalıq hám aymaqlarǵa úlken ziyan keltiriliwi mûmkin. Bunday jaǵdaylardıń payda bolıwına tómendegi jaǵdaylar sebep bolıwı mûmkin: avariyalar, taw kóshkende, suw, gaz, órt penen baylanıslı jaǵdaylar hám basqa texnogen hám de tábiyyiy jaǵdaylar.

Ózbekstan Respublikasında 2008-jıl 26-dekabrde «Qutqariw xızmeti hám qutqariwshı ataması haqqında»ǵı Nızam qabil etilgen. Usı Nızamnıń maqseti qutqariw xızmetleri hám qutqariw dúzilmeleriniń shölkemlestiriliwi, xızmeti hám tamamlanıwı tarawındaǵı múnásibetlerdi tátipke salıwdan ibarat. Onda qutqariw tarawına baylanıslı ayırım túsiniklerge táriyip berip ótilgen.

Solardan:

— qutqariwshı — belgili bağdarlama boyınsha qutqariw jumıslarına tayarlangan hám belgilengen tátipte attestaciyadan ótken Ózbekstan Respublikası puqarası;

— qutqariw quralları — qutqariw jumısların alıp bariw ushın arnalǵan arnawlı texnikalıq, ilimiyy-texnikalıq hám intellektual ónim, sonıń ishinde arnawlı baylanıslı basqarıw quralları, texnika, ásbap-úskeneler, qural-jaraq-ánjamıllar, mal-múlk, qutqariw jumısların orınlaw texnologiyasına baylanıslı qollanba materialıllar, videomaterialıllar, fotomaterialıllar, elektron hújjetler, sonday-aq elektron-esaplaw mashinaları ushın bağdarlamalıq ónimler hám maǵlıwmatlılar bazarları, basqa qurallar;

— qutqariw jumısları — ayriqsha jaǵdaylar zonasında adamlardıń ómirin saqlap qalıw hám densawlıǵın saqlaw, yuridikalıq hám de fizikalıq shaxslardıń mal-múlkin, átirap tábiyyiy ortalıqtı qorǵaw, ayriqsha jaǵdaylardı saplastırıw olarǵa tán bolǵan qáwipli faktorlar tásirin joq etiw yaki ilajı bolǵansha boldırmawǵa qaratılǵan háreketler;

— qutqariw dúzilmesi — ayriqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám olardı saplastırıw jumısların alıp bariw ushın arnalǵan, tiykarın arnawlı texnika, ásbap-úskeneler, qural-jaraq-ánjamıllar hám basqa qutqariw quralları menen támiyinlengen qutqariwshıllar bölimleri shölkemlestirgen biygárez dúzilme yaki qutqariw xızmeti quramına kiriwshi dúzilme;

— qutqariw xızmeti — xızmeti boyınsha birden-bir sistemaǵa birleştirilgen, tiykarın professional qutqariw dúzilmeleri payda etken, ayriqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám olardı saplastırıwǵa baylanıslı wazıypalardı sheshiw ushın arnalǵan basqarıw organları, kúshler hám qurallar kompleksi.

Qutqariw jumısların shólkemlestiriw aldınnan tayaranıp rejege kır-giziledi. Hárbir rejede hár qıylı jaǵdaylar júz beriwi esapqa alındı, sebebi qáwipli jaǵday adamlardıń jasaytuǵın aymağına baylanıslı. Sonıń ushın hárbir júz bergen jaǵdayda qutqariw jumısları ózine tán usıllar boyınsha shólkemlestiriledi. Máselen, tawlı orınlarda jer silkiniw, sel, taw hám qar kóshiwleri júz beriwi múnkin bolǵan jaǵdaylar payda boladı, dárya hám teńizge jaqın aymaqlarda bolsa suw tasqını payda bolıwı múnkinshılıgi kúshli. Sonıń ushın qutqariw jumıslarınıń tiykarǵı maqseti usı jaǵdaylarga baylanıslı. Biraq, jaǵday qay jerde payda bolıwına qaramastan adamlardı qutqariw birinshi orında turiwı shárt, sonnan keyin ǵana aymaqtı baylıqlardı qutqariw jumısların alıp barıw múnkin. Soń epidemiya payda bolıp tarqalıwına qarsı profilaktikalıq jumısları shólkemlestiriledi.

Qutqariw jumıslarınıń áhmiyeti hám usılları jumıslar alıp barılıp atırǵan orıngá baylanıslı boladı. Olar payda bolǵan jaǵdaydı durıs bahalaw jaǵdaydı joq etiw ushın bar kúsh hám qurallar barlıǵına baha beriw hám de olardı iske salıw is-ilajlarınıń izbe-izligin anıqlawdan ibarat. Sonnan soń jaǵday payda bolǵan orınnan xalıq hám baylıqlardı alıp shıǵıw rejesi düziledi. Usı jumıslardı shólkemlestiriw ushın júdá qısqı waqtı ajıratılağı hám jumıslar kúni-túni úzliksız alıp barılağı.

Bunda tiykarǵı itibar qutqariw jumısların ámelge asırıwshı qutqariwshıǵa, onıń tayarlığına qaratılağı.

Joqarıda aytıp ótilgen nızamǵa baylanıslı qutqariwshılardıń wazıypaları belgilengen. Sonıń qatarında, qutqariwshılar:

— ayriqsha jaǵdaylardı saplastırıw jumısların alıp barıwda qatnasiwǵa tayar turiwı;

— óziniń fizikalıq, arnawlı, ruwxıy tayarlığın, qutqariw xızmetleri hám qutqariw quramında ayriqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám olardı joq etiw boyınsha háreket etiw kónlikpelerin jetilistirip barıwı;

— ayriqsha jaǵdaylardı joq etiw boyınsha qutqariw jumısların alıp barıw texnologiyasına ámel etiwi;

— ayriqsha jaǵdaylar sharayatında jábirlengenlerdi izlewi, olardı qutqariw sharaların kóriwi, olarǵa birinshi medicinalıq járdem hám basqa túrdegi járdem kórsetiwi;

— ayriqsha jaǵdaylardı saplastırıw jumısların alıp barıw waqtında qutqariwshılar bul jumıslardı alıp barıwda qaysı qutqariw xızmetleri hám qutqariw dúzilmeleriniń quramında qatnasıp atırǵan bolsa, usı qutqariw

xızmetleri hám qutqarıw dúzilmeleriniń başlıqları tárepinen qabil etiletuǵın qarardı sózsiz orınlawı;

— ayrıqsha jaǵdaylarǵa jol qoymaw maqsetinde puqaralarǵa qáwipsiz júris-turıs qaǵıydaların hám ayrıqsha jaǵdaylar júz bergende orınlanaǵın háreketler tártibin túsin diriwi shárt.

Qutqarıw jumısların alıp barıw jaǵdayǵa baylanıslı boladı hám soǵan baylanıslı alıp barılaǵı. Máselen, tawlı jerlerde jer kóshkisi hám jemiriliwler payda bolǵanda xalıq aviaciya járdeminde evakuaciya etiledi. Xalıq tez qáwipsiz jerlerge alıp shıǵılaǵı hám birinshi járdem kórsetiledi.

Máselen, jer silkiniw bolǵanda onıń kúshi anıqlanıp, qutqarıw armiyaları tez járdem jumısların baslaydı.

Bunday jaǵdayda qurılmalarǵa tiygizletuǵın zıyan tómendegishe baha-lanadı:

1-dárejeli zıyan: jeńil zıyanlar — imarat diywallarında jińishke jarıqlar payda boladı hám suwıq ótedi;

2-dárejeli zıyan: ortasha zıyanlar — diywallarda kishilew jarıqlar payda boladı, morı zıyanlanadı.

3-dárejeli zıyan: imaratlar kúshli zıyanlanadı, diywallarda úlken hám tereń jarıqlar payda boladı, morılar tolıq búlinedi.

4-dárejeli zıyan: imarat hám qurılmalardıń ishki diywalları tolıq oyran boladı;

5-dárejeli zıyan: jay hám imaratlar tolıq oyran boladı.

26-súwret. Tábiyyiy ayrıqsha jaǵday aqıbetinde júz bergen jaǵday.

1966-jılı Tashkent qalasında bolǵan kúshli jer silkiniwden keyin qutqarıw jumısları jaqsı jolǵa qoyılǵanlıǵı hám tez orınlıanǵanlıǵı ushın xaliqqa qısqa waqtı ishinde barlıq tiyisi járdem kórsetilgen.

Házirgi künde mámlekетimiz tárepinen ayriqsha jaǵdaylar máselesine úlken áhmiyet berilmekte. Sonıń ishinde, AJMSnıń ayriqsha jaǵdaylardı saplastırıw boyınsha kúsh hám quralları shólkemlestirilgen bolıp, olar tómendegilerden ibarat:

— Puqaralıq qorǵanıw armiyaları;

— Ayriqsha jaǵdaylar ministrligine tuwrıdan-tuwrı hám de tez boysıńıwshı respublika qánigelestirilgen dúzilmeleri, qutqarıw dúzilmeleri;

— ministrlar hám basqarmalardıń professional qánigelestirilgen qutqarıw bólımleri hám dúzilmeleri, respublika, jergilikli hám obyektlər dárejesinde AJMS ǵa tiyisi aymaqlıq hám funkcional tómengi sistemalardıń qutqarıw xızmetleri hám qutqarıw dúzilmeleri, Ózbekstan Qızıl Yarım ay jámiyetiniń kewilliler otryadları («komandaları, toparları») qorǵanıwǵa járdemlesiwhı «Watanparvar» shólkemi.

Puqaralıq qorǵanıwı armiyaları Ayriqsha jaǵdaylar ministrligi-ne boysınadı hám óziniń tez baǵdarına muwapiq áskeriy dáwirde respublikanıń zárür hám sanaat obyektlerinde ayriqsha jaǵdaylardı tamalawǵa baylanıslı jumıslardı alıp baradı.

Puqaralıq qorǵanıw armiyaları iri kólemdegi óndiris avariyaları, apatshılıqlar, tábiyyiy apatshılıqlar waqtında qutqarıw jumısları hám basqa keshiktirip bolmaytuǵın jumıslardı ámelge asırıw, arnawlı texnikalıq ásbaplar hám tayarlangan qánigeliklerdi talan etiwshi ayriqsha jaǵdaylardı saplastırıw ushın Ózbekstan Respublikası Prezidenti — Ózbekstan Qurallı Kúshleri Bas komandiriniń biyligine muwapiq qatnastırılıwı múmkin.

27-súwret. Jer silkiniw aqıbetleri.

Ayrıqsha jaǵdaylar ministrligine tikkeley boysınıwshı dúzilmeler tájiriybeli qánigelere iye bolıwı hám arnawlı texnika, ásbap-úskene, qural-jaraq hám basqa qutqarıw quralları menen úskenelengen, qutqarıw jumısların avtonom rejimde keminde 72 saat ishinde támiyinlewge arnalǵan turaqlı jaǵdaydaǵı qutqarıw dúzilmelerin óz ishine aladı.

Ayrıqsha jaǵdaylar ministrligine tez boysınıwshı respublika qánigelestirilgen hám qutqarıw dúzilmeleri Ózbekstan Respublikası Ishki isler ministrligi Órt qáwipsizligi bas basqarmasınıń ayriqsha quramalı hám uzaq dawam etetuǵın órtlerdi óshiriw boyınsha respubika qánigelestirilgen otryadın, Ózbekstan Respublikası Axborot texnologiyaları hám kommunikaciyaların rawajlandırıw ministrligi Arnawlı avariya-tiklew basqarması, Ózbekstan Respublikası Densawlıqtı saqlaw ministrliginiń Respublika tez medicinalıq járdem ilimiň orayı hám onıń filiallarıń, «Ózbekstan hawa jolları» milliy aviakompaniyasınıń izlewshi hawa kemelelin, jergilikli mámlekет hákimiyati organları avtotasıwshıları aymaqliq shólkemleri avtoreksport hám avtosanitariya otryadları, sonday-aq, ayriqsha jaǵdaylardı tamamlawǵa hám de AJMS kúshleri háreketi hám ilajların támiyinlewge arnalǵan AJMS funkcional tómengi dúzilmeleriniń basqa quramlıq bólümshelerin óz ishine aladı.

4.7. Ziyansızlandırıw. Adamlardı sanitariyalıq islewednen ótkeriw

Ziyansızlandırıw alıp barılǵanda arnawlı tazalaw ilajları qural-jaraq, texnika, individual qorǵanıw zatları, kiyim-kenshek hám basqa materiallıq zatlardı degazaciyalaw, dezaktivaciyalaw hám dezinfekciyalawdan ibarat.

Hárbi usılda ziyansızlandırıw boyınsha orınlanaǵın jumıslar kólemine tómendegiler kiredi.

Dezinfekciya yaki ziyansızlandırıw patogen mikroblastın joq etiw maqsetinde alıp barıladı.

Emlew-profilaktika mákemelerinde ximiyalıq zatlardan tayarlangan ziyansızlandırıwshı poroshok, tabletka kórinisindegi kúshli hám eritpelerdi qollanıw keń tarqalǵan. Ziyansızlandırıwshı qurallar arnawlı samallatqısh ornatılıǵan óz aldına xanalarda tayarlanıwı lazım.

Quramında xlor elementi bolǵan ziyansızlandırıwshı eritpelerdi taylorlawdan aldın arnawlı xalat, respirator, qalpaqsha, qolǵaplar kiyiledi.

Hárbir usılda ziyansızlandırıw boyınsha orınlanatuǵın jumıslar kólemi tómendegilerden ibarat:

Degazaciya degende ziyanlańan orınlardan záhárlewshi zatlardı joq etiw (mikroblardı joq etiw yaki toksinlerdi ıdiratiw), *dezaktivaciya* degende bolsa ziyanlańan orınlar ústindegi radioaktiv zatlardı joq etiw túsiniledi.

Arnawlı tazalaw *biraz hám tolıq* bolıwı múmkin.

Záhárlewshi orınnan shıqqannan soń, biraz arnawlı tazalaw ótkeriledi, waziypanı orınlaw procesinen keyin, kerek bolǵan payitta tabel hám orındaǵı zatlardı isletip dezinfekciya etiledi.

Záhárlewshi zatlar menen ziyanlańganda dárhال adamnıń teri qaplamları, kiyim-kenshekleri, gaz nıqaptıń ústingi bólegi, qural-jaraq hám texnikanıń óz aldına sırtqi ústingi uchastkaları degazaciya etiledi.

Radioaktiv zatlar menen ziyanlańganda jaǵdayda adamnıń teri qaplamları, kiyim-kenshekleri, ústine ilingen buyımları, ayaq kiyim, individual qorǵanıw zatları dezaktivaciya etiledi.

Bakteriallıq zatlar menen ziyanlańganda bolsa adamnıń teri qaplamları (bet, moyın, qol) dezinfekciya etiledi.

Tolıq arnawlı tazalaw waziyapa orınlap bolıngannan keyin ámelge asırıladı.

Arnawlı tazalawdı ótkeriw ushın ТДПI komplekti, kiyim-kensheklerin tazalaw ushın ИДПС-69 komplekti, ДПП degazaciyalawshı paket hám de ИПП-8, ИПП-9 ximiyaga qarsı individual paket qollanıladı.

Kiyim-kensheklerdi degazaciyalaw ushın ИДПС-69 komplekti. Zoman, zarin, iprit sıyaqlı záhárlewshi zatlar hám olardıń puwları menen ziyanlańganda kiyim-kensheklerdi degazaciya etiw ushın isletiledi.

Komplekt degazaciya etiw ushın ИДП-1 paketinen 10 hám kiyim-kenshekti degazaciyalawshı ДПС-1 paketinen 10 nan karton qutıǵa taqlap salındı. Sapar waqtında komplekt texnikada tasıp jüriledi.

ДПС paketi V gazler, zoman, iprit penen ziyanlańganda degazaciya etiw ushın arnalǵan.

Máselen, sawash maydanında degazaciya etiw ushın 1, pulemyot hám granatomyottı degazaciya etiw ushın bolsa 2 paket isletiledi.

Degazaciyalawshı paket zoman puwları menen ziyanlańganda kiyim-kensheklerdi degazaciya etiw ushın isletiledi.

Kiyim-kenshek komplektine bir paket isletiledi. Kiyim-kenshekti degazaciyalaw ushın paket ashıladı hám qaltashaǵa áste urıp, kiyim-ken-

shektiń barlıq jerine sewip shıǵıladı. Bunday kiyimler ashıq jerde silkitilip taslanadı hám gaz-nıqap sheshiledi.

ТДП komplekti arnawlı texnikalardı tolıq degazaciya etiw ushın mól-sherlengen. ТДП komplektine eki avtonom úskene, zaryadlawshı qurılma hám kerekli bólekleri kiredi.

Degazaciya ásbabınıń shańlatqıshı tazalanıp atırǵan betinen 0,2—0,5 m biyiklikte boliwı kerek. Texnikanıń ishki betlerin shańlatıp, degazaciyalaw mümkin emes. Texnikanı degazaciya hám dezinfekciyalawda tó-mendegi eritpeler isletiledi.

Texnikanı ДК-4 járdeminde dezaktivaciya, degazaciya hám dezinfekciyalaw ushın funkcional 0,0075—0,15% juwiwshı СФ-2(СФ-2У) untaǵınıń suwdaǵı eritpesi jazda, ammiaktıń suwdaǵı eritpesi qısta qollanıladı.

Arnawlı texnikanı biraz degazaciya etiw ekipaj kúshi menen ТДП komplekti járdeminde yaki degazaciyalawshı eritpege batırıp alıngan shúberek, eritiwshiler yaki janılǵı menen ámelge asırılıdı.

Kórsetip ótilgen obyektlerdi tolıq dezaktivaciya etiw dezaktivaciyalawshı receptura, eritpe, janılǵı, suwǵa batırıp alıngan shyotka, shúberek yaki shańjutqısh járdeminde ámelge asırılıdı. Ortasha dezaktivaciyyada barlıq ziyanlańgan bet tazalanadı. Toliq degazaciyyada bolsa bet tolıq tazalanadı.

Tazalaw islerinde ziyanlańgan predmetlerge tiyiw, individual qorǵalıw zatları yaki sádeplerdi sheshiw qadaǵalanadı.

4.8. Ayriqsha jaǵdaylarda evakuaciya ilajların shólkemlestiriw hám ótkeriw

Xalıqtı ayriqsha jaǵdaylardan qorǵawdıń ilajlarından biri xalıqtı rejeles-tirilgen tártipte evakuaciya etiw. Bul islerdi sıpatlı hám tez orınlaw ushın hárbir puqara ulıwma wazıypalardı biliwi shárt.

Puqaralardıń ayriqsha jaǵdaylardan qorǵaw tarawındaǵı minnetlemeleri.

Puqaralar:

— qáwipsizlik sharalarına ámel etiwleri, óndiris hám texnologiyalıq tártibi, ekologiyalıq qáwipsizlik talaplari ayriqsha jaǵdaylar júz beriwegé alıp keliwi mümkin bolǵan tárizde buzılıwına jol qoymawları;

— qorǵawdıń tiykarǵı usılların, jábirlengenlerge birinshi medicinalıq járdem kórsetiw jolların úyreniwlere hám de óz bilim ámeliy kónlikpelerin jetilistiriliwleri;

— ayrıqsha jaǵdaylar júz beriwe alıp keliwi mümkin bolǵan avari-yalar, apatlar hám apatshılıqlar qáwip-qáterinen derek beriwshi belgiler barlıǵı haqqında tiyisli organlarǵa xabar beriwleri;

— ayrıqsha jaǵdaylar qáwip salǵan hám baslangan sharayatlarda esker-tiw belgilerin, háreket etiw tártibin, ulıwma hám jeke qorǵalıw zatlarından paydalaniw usilların biliwleri;

— mümkinshiliǵi bolǵanda qutqarıw jumısları hám keshiktirip bolmay-tuǵın basqa jumıslardı ótkeriwde járdemlesiwleri shárt.

Puqaralardıń ayrıqsha jaǵdaylardan qorǵaw tarawındaǵı huqıqları.

Puqaralar tómendegi huqıqlarǵa iye:

— ayrıqsha jaǵday júz bergende, ómirleri, densawlıǵın hám jeke mal-mulkleri qorǵalıwı;

— ulıwma hám jeke qorǵalıw zatlarından, jergilikli hákimiyat organ-larınıń, kárxanalar, mákeme hám shólkemlerdiń ayrıqsha jaǵdaylarda xalıqtı qorǵaw ushın arnalǵan basqa mülkten paydalaniw;

— mámleket aymağıınıń belgili orınlarında bolǵanda olar júz beriwi mümkin bolǵan qáwip-qáter dárejesi hám de zárür qáwipsizlik ilajlarından xabardar bolıw;

— xalıq hám aymaqlardı ayrıqsha jaǵdaylardan qorǵaw máselerleri boyıńsha mámleket hákimiyatı hám basqarıw organlarına mürajáát etiw;

— ayrıqsha jaǵdaylar júz bergen zonalarda islengenligi ushın pulsız medicinalıq xızmet, kompensaciya hám basqa jeńillikler alıw;

— ayrıqsha jaǵdaylardı joq etiw dawamında wazıypalardı orınlaw waqtında densawlıqqa keltirilgen ziyan ushın kompensaciya hám jeńillikler alıw;

— xalıq hám aymaqlardı ayrıqsha jaǵdaylardan qorǵaw wazıypaların orınlaw waqtında artırgan keselligi múnásibeti menen miynet qábletinен ayırlıǵanda, mayıplığı miynette jumıs waqtında mayıp bolıw aqibetinde kelip shıqqan xızmetkerlerge belgilengen tártipte pensiya alıw;

— baǵıwshısın xalıqtı hám aymaqlardı ayrıqsha jaǵdaylardan qorǵaw minnetlemelerin orınlaw waqtında artırgan mayıplıq, kesellikten ólgen-lige yaki qaytıs bolǵanlıǵı múnásibeti menen ayırlıǵanda, jumıs waqtında mayıp bolıwı sebepli qaytıs bolǵan shaxstıń shańaraq aǵzaları ushın belgi-lengen tártipte pensiya alıw.

Mámleketlik sociallıq qamsızlandırıw tártibi hám shártleri, kompen-saciýalar, jeńillikler túrleri hám muǵdarları nızam hújjetleri menen belgi-lenedi.

Xalıq penen reje boyınsha oqıw shınığıwları alıp barıldı. Ayrıqsha jaǵdaylarda qorgaw tarawında, sonday-aq, ayrıqsha jaǵdaylarda häreket etiwe tayarlıqtan ótip atırǵan xalıq toparları tayarlawdıń tiykargı waziy-paları, formaları hám usılların belgileydi.

Óndiris hám xızmet kórsetiw tarawında bánt bolǵan xalıq, ulıwma bilim beriw mektepleri, basqarmalıq boysınıwı hám shólkemlestiriwshilik-huqıqıy túrlerine qaramastan, baslangısh orta hám joqarı kásip-óner bilimlendiriw mákemeleriniń oqıwshıları, Qaraqalpaqstan Respublikası, wálayatlar, respublika hám wálayat qaramağında bolǵan qala, rayonlar mámlekет hákimiyatı hám basqarıw organları, ministrlıkler, basqarmalar, múlkshilik túrine qaramastan birlespeler, kárzanalar mákemeler hám shólkemler bassıhıları hám de ayrıqsha jaǵdaylardan qorǵanıw tarawı qánigeleri, óndiris hám xızmet kórsetiw tarawlarında bánt bolmaǵan xalıq ayrıqsha jaǵdaylardan qorǵanıw tarawında tayarlıqlardan ótiwleri shárt.

Tómendegiler ayrıqsha jaǵdaylardan qorǵanıw tarawında tayarlawdıń tiykargı waziy-paları esaplanadı:

— xalıqtı barlıq toparlarǵa ayrıqsha jaǵdaylardan qorgaw qaǵıydaları hám tiykargı usılların, jámáát hám jeke tártipte qorǵanıw zatlarının paydalaniw qaǵıydaların úyretiw;

— basqarıwdıń barlıq dárejedegi baslıqların xalıqtı ayrıqsha jaǵday-lardan qorgaw boyınsha häreket etiwe tayarlaw hám qayta tayarlaw;

— mámlekет hákimiyatı hám basqarıw organları, kárzanalar, mákeme-ler, shólkemler baslıqları hám qánigelerinde qutqarw hám basqa keshik-tirip bolmaytuǵın jumıslardı ótkeriw ushın kúsh hám qurallardı tayarlaw hám de olardı basqarıw kónlikpelerin payda etiw, ayrıqsha jaǵdaylarda häreket etiwe xızmetkerlerdiń óz waziy-paların ámeliy iyelewı.

Óndiris hám xızmet kórsetiw tarawlarında bánt bolǵan xalıqtı tayarlaw, jumıs orınlarında shınığıwlار ótkeriw hám usınıs etiletuǵın baǵdarlamalarǵa muwapiq ayrıqsha jaǵdaylarda häreket etiwdi erkin túrde úyreniw, keyin oqıw shınığıwlarında hám jimıslarda algan bilim hám qánigeliklerin bekkemlew jolı menen ámelge asırıladı.

Ulıwma orta bilim beriw mektepleri, akademiyalıq liceyler, kásip-óner kolledjleriniń oqıwshıları, joqarı oqıw orınlarınıń studentlerin tayarlaw ayrıqsha jaǵdaylardan qorgaw tarawındaǵı ulıwma bilimlendiriw baǵdarlamalarına muwapiq oqıw waqtında ámelge asırıladı.

Házirgi kúnde xalıqtı evakuaciya etiw eń quramalı ilajlardan biri bolıp esaplanadı. Sebebi evakuaciya etiw ushın basqarıwshılar úlken ámeliy bilim hám tájiriybege iye bolıwı lazım. Sonıń menen birge evakuaciyyada qatnasatuǵın xalıq tereń bilimge iye bolıwı kerek. Evakuaciya

28-süwret. Xalıqtı evakuaciya etiw shınıǵıwları.

awır sharayatlarda, úzliksız, kúni-tún, hawa-rayı ózgeriw sharayatında, qısta hám jazda, suwiq hám ıssıda alıp barılıwı mümkin. Tómende xalıq evakuaciyasına tayarlanıw hám ótkeriw ushın kerekli maǵlıwmatlar keltirilgen.

Evakuaciya — bul tábiyyiy hám texnogen qásiyetli ayrıqsha jaǵday júz bergen yaki ayrıqsha jaǵday júzege keliwi mümkin bolǵan aymaqlardan xalıqtı shólkemlestirishilik tárizde transportta yaki piyada alıp shıǵıw hám de onı waqtınsha jaylastırıw ilajları kompleksi.

Evakuaciya:

- ótkeriw waqtına qaray: aldınan ótkeriletuǵın; tez (keshiktirip bolmaytuǵın);

- ayrıqsha jaǵday kólemi hám evakuaciya etiletuǵın xalıqtıń sanına qaray; lokal; jergilikli; regionlıq;

- xalıqtı qorshap alıwına qaray: ulıwma; ortasha túrlerge bólinedi.

Sheklengen evakuaciya (lokal) ayrıqsha jaǵday deregın shamalap ziyanlawshı faktorlardıń tásır maydanı óz aldına qala orınları yaki awıl xalqı jasaytuǵın shegarasınan shıqpay, kóshiriletuǵın xalıq sanı birneshe mıń adamnan aspaǵan jaǵdayda ótkeriledi.

Jergilikli evakuaciya ayrıqsha jaǵday aymağına ortasha úlkenliktegi qalalar, iri qalalardıń óz aldańa rayonları, awılılıq posyolkaları túsip qalǵan jaǵdaylarda ótkeriledi. Bunda kóshiriletuǵın xalıq sanı birneshe mińnan oń mińlap adamǵa jetiwi mümkin.

Regionlıq evakuaciya ziyanlawsı faktorlar keń maydanǵa jayılip, iri qalalardı da óz ishine algan, xalqı tiǵız jaylasqan bir yaki birneshe region aymağın qorşap algan jaǵdaylarda ámelge asırıladı.

Ayriqsha jaǵdayda aymağında qalǵan hám evakuaciya etilgen xalıq sanına qaray evakuaciya eki túrge bólinedi:

Ulıwmalıq evakuaciya ayrıqsha jaǵday aymağınan xalıqtıń barlıǵın alıp shıǵılıwın názerde tutadı.

Ulıwmalıq emes evakuaciya ayrıqsha jaǵday aymağınan miynetke jaramsız xalıq, mektepke shekemgi jastaǵı balalar, mektep, licey, kolledj, joqarı oqıw orınlarınıń oqıwshı hám studentlerin alıp shıǵılıwı zárúr bolǵanda ótkeriledi.

Adamlar ómiri hám salamatlığı ushın qáwip barlıǵı xalıqtı evakuaciya etiw haqqında qararǵa keliw ushın tiykar esaplanadı.

Evakuaciya ótkeriw haqqındaǵı qararǵa keliw huqıqına aymağında ayrıqsha jaǵday júz bergen yaki prognoz etilip atırǵan hákimlikler, jergilikli ózin ózi basqarıw organları başlıqları (puqaralıq qorganiw başlıqları) iye.

Ayriqsha jaǵday kólemi hám evakuaciyanıń müddetine qaray ol tez hám aldınnan ótkeriletuǵın bolıwı mümkin.

Keshiktirmey qarar qabil etiw talap etiletuǵın jaǵdaylarda lokal xarakterge iye tez evakuaciya qáwipi bar obyektiń náwbetshi dispatcherlik xızmeti başlığınıń kórsetpesine baylanıslı ótkeriliwi de mümkin.

Xalıq evakuaciyasın támiyinlew rejeleri tiyisli barqulla is júrgiziwshi basqarıw organları tárepinen islep shıǵıladı.

Xalıq evakuaciyası óndiris—aymaqlıq yaki aymaqlıq principke muwapiq rejelestiriledi, shólkemlestiriledi hám ámelge asırıladı.

Óndiris-aymaqlıq principi ayrıqsha jaǵday aymağınan jumısshılar, xızmetshiler, studentler, oqıwshılardı, kárخanalar, shólkemler, makemeler boyınsha óndiris hám xızmet kórsetiw tarawında bánt bolmaǵan xalıqtı jasaw ornınan transportta (piyada) alıp shıǵıwdı názerde tutadı.

29-súwret. Xalıqtı evakuaciya etilgen aymaqqa jaylastırıw shınıǵıwlari.

Aymaqlıq princip óndiris hám xızmet kórsetiw tarawında bánt bolmaǵan xalıqtı jasaw ornınan mágalle komitetleri arqalı alıp shıǵıwdı kózde tutadı.

Ayırım jaǵdaylarda evakuaciya aymaqlıq princip tiykarında, yaǵníy evakuaciya daǵzalanǵan waqıtta tikkeley xalıq qay jerde bolsa, usı jerden ámelge asırılıdı.

Xalıqtı ayrıqsha jaǵday aymaǵınan evakuaciya etiw hárqanday jaǵdayda ayrıqsha jaǵdaydını júzege keliw hám rawajlanıw sharayatlari, ziyanlawshı faktorlar tásiriniń xarakteri hám aymaq waqıt kórsetkishleri menen aniqlanadı.

Ayırıqsha jaǵday qáwpi haqqında isenimli prognoz alıngannan soń tayarlıq ilajları ótkeriledi. Bunnan maqset ayrıqsha jaǵday aymaǵınan xalıqtı shólkemlestiriwshilik tárizde transportta yaki piyada alıp shıǵıp ketiw ushın barlıq zárür sharayatlardı jaratıw. Olar qatarına:

— evakuaciya organlarının tayar halǵa keltiriw hám jumis tártibin aniqlastırıw;

— evakuaciya etiletuǵın, sonıń ishinde, transportta hám piyada evakuaciya etiletuǵın xalıq sanın aniqlaw hám olardı piyada jónelislerine biriktiriw;

— evakuaciya jónelislerin tayarlaw, jol belgileri hám kórsetkishlerin ornatıw, toqtaw orınların úskenelew;

— jıynalmalı evakuaciya punkti, transportǵa shıǵarıw-túsırıw punktlerin tayarlaw;

— xabar beriw hám baylanıs sistemalarınıń tayarlıǵın tekserip kóriw;

- bar qorǵanıw qurılmaların tayar jaǵdayǵa keltiriw kiredi. Evakuaciya ótkeriw haqqında xabar alıngannan soń tómendegi ilajlar ámelge asırıladı;
- evakuaciya organları, kárxana, shólkem basshılarına, sonday-aq, xalıqqa evakuaciya baslanganı hám ótkeriliw tártibi haqqında xabar beriw;
- evakuaciya organların jayıw hám tayar halǵa keltiriw;
- qáwipsiz aymaqlarǵa evakuaciya etiletuǵın xalıqtı jiynaw hám jibe-riwge tayarlaw;
- piyada kolonnalardı shólkemlestiriw hám baslangısh punktlerge alıp shıǵıw, transportlarga shıǵarıw jaylarına transport quralların keltiriw hám xalıqtı shıǵarıw;
- evakuaciya etilgen xalıqtı ázelden turmıs iskerliginiń birinshi náw-bettegi túrleri támiyinlenip qoyılǵan qáwipsiz orınlarda qabil etip alıw hám jaylastırıw.

Jer silkiniwde evakuaciya ya jergilikli, ya regionlıq kóriniske iye boladı. Evakuaciya ótkeriw müddeti jol-transport imkaniyatları menen anıqlanadı. Evakuaciya óndiris-aymaqlıq princip tiykarında bir basqıshta ziyan kórgen aymaqlarda jıynalmalı evakuciya punktlerin jayıw arqalı ámelge asırıladı.

Radioaktiv ziyanlanıwda evakuaciya ya jergilikli, ya regionlıq tárizde, aymaqlıq princip tiykarında, ayırm obyektlər (balalar úyeleri, psixonevrologiyaliq medicinalıq mákemeleri, internat hám t.b.) kirmegen halda ótkeriledi. Evakuaciya 2 basqıshta: 1-transportqa shıqqan jerden aralıq evakuaciya punktlerine shekem; 2-aralıq evakuaciya punktinən rejedegi jerlerge shekem ótkeriledi. Aralıq evakuaciya punktinde «taza transport»ǵa ótkeriw ámelge asırıladı.

Ximiyalıq avariyyada tikkeley ekonomika obyekti janında jasawshı xalıq waqt jetispegenligi sebepli, ádette, qáwipli aymaqtan alıp shıǵıp ketilmeydi, kerisinshe, pana jerlerde hám germetiklengen xanalarda jasırınadı.

Selden qáwipli aymaqlardan evakuaciya sel ağısı qáwipli júzege kelgeninde, payda bolıw dáwirinde, ayırm jaǵdaylarda sel ağısı toqtaǵan soń ótkeriliw mümkin.

Xabar beriw aldınnan (prognoz boyıńsha) yaki sel bası signal ústinen ótkennen soń beriledi.

Qar kóshkisi qáwpi bar aymaqlardan evakuaciya qar kóshkisi túsiw qáwpi júzege kelgende, olar túsiwi toqtaǵanınan soń (turmıs támiynat

obyektleri oyran bolǵanda) ótkeriledi. Evakuaciya aymaqlıq princip tiykarında shólkemlestiriledi hám rejeli xarakterge iye bolıwı, bunıń ilajı bolmaǵan jaǵdayda tez bolıwı shárt.

Qáwipli suw basıwları hám suw tasqınlarında evakuaciya gidrotexnikalıq qurılma jarılganda yaki suw háwizindegi suwdıń qáddı kóterilgende, son-day-aq, suw obyektleri hám turmıslıq támiynat sistemaları isten shıqqanda ótkeriledi. Evakuaciya lokal yaki jergilikli xarakterge iye bolıp, aldınnan ótkiziletuǵın evakuaciyada jiyma evakuaciya punktleri (óndiris aymaqlıq principinde) jayıladı. Waqıt az bolǵan jaǵdayda evakuaciya aymaqlıq princip tiykarında 1 yaki 2 basqıshıta aralıq evakuaciya punktlerin jayıw jolı menen ótkeriledi.

Xalıq evakuaciyasın rejelestiriw, shólkemlestiriw hám ótkeriw tikkeley qalalar, rayonlar hám wálayatlardıń evakuaciya organları, mámlekетlik organları, ayrıqsha jaǵdaylar basqarma hám bólımlerine júkletiledi.

Evakuaciya organlarına:

- evakuaciya komissiyası (EK);
- qabil etiw evakuaciyası komissiyaları (QEEK);
- jiyma evakuaciya punktleri (JEP);
- qabil etiw evakuaciya punktleri (QEEP);
- aralıq evakuaciya punktleri (AEP);
- piyada evakuaciya bağdarların basqarıw toparları;
- evakuaciya etiletuǵın xalıqtı transportta (piyada) alıp shıǵıw tez isleytuǵın toparlar kiredi.

Qadaǵalaw sorawlari

1. Dem alıw aǵzaların qorǵaw qurallarına neler kiredi? Olardıń qorǵaw ózgeshelikleri nelerge tiykarlanǵan?
2. Terini qorǵaw qurallarına misallar keltiriń. Olar nelerden tayaranadı?
3. Xalıqtı radiaciyadan qorǵaw ushın qanday qurılmalar kózde tutılǵan? Olar qanday úskeneledi hám qurılıdı?
4. Epizootikalıq hám epifitotikalıq ayrıqsha jaǵdaylar degende neni túsinesiz?
5. Qutqarıw jumısların shólkemlestiriw hám ótkeriw tiykarları nelerden ibarat?
6. Adamlar qanday jollar menen sanitariyalıq tekseriwden ótkiziledi?
7. Evakuaciya qaysı organlar tárepinen ámelge asırıladı?

II BÖLİM. SAP TAYARLÍĞI

I-bap. QURALSÍZ ORÍNLANATUĞÍN SAP ÁMELLERI HÁM HÁREKETLERİ

1.1. Bir orında turıp hám quralsız háreket etkende áskeriy sálem beriw

Bas kiyimsiz sálemlesiw. Áskeriy sálem beriw anıq, nıq tik turıw hám háreket etiw qağıydalarına ámel etken jaǵdayda islenedi.

Bas kiyimsiz, saptan tısqarida hám baslıq (dárejesi úlken adam) tan úsh-tórt qádem arıda turǵan waqıtta áskeriy sálem beriw ushın tik turıw, baslıq (dárejesi úlken) tıń betine qarap, bas ol ketip baratırǵan tárepke burıladı.

Bas kiyim kiyilgenge sálemlesiw. Eger bas kiyim kiyilgen bolsa, oń qoldı eń ańsat (qısqa) jol menen bas kyimge (shekege) solay tiygiziw kerek, onda barmaqlar birikken, alaqan tuwrı boladı, orta barmaq bas kiyimniń tómengi bólímíne (mańlay tárepine) (shekege) tiyedi, shıǵanaq bolsa iyin sizígı hám biyikliginde boladı (30-súwret), bas baslıq (dárejesi úlken) tárepke burılganda, qoldıń bas kiyim (shekeniń) janındagı jaǵdayı ózgermeydi (31-súwret).

30-súwret. Bir orında turıp,
áskeriy sálem beriw.

31-súwret. Háreket waqtında
áskeriy sálem beriw.

Baslıq (lawazımı úlken) áskeriy sálem berip atırğan áskeriy xızmetshiniń janınan ótip baratırǵanda, basın tuwrı uslap, sol waqıttıń ózinde qoldı túsiriw kerek.

Saptan tısqarıdaǵı bas kiyimsiz häreket waqtında áskeriy sálem beriw. Saptan tısqarıdaǵı bas kiyimsiz häreket waqtında áskeriy sálem beriw ushın baslıqqa úsh-tórt qádem qalǵanda ayaqtı jerge qoyıw menen bir waqıttı qollar häreketi toqtatılıdı, bas baslıq (dárejesi úlken) tárepke burıladı, onıń betine qarap, häreket dawam ettiriledi. Baslıq (dárejesi úlken)tuń janınan ótip bolgannan soń, bası tuwrı uslanıp, qollar häreketi dawam ettiriledi.

Saptan tısqarıdaǵı bas kiyim kiyilgen waqıtta häreket waqtında áskeriy sálem beriw. Saptan tısqarıdaǵı bas kiyim kiyilgen waqıtta ayaqtı jerge qoyıw menen bir waqıttı oń qoldıń ushı bas kiyimge (shekege) taqaladı, shep qol bolsa janbasqa tiygizilip häreketsiz uslap turıladı; baslıq (dárejesi úlken)tuń janınan ótip bolgannan keyin, bir waqıttıń ózinde shep ayaq jerge tiyiwi menen bas tuwrı uslanıp, oń qol tómenge túsiriledi.

Saptan tısqarıdaǵı baslıq (dárejesi úlken) tan ótip ketiwge tuwri kelip qalǵanda áskeriy sálem beriw. Baslıq (dárejesi úlken) tan ótip ketiwge tuwrı kelip qalǵanda, onnan bir qádem ozıw menen-aq, áskeriy sálem beriledi. Eki qádem ótkennen keyin, bastı tuwrı uslap, oń qol tómenge túsiriledi.

Eger áskeriy xızmetshiniń qolları júk penen bánt bolsa, bastı baslıq (dárejesi úlken) tárepke burıw menen áskeriy sálem beriledi.

1.2. Saptan shıǵıw hám sapqa qaytıw. Baslıqtıń aldına barıw hám onıń aldınan ketiw

Áskeriy xızmetshi saptan shıǵıw ushın «**Oddiy askar Ahmedov, safdan falon qadam chiqing**» yamasa «**Oddiy askar Rahimov. Oldimga (oldimga yuguring)**» komandası beriledi. Óz familiyasın esitken áskeriy xızmetshi «Men», saptan shıǵıw haqqında komanda (buyrıq) berilgennen keyin, «**Xo‘p bo‘ladi**», dep juwap beredi.

Birinshi, komanda berilgende, áskeriy xızmetshi niq qádem menen aytilǵan aralıqqa shıǵadı, bunda óz qádemin birinshi sherengadan baslap sanayıdı, toqtap, sap tárepke burıladı.

Ekinshi komanda boyınsha áskeriy xızmetshi birinshi sherengadan tuwrı bir-eki qádem júrip, ketip baratırǵan orınnan baslıq tárepke burıladı, eń qısqa joldan niq qádem menen (juwırıp) onıń aldına baradı,

oğan eki-úsh qádem qalǵanda toqtap, jetip kelgenligi haqqında bildiredi. Máselen, «**O'rtoq leytenant, oddiy askar Ahmedov buyrug'ingizga binoan keldi**».

Áskeriy xızmetshi ekinshi sherengadan shıqpaqshı bolsa, shep qolın áste ózinen aldıńǵı qatarda turǵan áskeriy xızmetshiniń iynine qoyadı, aldında turǵan áskeriy xızmetshi shep ayaǵı menen bir qádem aldiǵa taslap, oń ayaǵın shep ayaǵı janına qoymastan oń tarepke jáne bir qádem taslaydı, arttaǵı áskeriy xızmetshini ótkerip jiberip, jáne óziniń ornına qayta turadı.

Birinshi sherengada turǵan áskeriy xızmetshi saptan shıqqanda onıń ornın artta, yaǵníy ekinshi sherengada turǵan áskeriy xızmetshi iyeleydi.

Áskeriy xızmetshi eki, úshinshi, (tórtinshi) kolonnadan, dáslep ońǵa (shepke) bir qádem qoyıp eń jaqın qanatqa shıǵadı. Eger onıń qaptalında basqa bir áskeriy xızmetshi turǵan bolsa, ol oń (shep) ayaǵı menen bir qádem qaptalǵa taslap, oń (shep) ayaǵın shep (oń) ayaǵı qaptalına qoymay, artqa bir qádem taslaydı hám saptan shıǵıp baratırǵan áskeriy xızmetshi ótkerip jiberedi.

Áskeriy xızmetshi sapqa qayıtıwı ushın «**Oddiy askar Rahimov. Safga turing**» yamasa tek ǵana «**Safga turing**» komandası beriledi.

«**Oddiy askar Qosimov**» komandası berilgende, sapqa qarap turǵan áskeriy xızmetshi óziniń familiyasın esitiwi menen: «**Men**» dep juwap beredi, «**Safga turing**» komandası berilgende, eger ol quralsız yamasa quralı «orqaga» halatındaǵı quralı menen bolsa, oń qolın bas kiyimine (sheke-ge) taqap: «**Xo'p bo'ladi**» dep juwap beredi, sońınan háreket etiwi kerek bolǵan baǵdarǵa burılıp, bir qádem taslawı menen qolın túsiredi, eń jaqın joldan saptaǵı óziniń ornına barıp turadı.

Eger «**Safga turing**» komandası berilse, áskeriy xızmetshi başlığı tárepke burılmay, sapqa qaytadı.

Áskeriy xızmetshi saptan tısqarı waqıtta, başlıqtıń janına baratırıp, bes-altı qádem qalǵanda, nıq qádem taslawǵa ótedi, eki-úsh qádem qalǵanda toqtaydı, sol waqittıń ózinde oń qolın bas kiyimine (shekege) taqap jetip kelgenligin bildiredi hám qolın túsiredi.

Qadaǵalaw sorawlari

1. Bas kiyimsiz sálemlesiw qalay orınlانادى?
2. Bas kiyim kiyilgende sálemlesiw tártibin aytriń.
3. Háreket waqtında áskeriy sálem beriw tártiplerin bayan etiń.

2-bap. SEKCIYA HÁM TOPARLARDÍN SAP TARTÍWÍ. JÚRIW SAPÍ HÁM JAYILĞAN SAPÍ

2.1. Sekciyanıń sap tartıwı. Jayılǵan sapi

Sekciyanıń jayılǵan sapi bir sherengalı yamasa eki sherengalı bolıwı mümkin.

Sekciyanıń bir (eki) sherengaǵa diziliwi «**Seksiya, bir (eki) sherengaga SAFLAN**» komandası boyınsha ámelge asırıladı.

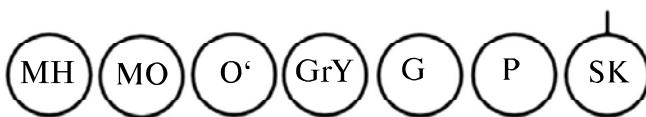
Sekciya komandiri qáddin tiklep turıp, komanda bergennen soń, sap qarap turǵan tárepke burıladı. Sekciya komandiriniń shep qaptalına 32 hám 33 súwretlerde kórsetilgendey, shtatqa tiykarınan, sap tartadı.

Sapqa diziliw baslanıwı menen sekciya komandiri saptan shıǵadı hám sekciyanıń qalay sapqa diziliwin qadaǵalaydı.

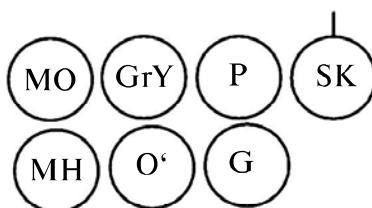
Sekciyada adamlar sanı tórt hám onnan kem bolǵanda bárháma bir sherengaǵa diziledi.

Beriletugın komandalar hám olardı orınlaw qaǵıydaları. Zárür bolǵan jaǵdaylarda tegisleniw ushın «**TEKISLAN**», «**Chapga qarab TEKISLAN**» komandaları beriledi.

«**TEKISLAN**» komandası berilgende, oń tárepte turǵan áskeriy xızmetshiden basqa hámme basınń oń tárepke búradı (oń qulaq shep

32-súwret. Sekciyanıń bir sherengali jayılǵan sapi.

33-súwret. Sekciyanıń eki sherengali jayılǵan sapi.

qúlaqtan báleñtirek, iyek biraz kóterilgen boladı), tegislenende hárbir áskeriy xızmetshi ózinen baslap sanaǵanda, tórtinshi áskeriy xızmetshiniń kókiregin kóriwi kerek. «**Chapga qarab TEKISLAN**» komandası berilgende, shep tárepte birinshi bolıp turǵn áskeriy xızmetshiden basqa hámme basın shepke buradı (shep qulaq oń qulaqtan biyigirek, iyek biraz kóterilgen boladı).

Tegisleniw waqtında áskeriy xızmetshiler biraz aldiǵa, artına yamasa qaptalına jılısadı.

Tegislenip bolǵannan soń, «**ROSTLAN**» komandası beriledi, ol boyınsha, barlıq áskeriy xızmetshiler basların tuwrı tutadı.

Sekciya tegislenip ortaǵa burılǵannan soń, komanda beriwdə qaysı tárepke qarap tegisleniw kórsetiledi, máselen, «**O'ngga (chapga) qarab TEKISLAN**».

«**ERKIN**» hám «**KIYIM-BOSH TO'G'RILANSIN**» komandaları berilgende, áskeriy xızmetshiler turǵan, ornınan jılıjimay, kiyim-kensheklerin tuwrılaydı.

«**Seksiya — TARQAL**» komandası berilgende, áskeriy xızmetshiler saptan shıǵadı. Sekciyanı jiyiw ushın «**Seksiya — OLDIMGA**» komandası beriledi, onı esitken áskeriy xızmetshiler juwırıp komandirdiń aldına kele-di hám onıń qosımsha komandası menen sapqa diziledi.

Barlıq áskeriy xızmetshiler komanda hám buyrıqlarǵa muwapiq («**O'ng-GA**», «**Chap-GA**», «**Ort-GA**») tegislikti saqlagan jaǵdayda sekciya boyınsha birgelikte ol yaki bul tárepke burıladı. Sekciya eki sherengali sapta oń tárepke burılǵannan keyin sekciya komandiri ońǵa (shepke) yarım qádem, artqa burılǵanda bolsa aldinga bir qádem taslaydı.

Bir orında turǵan sekciyanı jiyiw ushın «**Seksiya, oralar o'ngga (chapga, o'rtadan) falon qadam kengay (yugur, oralar kengaysin)**» komandası beriledi. Dárhal orınlınatıǵın komanda berilgende áskeriy xızmetshiler kórsetilgen tárepke burıladı, ayaqlar juplanıwı artınan kiyatırǵan adamǵa iyninen qarap, onnan uzaqlap ketpey tez júredi (juwıradı); artınan kiyatırǵan adam toqtágannan keyin komandada aytılǵan aralıqqa júriledi hám shepke (ońǵa) burıladı.

Ortadan jayılıwda kim qalıwı aytıladı. Ortada qalatuǵın áskeriy xızmetshi óziniń familiyasın esitiwi menen: «**Men**» dep, shep qolın aldiǵa sozıp, tómenge túsıredı.

Seksiya tegislenip atırǵanda jayılıw waqtında belgilengen aralıq qashıqlıq (interval) saqlanıp qaladı.

Seksiyanı jiynaw ushın turǵan ornında «**Seksiya, o'ngga (chapga, o'rtaga) JIPS-LAN (yugur, jipslan)**» komandası beriledi. Dárhal orınlanaǵıń komanda berilgende, ózine qarap birigiwi kerek bolǵan áskeriy xızmetshiden basqa áskeriy xızmetshiler ol tárepke burıladı, sonnan keyin mayda qádem menen tez júrip (juwırıp) birigetuǵın sap ushın belgilengen intervalǵa jetip keledi, jetip kelgennen keyin, erkin túrde toqtap, shepke (ońga) burıladı. Sekciya háreket etiwi ushın «**Seksiya, qadam BOS («Shaxdam qadam BOS». «YUGUR»)**» komandaları beriledi. Zárúr jaǵdaylarda háreket baǵdarı hám tegisleniw tárepı aytıladı: máselen, «**Seksiya, falon narsaga qarab, o'ngga (chapga) TEKISLAN**», «**Qadam BOS («Shaxdam qadam BOS», «YUGUR»)**».

«**QADAM BOS**» komandası berilgende, barlıq áskeriy xızmetshiler tegislikti, interval hám aralıq qatnasiqtı saqlaǵan jaǵdayda birgelikte júre baslaydı.

Eger tegisleniw tárepı aytılmaǵan bolsa, basın burmastan oń tárepke qarap, tegisleniw ámelge asırıladı.

Sekciyanı háreketten toqtatıw ushın «**Seksiya, TO'XTA**» dep komanda beriledi.

Sapta turǵan waqitta ol yaki bul tárepke birneshe qádem jılısıw ushın «**Seksiya, o'ng-GA (chapga)**», sap burılǵanda keyin bolsa «**Falon qadam olg'a qadam BOS**» dep komanda beriledi. Áskeriy xızmetshiler aytılǵanǵa shekem qádem basqannan keyin, «**Seksiya, chap-GA (o'ngga)**» komandasına muwapiq dáslepki jaǵdayǵa burıladı.

Aldıńǵa yaki artqa birneshe qádem júriw ushın «**Ikki qadam olg'a (artqa) qadam BOS**» komandası beriledi. Komanda berilgennen keyin, eki qádem alǵa (artqa) basıldı hám ayaqlar juplanadı. Óńga, shepke hám artqa qádem basqanda, qollar háreketlendirilmeydi. Zárúr jaǵdaylarda erkin júriw ushın «**ERKIN**» komandası beriledi. Iyindi buriw menen háreket baǵdarın ózgertiw «**Seksiya, chap (o'ng) iyin OLDINGA**» (háreket waqtında bolsa «**YUR**») dep komanda beriledi.

Usı komanda berilgende, sekciya shep (oń) iyindi aldıńǵa shıǵara baslaydı:

— aldiǵa shıǵatuǵın qanatta turǵan adam basın aldingá burıp, tolıq qádem taslaydı, háreket waqtında ornınan qıymıldamaytuǵın qanatta turǵanlardı qısır qoymaytuǵın usılda jüredi;

— qıymıldamaytuǵın qanatta turǵan adam ornında qádem taslap, aldingá shıǵıp atırǵan qanataǵılarǵa say túrde áste-aqırın shepke (ońǵa) burıla baslaydı;

— qalǵanlar aldiǵa shıǵıp, burılıp atırǵan tárepke basın burmastan qaraǵan jaǵdayda aldingı tegislikti saqlaydı, jürmey atırǵan qanatta turǵan qońısısına shıǵanaǵı tiyip turadı, sol qanatqa qansha jaqın turǵan bolsa, sonsha kishi qádem taslaydı.

Sekciya jeterli dárejede burılǵannan keyin «TO'G'RIGA» yaki «**Seksiya — TO'XTA**» komandası beriledi.

Sekciyanı bir sherengadan eki sherengaga qayta diziw ushın «**Seksiya, bir-ikki deb SANA**» komandası boyınsha aldinnañ esap-kitap etiledi.

Usı komanda boyınsha hárbir áskeriy xızmetshi oń qanattan baslap tez gezegi menen shep qaptalında turǵan áskeriy xızmetshi tárepke basın burıp, óziniń sanın aytadı hám tez basın tuwırı tutadı; shep qanatta turǵan áskeriy xızmetshi basın burmaydı.

Ulıwma sanaw da tap usı tártipte ótkeriledi, bunıń ushın «**Seksiya, tartib bilan SANA**» komandası beriledi.

Eki sherengali sapta ekinshi sherenganıń shep qanatında turǵan áske-riy xızmetshi saptı ulıwma sanaw tamamlangannan soń, «**To'liq**» yaki «**To'liqsız**» dep bildiredi.

Sekciyanı bir sherengadan eki sherengadan qayta diziw ushın «**Seksiya, ikki sherengaga SAFLAN**» komandası beriledi.

Dárhal orınlantatuǵın komandaǵa muwapiq, ekinshi sanlılar shep ayaq penen bir qádem artqa taslaydı, oń ayaqtı shep ayaqtıń qaptalına qoymastan, oń tárepke birinshi sanlılardıń artına turıw ushın bir qádem taslanadı, shep ayaq oń ayaq qaptalına qoyladı.

Sekciyanı turǵan ornında tiǵız eki sherengadan bir sherengalı sapqa diziw ushın áskeriy xızmetshiler bir qádem jayıladı, sonnan keyin «**Seksiya, bir sherengaga SAFLAN**» komandası beriledi.

Dárhal orınlantuǵın komandaǵa muwapiq, ekinshi sanlılar shep ayaq penen bir qádem shepke, oń ayaqtı shep ayaqtıń qaptalına qoymastan, oń ayaq penen bir qádem aldingá jüredi hám shep ayaqtı oń ayaqtıń qaptalına aladı.

2.2. Jüriw sapi

Sekciyanıń jüriw sapi bir yaki eki kolonnadan ibarat bolıwı mümkin.

Beriletuǵın komandalar hám olardı orınlaw qaǵıydaları. Bir orında turǵan sekciyanıń birewden (ekewden) kolonnaǵa saplanıwı «**Seksiya, bir (ikki) kolonnaga** «SAFLAN» komandası menen ámelge asırıladı. Sekciya komandiri boyın tiklep, komanda bergennen keyin, háreket baǵdarı tárepke qaraydı, sekciya bolsa shtatqa tiykarlanıp, 34 yaki 35-súwretlerde kórsetilgendey saplanadı. Tórt hám onnan az bolǵan sekciya bir qatarlı kolonnaǵa saplanadı.

Sekciyanıń jayılǵan saptan kolonnaǵa ótiwi sekciyanıń «**Sekciya, o'ng-GA**» komandası boyınsha ońga burılıwı menen ámelge asırıladı. Eki sherengalı sap ońga burılatuǵın bolsa, sekciya komandiri aldiǵa yarım qádem taslaydı.

Sekciya kolonnadan jayılǵan sapqa «**Sekciya, chap-GA**» komandası menen qayta diziledi. Sekciya eki qatarlı kolonnada turǵan waqıtta burılatuǵın bolsa, sekciya komandiri aldiǵa yarım qádem taslaydı.

Sekciya bir kolonnadan eki kolonnaǵa «**Sekciya, iki kolonna bo'lib qadam BOS**» (júrip baratırǵan waqıtta—«**İkki kolonna bo'lib qadam BOS**») komandası menen diziledi.

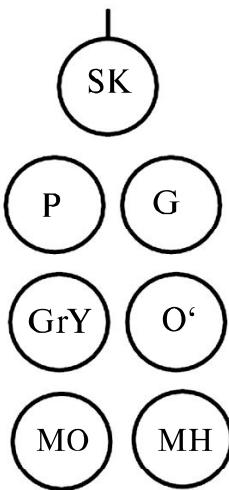
Dárhal orınlanaǵın komanda berilgende, sekciya komandiri (jetekshi) yarım qádem júredi, ekinshi no мерлер ońga shıgıp qádemlerin basqalarǵa sáykes taslap, 35-súwrette kórsetilgendey kolonnadaǵı orınların iyeleydi; sekciya «**TO'G'RIGA**» yaki «**Sekciya, TO'XTA**» komandası berilgenge shekem, mayda qádem menen júre beredi.

Sekciya eki kolonnadan bir kolonnaǵa «**Sekciya, bir kolonna bo'lib qadam BOS**» (júrip kiyatırǵanda — «**Bir kolonna bo'lib qadam BOS**») komandasına qaray qayta diziledi.

Dárhal orınlanaǵın komandası boyınsha, sekciya komandiri (jetekshi) tolıq qádem menen, qalǵanlar mayda qádem menen júredi.

34-súwret. Sekciyanıń bir qatarlı jüriw sapi.

35-súwret. Sekciyanıń eki qatarlı júriw sapi.

Orın bosawı menen ekinshi nomerliler basqalardıń qádem basıwına say túrde júrip baratırıp, birinshi nomerlilerdiń artına ótedi hám tolıq qádem taslay baslaydı.

Kolonnanıń háreket bağdarın ózgertiw ushın tómendegi komandalar beriledi:

- «**Seksiya, o'ng (chap) yelka OLDINGA**» komandası boyınsha, jetekshi «**TO'G'RIGA**» komandası berilgenge shekem júrip baratırıp shep (oń) tárepke burıla beredi, qalǵanları bolsa oğan eredi;
- «**Seksiya, ORTIMDAN**» («**Seksiya, ortimdan yugurib qadam BOŞ**») komandası boyınsha, sekciya komandiriniń artınan eredi.

2.3. Topardıń sap tartıwi. Jayılǵan sap

Topardıń jayılǵan sapi bir sherengalı yaki eki sherengalı boladı.

Beriletuǵın komandalar hám olardı orınlaw qaǵıydalari. Topar jayılǵan sapqa «**Guruh, bir sherengaga (ikki sherengaga) SAFLAN**» komandası boyınsha diziledi.

Topar komadiri qáddin tiklep, komanda bergennen keyin, saptıń aldingı tárepine qaraydı; sekciyalar 36 hám 37-súwretlerde kórsetil-

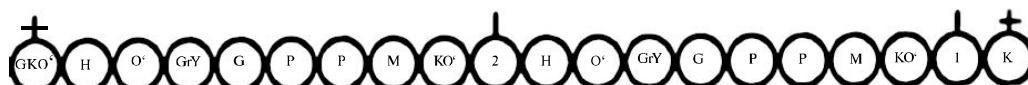
genindey komandrdiń shep tárepinen sap tartadı. Eki sherengalı sap dizilgende hárbir sekciyanıń sońğı qatarı tolıq bolıwı kerek.

Topar komandırı sapqa diziliw baslanıwı menen saptan shıǵadı hám de qaramağandaǵılardın is-háreketin baqlay baslaydı.

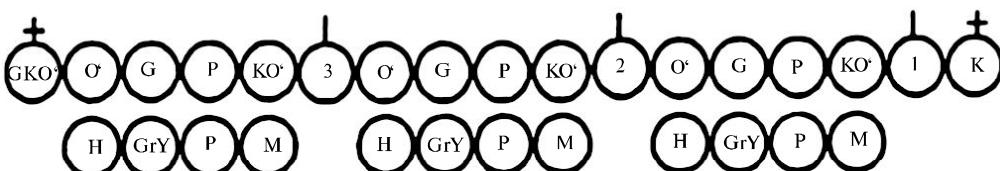
Sekciyalar quramı tort hám úsh adamlıq bolǵan topar, 38-súwrette kórsetilgenindey, eki sherengalı sapqa diziledi.

Topardıń jayılǵan saptaǵı tegisleniwi, burılıwı qayta sap tartıwı hám basqa háreketleri sekciya ushın belgilengen qaǵıyda hám komandalar boyıńsha ámelge asırıladı.

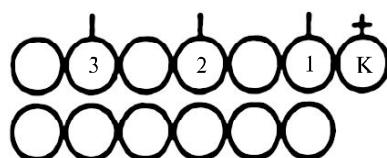
Topardıń bir sherengalı saptan eki sherengalı sapqa diziliwi yaki bunıń kerisi sekciya ushın kórsetilgen tártipte ámelge asırıladı. Topar birinshi hám ekinshi sekciyalarǵa bólingende onıń komandirleri kórsetilgen usıllardı orınlawda esapqa alınbaydı.

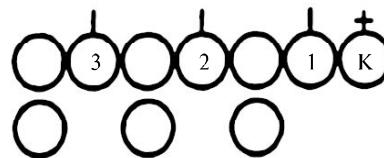
36-súwret. Topardıń bir sherengalı jayılǵan sapi.

37-súwret. Topardıń eki sherengalı jayılǵan sapi.

a

b

38-súwret. Topardıń bólimleri quramına baylanıslı eki sherengalı jayılǵan sapi:

a — tórt adamnan; b — úsh adamnan.

1

2

3

4

1

2

3

4

39-súwret. Bas kiyimlerdi kiyiw hám sheshiw tártibi.

40-súwret. Qáddin tik tutiw (aldı hám qaptal tárepten kórinisi)

41-súwret. «Tekislan» komandasın orınlaw.

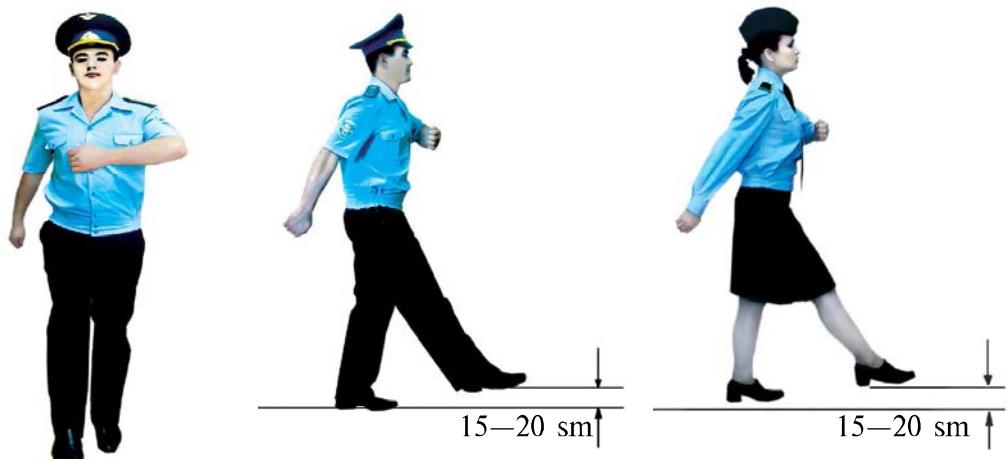

43-súwret. Ayaqtı buriw jaǵdayı.

*42-súwret. Åskeriy
sálemlesiwdi
orınlaw*

44-súwret. Hárekette aylanıp burilıw.

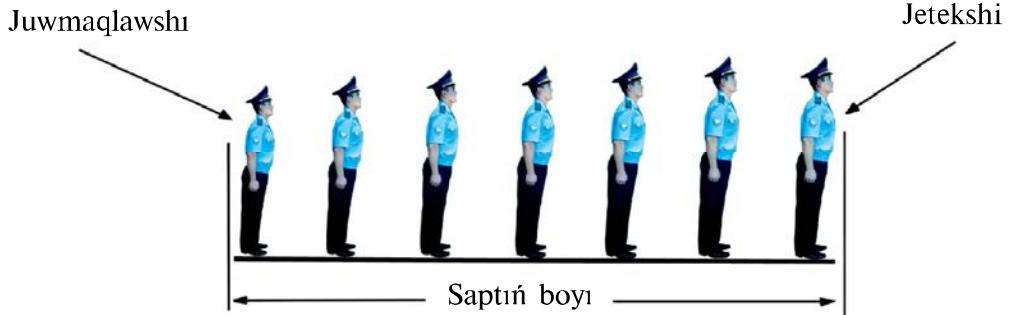

45-súwret. Niq qádem taslaw háreketi.

Sherenga

Kolonna

46-súwret. Sherenga hám kolonna bolıp sap tartıw.

2.4. Topardıń sap tartıwi. Júriw sapi

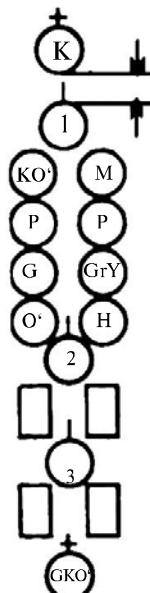
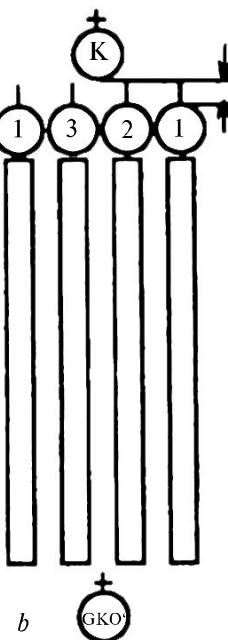
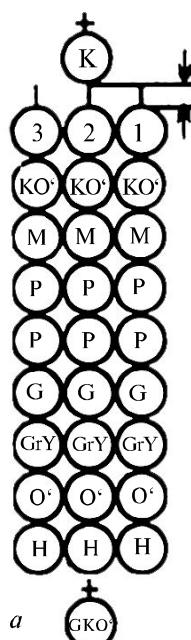
Topardıń júriw sapi úsh (tórt sekciyadan quralǵan toparlarda — tórt), eki yaki bir kolonnadan boladı (47, 48 hám 49-súwretler).

Beriletuǵın komandalar hám olardi orinalaw qaǵıyıldaları. Bir orında turǵan topar «Guruh, uch (ikki) kolonnaǵa SAFLAN» komandasına qaray úsh (eki) kollannaǵa diziledi. Usı komandaǵa qaray sekciyalar 47-súwrette kórsetilgenindey saplanadı.

Topar sekciyalarınıń tórt hám úsh adamnan ibarat quramınıń eki kolonnaǵa dizilip júriw sapi 50-súwrette kórsetilgen.

Topar jazıq sherengalı saptan bir kolonnaǵa (eki sherengalı saptan eki kolonnaǵa) ońǵa burılıw menen qayta saplanadı.

Topar jazıq eki sherengalı saptan bir kolonnaǵa (bir sherengalı saptan eki kolonnaǵa) «**Guruh, o'ng-GA**», «**Bitta (ikki) kolonna bo'lib qadam BOS**» (júrip baratırǵanda — «**Bir kolonna bo'lib qadam BOS**») komandası boyınsha sap tartadı.

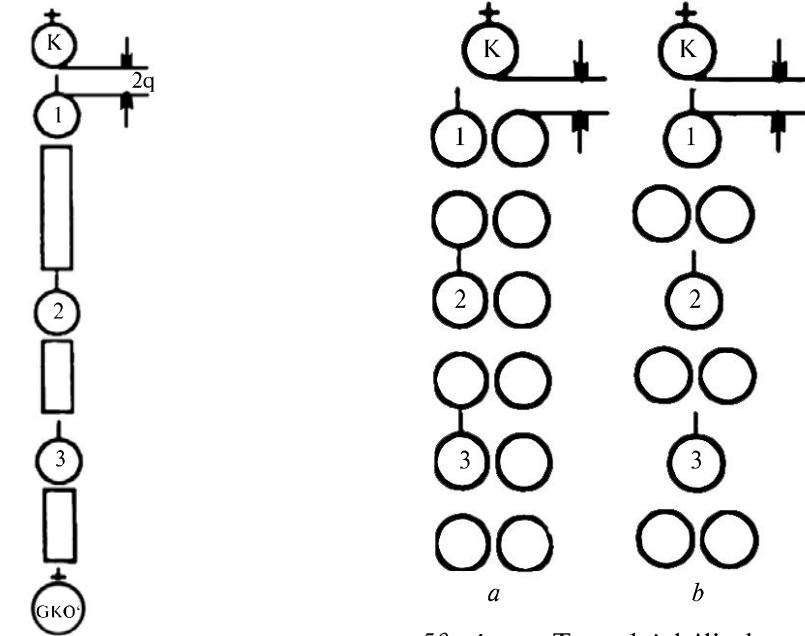
47-súwret. Topardıń júriw sapi:

a — úsh kolonna;

b — tórt kolonna.

48-súwret. Topardıń júriw sapi:

eki kolonna.

49-súwret. Topardıń bir kolonnadaǵı júriw sapi.

50-súwret. Topardıń bólümber muğdarı boyınsha júriw sapi: *a* – tórt adam; *b* – úsh adam.

«Qadam — BOS» komandası berilgende, birinshi sekciya júriп baratırıp, bir kolonnaǵa (eki kolonnaǵa) saplanadı; qalǵan sekciyalar bir (eki) kolonnaǵa qayta dizilip, birinshi sekciyanıń artınan eredi.

Topar jazıq eki sherengalı saptan úsh (eki) kolonnaǵa **«Guruh, o'ng-GA»**, (**«Uch (ikki) kolonna bo'lib qadam BOS»**) komandası boyınsha qayta diziledi.

Qadaǵalaw sorawlari

1. Jayılǵan sap ámelde qalay kóriniwin túsındırıń.
2. Áskerlerdi jayılǵan sapqa saplaw ushın qanday komandalar beriledi hám olardı orınlaw qaǵıydarları nelerden ibarat?
3. Áskerlerdi júriw sapına saplaw ushın qanday komandalar beriledi hám olardı orınlaw qaǵıydarları nelerden ibarat?
4. Topardı jayılǵan hám júriw sapına saplaw ushın qanday komandalar beriledi hám olardı orınlaw qaǵıydarları nelerden ibarat?

III BÓLIM. ÁSKERIY XÍZMETTIŃ HUQÍQÍY TIYKARLARÍ

I-bap. ÁSKERIY JOQARÍ OQÍW ORÍNLARI

1.1. Åskeriy oqıw orınları

Respublikamızda oficer kadrlar tayarlaw joqarı áskeriy oqıw orınlarında ámelge asırılıdı.

Bular Tashkent joqarı ulıwma áskeriy komandirlilik oqıw ornı, Chırchiq joqarı áskeriy tank komandirlilik-injenerlik oqıw ornı, Jizzaq joqarı áskeriy aviaciya oqıw ornı, Tashkent xabar texnologiyaları universiteti qasındaǵı Qorǵanıw ministrliginiń baylanısshı oficerler tayarlawshı arnawlı fakulteti hám Tashkent medicinalıq akademiyası janındaǵı áskeriy-medicinalıq fakultetleri bolıp tabıldadı. Tashkent, Chırchiq joqarı áskeriy oqıw orınları uzaq tariyxqa hám bay tájiriybege iye bolsa, Jizzaq aviaciya oqıw orını hám arnawlı fakultet ele jas, olar gárezsizlik jıllarında sólkemlestirildi. Áskeriy qánigelere degen talaptı qanaatlandırıw ushın áskeriy oqıw orınlarımızda tayarlanıp atırǵan qánigeler quramı da keńeytilgen.

Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri Akademiyası (*Tashkent joqarı ulıwma armiya komandirlilik oqıw ornı*)

Tashkent joqarı ulıwma armiya komandirlilik oqıw ornı, 1918-jıldın 12-iyulında shólkemlestirilgen.

1993-jıldan Ózbekstan Respublikası húkimetiniń qararı tiykarında oqıw orınnıń sistemesi jetilistirildi hám kóp tarmaqlı tiykarda oficer kadrları tayarlaw jumısları baslandı. Oqıw orındı motoatqıshlar, razvedka hám shegara bólimsheleri ushın oficerler hám sonday-aq, komandırlerdiń tárbiyalıq jumıslar boyınsha orınbasarları tayarlana baslandı.

Komandirlilik etiwge bolatuǵın, shólkemlestiriwshilik hám basqarıw kónlikpelerine iye, mámlekет gárezsizligi ideyalarına sadıq, keń dýnya qarasqa, bilimge, Watanga hám Qurallı Kúshler ushın maqtanışh sezimge iye oficerlerdi tayarlaw oqıw orınnıń tiykargı wazıypası bolıp tabıldadı.

2004-jılı oqıw ornınıń negizinde taktikalıq zveno hám jergilikli áskeriy basqarıw organları oficerleriniń qánigeligin asırıw hám qayta tayarlaw fakulteti shólkemlestirildi. 2007-jıldan baslap TDUKOO negizinde Qorǵanıw ministrligi joqarı oqıw orınları muǵallimleriniń pedagogikalıq dárejesin asırıw boyınsha metodikalıq oray óz xızmetin ámelge asırıp kelmekte.

Orta Aziya regionındaǵı eń jası úlken hám belgili áskeriy oqıw ornında tómendegi baǵdardaǵı qánigelikler boyınsha oficerler taylarap kelgen:

- motoatqısh hám shegara armiyaları bólimsheleri komandirleri;
- razvedkashı bólimsheler komandirleri;
- motoatqısh hám shegara armiyaları bólimleri komandirleriniń tárbiyalıq jumıslar boyınsha orınbasarları.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 25-apreldegi qararına tiykarlanıp Tashkent joqarı ulıwma armiya komandirlilik oqıw ornı Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri Akademiyası menen birlestirilip, Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri Akademiyası dep atala basladı.

Akademiyada úsh fakultette oqıw shólkemlestirilgen:

- akademiya tıńlawshıları ushın — komandirlilik-shtab fakultetinde eki jıllıq oqıtıw baǵdarlaması tiykarında;
- kursantlar ushın — ulıwma armiya tayarlıǵı fakultetinde tórt jıllıq oqıtıw baǵdarlaması tiykarında;
- oficerler ushın — qánigeligin asırıw fakultetinde úsh aydan toǵız ayǵa shekem hár túrli baǵdarlamalar boyınsha.

Áskeriy Akademiyadaǵı ulıwma armiya tayarlıǵı fakultetinde tómendegi baǵdardaǵı qánigelikler boyınsha oficerler tayarlanadı:

- motoatqısh hám shegara armiyaları bólimleri komandirleri;
- razvedka hám radio-elektron gúres bólimleri komandırları;
- komandirlilik-taktikalıq ximiyalıq armiyalar;
- komandirlilik-taktikalıq injenerlik armiyaları;
- komandirlilik taktikalıq front artı támiynatı (kiyim-kenshek támiynatı, aзиq-awqat támiynatı, janılgı-maylaw materialları támiynatı);
- armiyalar bólimleri komandirleriniń tárbiyalıq jumıslar boyınsha orınbasarları.

Chırchıq joqarı tank komandrlık-injenerlik oqıw ornı

Chırchıq joqarı ornı 1918-jıl 16-noyabrda shólkemlestirilgen. 1992-jıldırıň 14-yanvarındağı «Mámleket aymaǵında jaylasqan barlıq áskeriy bólím hám shólkemlerdi Ózbekstan Respublikası yurisdikciyası astına alıw» haqqındaǵı Qarar Milliy armiyanı dúziw jolında áhmiyetli qádem boldı. 1993-jıl oqıw ornı Chırchıq joqarı tank komandirlilik-injenerlik oqıw ornı dep atala basladı. Joqarı qánigeli kadrlardı tayarlaw Chırshıq joqarı tank komandrlilik-injenerlik oqıw ornıniň tiykarǵı waziypası bolıp qaldı. Ol zamanagóy oqıw-materiallıq baza, texnika hám qural-jaraq, poligonlar, tankodromlarǵa iye.

1995-jıldırıň 25-aprelinde Ózbekstan Respublikası Qorǵanıw ministri Qurallı Kúshler Joqarı Bas komandiri atınan oqıw ornına Jawingerlik bayraq tapsırdı. Usı waqıya áskeriy jámááttiń ruwxıy-ádep-ikramlıq kóterińkilige, maqtanıshlı jetiskenligine xızmet etedi. 25-aprel hár jılı oqıw ornında bayram sıpatında belgilenedi. Gárezsizlik jıllarında oqıw ornı kóp tarmaqlı tiykarda oficer kadrlardı tayarlaw oshaǵına aylandı.

Oqıw ornında joqarı kásipli sheberligi professor — muǵallimler óziniň xızmetin ámelge asırıp atırǵan 14 kafedra islep turıptı.

Joqarı oqıw tómendegi baǵdarlar boyınsha áskeriy qánigeler tayarlaydı:

- tank armiyaları komandiri;
- tank armiyaları injenerlik jumısları oficer-qánigeleri;
- hawa-desant armiyaları komandırleri;
- hawa hújiminən qorǵanıw armiyaları komandırleri;
- hawa hújiminən qorǵanıw armiyaları injenerlik jumısları oficer qánigeleri;
- avtomobil bólimleri ushın komandirlilik-taktikalıq injenerlik;
- komandirlilik-taktikalıq artilleriya;
- taktikalıq injenerlik raketa-artilleriya oq-dárileri hám quralları.

Jizzax joqarı áskeriy aviaciya oqıw ornı

Jizzax joqarı áskeriy aviaciya oqıw ornı Ózbekstan Respublikası birinshi Prezidenti I. Karimov baslaması hám Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti qararı hám sonday-aq, Qorǵanıw ministriniň 1994-jıl 9-iyuldaǵı buyrıǵına tiykarlanıp shólkemlestirilgen.

Oqıw ornı shólkemlestirilgen birinshi jılları oficer kadrlar tómendegi qánigeler boyınsha tayarlaǵan edi: «Komandırılık — taktikalıq vertolyot aviaciyası ushiwshı—injener»; «Jawıngerlik basqarıw oficeri»; «Shturman»; «Samolyotlar hám dvigateller boyınsha injener—texnik»; «Aviaciya úskeneneli boyınsha injener-texnik»; «Radiotexnika úskeneneli boyınsha injener-texnik». Ushiw fakultetinde oqıw waqtı 4 jıldı quraytuǵın edi, texnika fakultetinde bolsa 3 jıldı. Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri hám áskeriy bilim beriw sistemasiń reformaları sebebpli qánigelerdi taylorlaw maqlı sanǵa shekem qısqartıldı.

Qorǵanıw ministrligi sistemasında joqarı maǵlıwmatlı, joqarı bilimli hám keń dýnya qaraslı qánigelerge qoyılatuǵın qatań talaplar sebepli oqıw müddeti dáslep 4 jılga, soń 5 jılga uzayıtladı.

1995-jılı oqıw ornında saltanatlı türde húrmet, qatańlıq hám batırılıq belgisi bolǵan Jawıngerlik bayraq tapsırıldı. Usı waqıya oqıw ornı tariyxında umtılmas sáne bolıp qaldı.

1997-jıldıń oktyabrinde oqıw ornın birinshi qarlıgashlar — ushiwshı hám injener-texnik qánigelikleri boyınsha 97 pitkeriwshi tamamladı.

Orta Aziya mámlekетlerinde usı baǵdardaǵı birden-bir oqıw ornı. Házirgi kúnde oqıw ornında tómendegi baǵdarlar boyınsha qánigeler taylorlanbaqta:

- vertolyot aviaciyası ushiwshısı;
- aviaciya úskeneneli injeneri;
- aviaciya quralları injeneri;
- aviaciya radioelektron úskeneneli injeneri;
- ushiw apparatlarınıń dvigatelleri injeneri.

Tashkent axborot texnologiyaları universiteti janındaǵı Qorǵanıw ministrliginiń arnawlı fakulteti

Tashkent axborot texnologiyaları universiteti (TATU) janındaǵı Qorǵanıw ministrliginiń arnawlı fakulteti 1993-jıl 13-mayda Ministrler Kabinetiniń qararına tiykarlanıp shólkemlestirilgen.

TATU janındaǵı Arnawlı fakultet Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshlerine áskeriy kadrlardı taylorlawshı joqarı oqıw ornı esaplanadı. «Arnawlı fakultet haqqındaǵı Ustav» qa muwapiq 1-hám 2-kurs tıńlawshıları universitet studentleri esaplanadı, 3-kursqa ótkennen soń

ant qabil etedi, joqarı áskeriy oqıw ornı kursantı dárejesin aladı hám mámleketlik támynatına ótkeriledi.

Fakultette oqıw procesi «Ózbekstan Respublikası Qorǵanıw ministrliginiň joqarı áskeriy oqıw orınları haqqındaǵı Ustav» qa muwapiq «Telekommunikaciya» hám «Radio texnika» baǵdarları boyınsha Mámleketlik bilimlendiriw standartlarına say keletuǵın baǵdarlamalar tiykarında shólkemlestirilgen.

Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri ushın joqarı qánigeli, oficer kadrlardı tayarlaw waqtında aldıńǵı professor-muǵallimler quramı fakultettiň studentleri hám kursantlarına gumanitar, social-ekonomikalıq hám arnawlı pánler, matematika, informatika, fizikadan bilim beredi.

Fakultet pitkeriwshisine bilim beriwy baǵdarı boyınsha áskeriy qánigelik qánigesi beriledi hám joqarı maǵlıwmat haqqındaǵı diplom hám de «leytenant» áskeriy dárejesi tiykarında áskeriy qánigelik nomenklyaturasına say keletuǵın «Telekommunikaciya» hám «Radiotexnika» baǵdarları boyınsha tómendegi qánigelikler beriledi:

- radio hám planeta baylanısı injeneri;
- sımlı radiorele hám troposfera baylanısı injeneri;
- elektr sımlı baylanıs quralları hám avtomatlastırılǵan basqarıw sisteması injenerleri;
- radio hám radiotexnika razvedkashıları hám radioelektron gúres injenerleri;
- zenit-raketa armiyaları bólimsheleri oficerleri;
- radiotexnik armiyaları bólimleri oficerleri;
- axborot qáwipsizligi xızmeti oficerleri.

Tashkent Medicinalıq akademiyası janındaǵı áskeriy-medicinalıq fakulteti

Tashkent Medicinalıq akademiyası janındaǵı áskeriy-medicinalıq fakulteti Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniň 2012-jıl 10-iyul kúnindegi 203-sanlı «Tashkent Medicinalıq akademiyası janındaǵı áskeriy-medicinalıq fakultetin shólkemlestiriw haqqındaǵı»ǵı qararı tiykarında respublikamızdıń abroylı joqarı orınlarınan biri bolǵan Tashkent Medicinalıq akademiyası janında, Qorǵanıw Ministrligi Oraylıq áskeriy klinikalıq gospitalı aymaǵında shólkemlestirildi.

Áskeriy-medicinalıq fakulteti shólkemlestiriwden maqset:

— mámlekетимизге joqarı qánigeli, tereń bilimge iye bolǵan, Watanga sadıq ruwxında tárbiyalanǵan, haqıqıy watandı súyiwshi medicinalıq xızmet oficerlerin tayarlaw;

— respublikamız medicinalıq joqarı oqıw orınlarınıń farmacevtika, stomatologiya, medicinalıq profilaktika hám emlew fakultetleri studentlerinen rezerv hám zapastaǵı medicinalıq xızmet oficerlerin tayarlaw;

— Qurallı Kúshlerimiz áskeriy bólimleri hám medicinalıq bólimlerinde xızmet etip atırǵan medicinalıq qánigeler quramınıń qánigeligin asırıw;

— áskeriy-medicinalıq tarawında ilimiý izertlewler alıp bariw bolıp esaplanadı.

Áskeriy-medicinalıq fakultetine respublikamız medicinalıq joqarı oqıw orınlarınıń emlew fakultetinde 4 jıl dawamında ayriqsha hám jaqsı bahalarǵa oqıǵan, salamat hám jetik studentler áskeriy-qánigelik tańlawı tiykarında, arnawlı imtixanlar hám test sınawları nátiyjelerine qaray qabil etiledi.

Fakultetke qabil etilgen studentler «kursant» dárejesine hám de bir qatar nızamda belgilengen jeńilliklerge iye boladı.

Áskeriy-medicinalıq fakulteti kursantları respublikamız medicinalıq ilimiý oraylarında, Tashkent Medicinalıq akademiyası klinikası hám oqıw bólimlerinde, Oraylıq áskeriy klinikalıq gospitalında shólkemlestirilgen oqıw bazalarında bilim aladı. Fakultette oqıw procesi 2 jıl, yaǵníy medicinalıq bilim beriwdiń 5—6-basqıshlarında da dawam ettiriledi.

Áskeriy-medicinalıq fakultetin tamamlaǵan kursantlarǵa Qórganıw ministrliginiń buyrıǵı menen dáslepki — «Medicinalıq xızmet leytenantı» oficerlik dárejesi beriledi. Medicinalıq xızmet leytenantları Qurallı Kúshler áskeriy bólimlerinde «Medicinalıq punkti başlığı» hám «Medicinalıq xızmeti başlığı» lawazımlarında óziniń qánigelik xızmetlerin dawam ettiredi.

Ózbekstan Respublikası Milliy gvardiyası áskeriy-texnikalıq universiteti

Ózbekstan Respublikası Milliy gvardiyası áskeriy-texnikalıq universiteti 2017-jıl oktyabr ayında aldıńǵı Tashkent Joqarı áskeriy texnika oqıw ornı bazasında payda bolǵan.

Universitet házirgi künde qáwipsizlik boyınsha Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri quramı hám huqıqtı qorǵawshı basqarmalar ushın kadrlar tayarlap beredi.

1.2. Joqarı áskeriy oqıw orınlarına qabillaw tártibi hám qagydalari

Keleshekte oficer bolıwdı qáleytuğın áskerlerimiz müddetli xızmet waqtında sınawlardan tabıslı ótse, oqıwdı dawam ettiredi hám oqıw dáwiri de áskeriy xızmet müddetine kiredi.

Joqarı áskeriy oqıw orına tolıqtırılğan orta maǵlıwmatlı, qabillaw shártleri hám de kásipke uqıplılıq tańlawdını barlıq talaplarına juwap beretuğın joqarı ádep-ikramlı hám isker sıpatlarǵa iye Ózbekstan Respublikasınıň puqaraları qabil etiledi.

Kásiplik qánigeligi hám xızmet müddetine qaramastan, xızmettegi áskeriy xızmetshiler hám zapasqa bosatlıǵan áskeriy xızmetke májbür shaxslar 23 jasqa shekem, puqara jaslar, áskeriy kásipke baǵdarlawshı oqıw orınlarınıň pitkeriwshileri oqıwǵa kirgen jılı 1-sentyabrge shekem 17 jasqa tolatuğın, basqa oqıw orınlarınıň oqıwshıları 21 jasqa shekem áskeriy oqıw orına qabillanadı.

Müddetli xızmettegi áskeriy xızmetshiler oqıwǵa kiriw jılıniň 1-apreline shekem qagyda boyınsıha komandiri atına jazba raport tapsıradı. Puqara jaslar bolsa, oqıwǵa kiriw jılıniň 1-mayına shekem jasaw orındaǵı rayon yaki qala qorganiw isleri bólümle arza beredi. Qorganiw ministrligi joqarı oqıw áskeriy orınlarına oqıwǵa kiriw jılıniň 10-iyunına shekem hújjetler qabillanadı.

Kásipke uqıplılıq tańlawı ushın talabanlardıń keliw waqtı hám orıń oqıw orı baslıǵı qorganiw isleri basqarmaları hám de bólüm komandirleri arqalı xabar etedi. Olar bolsa, óz gezeginde, talabanlardı biypul jol haqı hújjetleri menen támiyinleydi. Oqıw orına kelgen abiturientler biypul aziq-awqat hám jataqxana menen támiyinlenedi.

Kiriw imtixanları baslangánga shekem, talabanlar oqıw orıńda medicinalıq kórikten ótedi. Densawlıǵında kemshiligi barlıǵı sebepli medicinalıq kórikten óte almaǵan abiturientler imtixanlarǵa jiberilmeydi. Barlıq abiturientler ulıwma fizikalıq tayarıqlar boyınsıha kúshlilik, shıdamlılıq hám shaqqanlıq (turnikte tartılıw, 3 km ge kross hám 100 m ge juwırıw) hám de kásiplik-ruwxıy arnawlı tańlaw usılı boyınsıha qánigelik imtixanların tapsıradı. Bolajaq áskeriy kásip talaplarına juwap bermeytuğın abiturientler ulıwma bilim beriw pánleri boyınsıha imtixanlarǵa jiberilmeydi hám talabanlar dizimnen óshiriledi.

Barlıq joqarı oqıw orınları abiturientleri sıyaqlı kursantlıqqı talabanlar hám test tárizdegi matematika, fizika, ana tili hám ádebiyatı pánlerinen

kiriw imtixanların tapsırıdı. Test sınawları úsh tilde — ózbek, rus hám qaraqalpaq tilinde ótkeriledi.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 4-apreldegi Qararı tiykarında, áskeriy xızmetti ótew waqtında jawingerlik jámiyetlik-siyasiy tayarlıqtan joqarı nátiyjelerge erisen, müddetli áskeriy xızmetti tamamlagannan soń órnatılğan türdegi tavsifnoması bar joqarı áskeriy oqıw ornına kiriwshi puqaralarǵa ózleriniń test imtixanlarında toplaǵan ballarınıń 50%ı muǵdarında jeńillik beriledi.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2004-jıl 12-apreldegi «Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri serjantlarınıń dárejesi haqqında»ǵı qararına muwapiq serjantlar quramında 5 jıl shın kewilden xızmet etken áskeriy xızmetshilerge test imtixanlarında toplaw mûmkin bolǵan maksimal balldan 20% muǵdarında jeńillik beriledi hám sonday-aq, «Eń jaqsı serjant» respublika konkursınıń jeńimpazları joqarı áskeriy oqıw orınlarına konkursdan tısqarı kiriw huqıqına iye boladı. Áskeriy kásiplik baǵdarlı liceyler pitkeriwshilerine kiriw waqtında test imtixanlarında toplaw mûmkin bolǵan maksimal balldan 10% ke shekem muǵdarda qosımsha jeńillik beriledi.

Oqıw ornına qabıllanǵanlar tolıq mâmleketlik támiynatına iye áskeriy xızmette boladı. Oqıw sessiyalarınıń nátiyjelerine qaray, ayriqshalarǵa aylıq pullıq tólemeńiń 50%, jaqsı bahalardı ózlestirgenlerge bolsa, pullıq tóleminiń 25% muǵdarında qosımsha pul beriledi.

Oqıw dawamında kursantlarga qısta eki háptelik dem alıs, oqıw jılı tamamlanǵannan keyin bolsa, bir aylıq dem alıs hám onı ótkeriw ornına shekem biypul jol hújjeti beriledi. Oqıw ornındagı oqıw müddeti tórt-bes jıl hám ol jıllar Qurallı Kúshler qatarında kadr quramındagı xızmet jılları stajına kirgiziledi. Oqıw ornın tamamlanǵanlaraǵa «leytenant» áskeriy dárejesi beriledi hám tarawına muwapiq, mâmleketlik úlgisindegi diplom hám kókirek nıshanı tapsırıladı.

Qadaǵalaw sorawlari

1. Ózbekstanda qanday áskeriy joqarı oqıw orınları bar?
2. Ózbekstandaǵı áskeriy joqarı oqıw orınlarınıń payda bolǵan sánesi hám tariyxın aytıp beriń.
3. Áskeriy joqarı oqıw orınlarına orta maǵlıwmatlı jaslardı qabıllaw tártibin aytıp beriń.
4. Müddetli áskeriy xızmettegi áskeriy xızmetshilerge hám xızmetti ótep bolǵanlaraǵa qanday jeńillikler beriledi?

**2-bap. ÖZBEKSTAN RESPUBLİKASI QURALLÍ
KÚSHLERİ ARMIYALARÍNDA TARBIYALÍQ HÁM
JAWÍNGERLIK DÁSTÚRLERINIÝ ORNÍ**

*2.1. Komandirler, başlıqlar hám olardıň
jeke quramdı tárbiyalawdağı ornu*

Komandir áskeriy basshı bolıp ógana qoymay, óziniú qol astındaǵılardıú tárbiyashısı da bolıp esaplanadı. Baslıqtıú bul ózgesheligi Qurallı Kúshler ustavlarında, dáslep, Ishki Ustavında kórsetilgen. Komandirler hám baslıqlar áskeriy-siyasiy jaqtan hár tárepleme tayarlangan, zamanagóy sawash sırların, jaňa qural hám jawíngerlik texnikanı tereń biletugın, ózinde ádep-ikramlılıq sıpatlardı birlestirgen, áskeriy ilimniú, pedagogika hám psixologianıú zamanagóy jetiskenliklerine tayanatuğın ustaz hám oqıtıwshilar bolıp esaplanadı.

Komandirler hám baslıqlar tárbiyashi sıpatında górezsizlik ideyalarına qatań isenim, joqarı huqiqıy hám ruwxıy mádeniyat, Watanga, xalıqqá hám Prezidentke sadıqlıq siyaqlı sıpatlardı tárbiyalaw ushın qol astındaǵı áskerler arasında aktiv tárbiyalıq islerdi alıp barmaqta. Jeke quramǵa bar bilimleri, tapqırılıǵı, adamlardı isendire alıw, joqarı ádep-ikramlıq belgiler, úlgili minezdi hám jeke ibrachtırin sińdiriw, xalqımızdıú mentaliteti, úrp-ádetleri hám dástúrleri diniy isenimi, ata-babalarımız dástúrlerine sadıqlıq, ata-babalarımızdıú tarixiy tájiriybelerin tuwrıdan-tuwrı esapqa alıp óz islerin shólkemlestirgen.

Jawíngerlik tayarılıq hárbir armiyanıú birinshi dárejeli wazıypası bolıp kelgen hám sonday bolıp kelmekte. Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshlerinde de jawíngerlik tayarılıq bas wazıypalardan esaplanadı. Ol waqtınsha hám máwsimlik xarakterge iye bolıp, bir orında toqtap qalmayıdı. Mámlekетimiz hám Qurallı Kúshler basshılıǵı jawíngerlik tayarıltıú turaqlı jetilistiriliwi hám sıpatı tárepten ósip barıwına hár tárepleme áhmiyet berip kelmekte. Bul talaplardı orınlaw ushın armiya materiallıq-texnikalıq jaqtan úzliksız támiyinlenbekte, bólım hám bólümsheler puqta bilimge iye bolǵan jeke quram menen tolıqtırılmaqta, onıú siyasiy, ruwxıy-ádep-ikramlıq, watandı súyiwshilik tárbiyasına itibar berilip kelmekte.

Jawíngerlik tayarıltı shólkemlestiriw barlıq komandirler, shtab komandirlik quramı hám tárbiyalıq isler bólümneriniú birinshi dárejeli wazıypası esaplanadı hám ol Ózbekstan Respublikası Prezidenti —

Qurallı Kúshler Joqarı Bas Komandiri kórsetpeleri hám Qorǵanıw ministri buyrıǵı menen belgilengen reje tiykarında ámelge asırıladı.

Bólim hám bólimshelerdegi jawingerlik tayarlıq tikkeley komandirdiń basshılıǵı astında shólkemlestiriledi, ol hárbir sabaqtı joqarı dárejede ótkeriwdi shólkemlestire alıwı kerek. Hárqanday kategoriyadaǵı komandirdiń sheberligi tek ǵana óziniń quralın qalay sheberlik penen islete alıwı menen emes, al onı qol astındaǵılarǵa úyrete alıwı menen ólshenedi.

Jawingerlik tayarlıq armiya ómiriniń barlıq tarawların qamtip algan. Olar bir-biri menen óz ara tereń baylanıslı. Jawingerlik tayar turiwdı támiyinlewge jawingerlik hám sociallıq-siyasiy tayarlıqtıń barlıq tarawları, xızmetti shólkemlestiriw, ishki hám garnizon qarawıllıq xızmeti, jawingerlik náwbetshilikke baǵdarlangan. Jawingerlik tayarlıqtıń tiykargı elementlerinen biri, sergeklik. Sergeklik bárhamma dushpan basqıñshılıǵın qaytarıwda bas roldı oynaǵan. Mine usıdan kelip shıǵıp, hárbir jas ásker Qurallı Kúshler qatarına kirgende, dáslep, sergek jawinger bolıwǵa saltanatlı ant etedi.

Aymaǵımızda áskeriy-siyasiy jaǵdaydıń keskinlesiwi áskeriy xızmetshiler tayarlığında komandırırlar aldına ayrıqsha juwapkershilik qoyadı. Olardıń ideyalıq jaqtan shınıqqan, milliy górezsizlik ideyalarına, xalqı hám Prezidentke sadıq, sergek áskerler bolıp jetisiwlerine ayrıqsha itibar beriledi.

2.2. Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniń jawingerlik dástürleri

Jawingerlik dástürler — bul armiya hám áskeriy flotta tariyxtan jas áwladqa ótiwshi sawash alıp bariw hám áskeriy xızmetti orınlawdıń ádep-ikramlılıq qaǵıydası. Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri xalqımızdıń milliyligi, turmıs tárizi dástürleri, úrp-ádetleri hám qádiriyatları qayta tiklenip atırǵan bir payitta, Qurallı Kúshlerimiz jawingerlik dásturlerge iye bir álemge mártlik hám er júreklikke shaqıradı. Anańday, nanday áziz Watan túsinigine mehir oyatadı, onıń qorǵawshısı bolıw qanshellı húrmetli ekenligin uqtıradı. Jawingerlik dástürler Ózbekstan Respublikası Watan, Keleshek, Mámlıket bayraǵı, Gimni, Respublika Prezidenti — Joqarı Bas Komandiri, Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri, Áskeriy ant sıyaqlı górezsizlik sebepli júzege kelgen muqáddes atamalar kewlimizdi maqtanıshqa toltıradı.

Jawingerlik dástürler — er adamdı óz Watanınıń shegaraların múnásip qorǵawı, ata-ana tınıshlıǵıń, úy-jaydı kóz qarashiǵınday saqlaw,

qorǵawshısı, iyesi bar jurttıń tınısh bolıwına, biypayan dalalarda ırsqınesiybeniń óndırılıwine, tandırları tolı nan jabılatuǵın, jigit-qızları yaray aytatuǵın, kempir apaları besik terbetip bala háyyıwleytuǵın, dana babaları jaslardı jurtınıń jetik perzentleri etip tárbiyalaytuǵın, úlken mámleketti jan-táni menen qorǵawǵa shaqıradı.

Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniń dástürleri Milliy gárezsizlik ideyası jámiyetimizdiń rawajlanıwınıń ideologiyalıq principlerin kórsetedi. Sonıń ushın, bul ideya mámlekетimizdiń gárezsizligin bekkemlew, elimizde azat hám abat Watan, erkin hám abadan turmis quriwǵa xızmet etetuǵın pútin hám turaqlı táliymat bolıp esaplanadı. Ol sol teoriyalıq sociallıq waqıyalardıń kórinisi tárizinde sáwlelenip, ózine tán qáliplesiw nızamlıqları hám ózgesheliklerine iye bolǵan ulıwma milliy hádiyse esaplanadı. Milliy keleshek ideyası elimizde jasaytuǵın hárbir millet, jámiyetlik toparı, partiya yamasa qatlam wákili ushın ulıwma normativ bolıp tabıldadı. Ózbekstan xalqınıń, gárezsizlikti bekkemlew jolınan baratırǵan jámiyetimizdiń ulıwma ideyası bolıp tabıldadı.

Milliy mámlekethilik dástürlerimizdi asırap-abaylaw, mámlekетimizdiń shegaralarınıń pútinligin hám qáwipsizligin támiyinlew, puqaralarımızda jat ideyalarǵa qarsi ideologiyalıq imunitetti qáliplestiriw, olardı erkin puqaralıq jámiyetti quriw jolında birlestiriw, Watanımızdıń gülleniwi, el tınıshlığı, xalqımızdıń abadanlığı jumıslarına movilizaciyalaw — bul ideyanıń tiykarǵı maqseti.

Áskeriý ant. Ant tariyxı uzaq ótmishlerge barıp taqaladı. Máselen, Sahıpqıran Amir Temur armiyasında sonday ádet bolǵan: hárbir bólim áskeriý komandiri, qaǵıydaga muwapiq, armiya kórginen aldın húkimdarǵa óz bólimshelerin tanıstırǵan hám oǵan sadıq qalıwǵa ant ishken. Jalaliddin Manguberdi, Babur armiyalarında usıǵan usaǵan ant ishiwge ámel etilgen. Hárbir dáwirde ásker: «Usı antımdı buzsam, nızamlarda belgilengen jaza hám xalıqtıń jerkenishine duwshar bolayıń», dep ant ishken hám oǵan sadıq qalǵan.

Áskeriý ant — Qurallı Kúshlerimizdiń hárbir áskeriniń pútkıl ómiri dawamında ar-namısınıń nızamı. Anttı buzıw — Watan aldındaǵı awır jınayat. Ant qabıllawshı, Ózbekstan Respublikasınıń pútkıl xalqına usınis etip, «Eger men usı saltanatlı antımdı buzsam, nızamlarda belgilengen jaza hám xalıqtıń jerkenishine duwshar bolayıń», dep ant ishedi. Áskeriý anttıń teksti 1992-jil 3-iyul kúni Ózbekstan Respublikası Oly Kengashiniń qararı menen tastıyıqlanǵan.

Men (familiyasi, atı, ákesiniń atı), Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri qatarına kirer ekenmen, xalqıma, Prezidentime sadıq bolıwǵa saltanatlı türde ant etemen.

Men Ózbekstan Respublikasınıń Konstitutciyasın hám nızamların muqàddes bilip, olarǵa boysınıwǵa, áskeriy ustavlardı, komandırırlar hám baslıqlardıń buyrıqların sózsiz orınlawǵa, áskeriy intizamǵa qatań boysınıwǵa, hadal, batır hám sergek jawinger bolıwǵa ant etemen.

Sóñǵı nápesim qalǵansha ana Watanımnıń sadıq perzenti bolıp qalıwǵa, áskeriy xızmettiń barlıq mashaqat hám qıyunshılıqların shıdamlılıq penen jeńiwge, mámlekетlik hám áskeriy sirları bekkeň saqlawǵa ata-babalarım ruwxı aldında ant etemen.

Janajan Ózbekstanımnıń nurlı keleshegi ushın onıń mámlekетlik mápleri hám ǵárezsizliginiń qorǵawshısı bolıwǵa ant etemen.

Eger men usı saltanatlı antimdi buzsam, nızamlarda belgilengen jaza hám xalıqtıń jerkenishine duwshar bolayıń.

Ózbekstan Respublikasınıń birinshi márte áskeriy xızmetke qabillanǵan yamasa áskeriy xızmetti ótemegen hám birinshi márte áskeriy jiyinlarga shaqırılǵan puqarası áskeriy bólümniń jawingerlik bayraǵı aldında ant qabil etedi.

Áskeriy antti:

— mádetke kelgen, movilizaciyalıq shaqırıw rezervine kelgen áskerler hám matroslar olar tiyisli baǵdarlardı ótogenlerinen, ásker hám matroslardıń tiykarǵı wazıypaların, áskeriy anttiń áskeriy bólümniń jawingerlik bayraǵı hám áskeriy tártiptıń áhmiyetin ózlestirgennen soń áskeriy bólimgé jetip kelgen kúnnen baslap, eki aydan keshiktirmesten;

— áskeriy oqıw orınlarınıń dáslep ant qabillamaǵan kursant hám tınlawshıları tap sol müddet dawamında qabillanadı.

Áskeriy ant etetuǵınlar menen, áskeriy anttiń áhmiyeti hám nızamlarınıń Watandı qorǵaw boyınsha talaplari haqqında bólümshelerde túsindiriw jumısları ótkeriledi. Áskeriy ant etiwdi tarixiy, jawingerlik hám miynet dańqı orınlarda, sonday-aq, Watan azatlıǵı hám ǵárezsizligi ushın sawashlarda sheyit bolǵan jawingerlerdiń tuwısqanlıq mazarlarında ótkeriw mümkin. Áskeriy ant qabillaw kúni usı bólüm ushın dem alıs kúni esaplanıp, bayram kúni sıpatında belgilenedi (51-súwret).

Áskeriy ant mámlekет kóz qarasınan Watanımızdı múnásip qorǵaw boyınsha áskeriy xızmetshige qoyılatuǵın tiykarǵı talaplardı birlestirgen

51-súwret. Áskeriy ant qabil etiw máresimi.

huqıqıy akt. Bul — górezsiz Watanımızdı, onıń suvereniteti hám aymaqlıq pútinligin qorǵaw boyınsha haqıqıy jawıngerlik háreketler procesi yamasa tınıshlıq dáwırdegi jawıngerlik oqıwlardıń hár túrli sharayatlarda jawıngerdiń minez-qulqı normalarınıń ózine tán jámlengen kórinisi.

Sociallıq-siyasiy kóz qarastan ol jawıngerlerdi Watanga pidayılıq penen xızmet etiwge, áskeriy minnetlerine sadıq bolıwǵa úyretedi hám ózinde xalqımızdıń eń joqarı pazıyletlerin hám joqarı watan súyiwshilik sezimlerin, ullı ata-babalar dástúrleri hám wásiyatlarına sadıqlıǵın óz ishine aladı. Búgingi kúnde Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniń áskerleri ata-babalarımız erliklerine sadıq qalmaqta hám onı dawam ettirmekte. 1999—2000, 2005-jilları mámlekетимiz aymağına bir topar basqıñshı kúshler bastırıp kirgende, jawıngerlerimiz óz Áskeriy antına sadıqlıq penen Watanımızdı dushpannan qorǵadı.

... 5-avgust kúni erte tańda razvedkashılar bergen maǵlıwmat boyınsha dushpan jaylasqan jer aviaciya bólımshesi tárepinen kózden ótkerilip, kórsetilgen noqatlarǵa soqqı berildi. Ayriqsha topar tárepinen maydandı tazalaw jumısları baslandı. Jasırınıp qalıp janı kózine kóringen dushpan tosattan atıspalardı basıldı. Topar tez qolay poziciyaǵa ótip, dushpanǵa qarsı sawashqa kiristi. Dushpannıń kúshi ziyat bolǵanlıqtan, jawıngerler qorshawda qaldı.

Ásirese, úńgir ishine jasırınıp, soqqı beriwge umtılǵan dushpan menen sawash qıyın ótti. Aǵa serjant Marufjan Rajapov qolay poziciyanı iyelep, dushpanǵa soqqı berip atırǵanlıǵına qaramay, dushpan oǵı onı jaraladı, biraq ol sawashtı dawam ettirdi. Bólimshe feldsherı Qaharman

Madolimov oğan járdemge bardı. Óz janın qáwipke qoyıp, jaralanğan áskerdiń ómirin saqlap qalıwǵa asıqtı.

Óz insaniylıq, kásiplik hám xızmet minnetin oqlar jawını astında orınlawǵa kirisken Qaharman qısqa müddette jaradar aldına keldi hám onıń jarasın bayladı. Biraq, dushpan oǵı onı da shetlep ótpedi. Qaharman jaralanıp jatırǵan saplaşı haqqında oylar edi. Ne bolsa da onıń ómirin saqlap qalıw kerek. Ol bar kúshin jiyip, jaradardı kóterdi de, háreketke tústi.

Dushpannıń bekinisi jaylasqan jerge ayawsız soqqı berip atırǵan shártnama boyınsha áskeriy xızmetshi Ulıgbek Barnoyev qısqa müddetli tınıshlıqtan paydalanıp, Qaharman Madolimov hám Marufjan Rajabovqa járdem beriw ushın ózin sawash maydanına urdı. Usı sawash shártnama tiykarında áskeriy xızmetshiler Qaharman Madolimov, Marufjan Rajabov hám Ulıgbek Barnoyevlar ushın sońǵı sawash boldı. Márt jawıngerler aqırǵı demine shekem áskeriy minnet, áskeriy doslıq, mártlik, insaniylıq, Watan hám xalıq alındıǵı óz Áskeriy antlarına sadıq qaldı.

2005-jıl 13-mayda Andijan qalasında qorqınıshlı waqıya júz berdi. Bir topar terroristler qalanıń birneshe obyektinde qoparıwshılıq búlgınhılık háreketlerin islewge umtildi. Biraq bul jawız maqsetke erisiwlerine jol qoymadı. Arnawlı armiyalar tárepinen óz waqtında kórilgen sharalar sebepli terroristler qolǵa alınıp, nızam menen juwapkershilikke tartıldı.

Biraq bul háreketler dawamında jawıngerlik wazıypańı orınlap atırǵan waqıtta kapitan Bahram Juraev qaharmanlarsha qayıts boldı. Bul Watanımız xızmetshileriniń elimizdi bárháma qorgawǵa hám áskeriy ant talaplarıń orınlawǵa tayarlıǵın kórsetedi.

Sońǵı demi qalǵansha Watandı, xaliqtı muqáddes eliniń sadıq perzentti bolıwǵa, ullı ata-babalarımız — Shıraq, Tumaris, Spitamen, Muqanna, Mahmud Tarabiy, Jalaliddin Manguberdi, Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Babur, patsha húkimetiniń basqınhılıq siyasatına qarsı mártrshe gúresken azatlıq qurbanları, XX ásirdiń 20—30-jıllarında milliy gárezsizligimiz ushın jan pidá etken xalqımızdıń márт perzentleri, Ekinshi jähán urısı jılları dúnyanı fashizmnen azat etiw jolında sheyit ketken watanlaslarımız; 1999—2000, 2005-jılları Watanımız shegaralarına suǵılıp kiriwge háreket etken terroristlerge qarsı háreketlerde jan pidá etken Bahram Jurayev, Sayor Sadınov, Alisher Salımov, Baburjan Ğaniyev, Yunusjan Oxunov, Mahmudjan Jalilov hám basqa jawıngerler

ruwxı aldında ant etedi. Sol sebepten de Ant áskeriy xızmetshi ushın muqáddes esaplanadı.

Áskeriy bólımnıň Jawıngerlik bayrağı. Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleri áskeriy bólıminiň Jawınger bayrağı — áskeriy húrmet, mártilik hám dańq-húrmetiniň nıshani. Ol Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniň hárbir áskeriy xızmetshisine onıň Watanga pidayıllılıq penen xızmet etiwi, onı mártilik hám sheberlik penen qorǵaw, óziniň sońgi tamshı qanı hám hátte ómirin ayamastan janajan topıraqımızdıň hárbir qarısın bekkem qorǵawday muqáddes waziypası haqqındağı esletpe sanaladı.

Jawıngerlik bayraq áskeriy bólım dúzilgen waqtında Ózbekstan Respublikası Prezidenti atınan Qorǵanıw ministrligi wákilleri tárepinen tapsırıladı. Jawıngerlik Bayraq bólımnıň atı hám nomeri ózgeriwine qaramastan, hámme waqıtta áskeriy bólımnıň iqtıyarında saqlanadı. Áskeriy bólımnıň atı hám nomerindegi ózgerisler Ózbekstan Respublikası Prezidentiniň Jawıngerlik bayraqtı tapsırıw waqtında beriletugın Jarlığına jazıp qoyıladı.

Jawıngerlik bayraq bárháma óz áskeriy bólimi menen, sawash maydanında bolsa, bólımnıň jawıngerlik háreketleri aymağında boladı. Bólımnıň hámme jeke quramı sawashta Jawıngerlik bayraqtı jan-táni hám mártilik penen qorǵawǵa, onıň dushpan qolına túsip qalıwına jol qoymawga májbür. Házirgi kúnleri Qurallı Kúshlerimiz jawıngerleri tınıshlıq húkim súrgen dáwirde óz bólımleriniň Jawıngerlik bayraqların isenimli qorǵap, jawıngerlik siyasiy tayarlıqtağı nátiyjelerge erisiwge jeteklemekte. Jawıngerlik bayraqtı qorǵawǵa saqshı postı qoyılmaqta, bul eń juwapkerli postlardan esaplanıp, aldingı qatardağı áskerlerge isenip tapsırıladı. Jayılǵan Jawıngerlik bayraq astında ásker-matroslar, serjant-starshinalardı maqtaw ushın fotosúwretke túsiriledi.

Qadaǵalaw sorawlari

1. Komandırler, başlıqlar hám olardıň jeke quramdı tárbiyalawdağı ornın sóylep beriň.
2. Qurallı Kúshlerdiň jawıngerlik dástúrlerin sanap ótiń
3. Áskeriy anttı qabil etiw tártibi qanday?
4. Áskeriy antqa sadıq qalıp qaytis bolǵan zamanlaslarımız haqqında aytıp beriň.
5. Áskeriy bólım Jawıngerlik bayrağınıň mánisi nede?

IV BÓLIM. ÁSKERIY XÍZMET TIYKARLARI

I-bap. ULÍWMA ARMIYA SAWASHÍ TIYKARLARI

1.1. Dushpan menen júzbe-júz kelgen jaǵdayda hújimge ótiw hám birden hújimge ótiw usillari

Dushpan menen júzbe-júz keliw—armiyaniń sonday halatı, bunda qarama-qarsı tárep bólimleri qorǵanısta turadı. Ol dushpan qandayda bir shegaranı iyelegen, qattı qorǵanısqa ótip onı uslap turǵan, onıń jawingerlik tártibin jarıp ótiwge yol qoymay, hújimge ótiwshi tárepti qorǵanısqa ótiwge májbür etken jaǵdayda payda bolıwı mümkin.

Dushpan menen júzbe-júz hújimge ótiw baslangısh halatdan baslanadı. Baslangısh halat — transheya (okop) esaplanıp, onı jawinger jasırın túrde komandır kórsetken waqıtta iyeleydi. Ásker hújim ushın baslangısh halatda dushpannıń itimaldağı hújimin qaytarıwga bárhamma tayar bolıwı kerek.

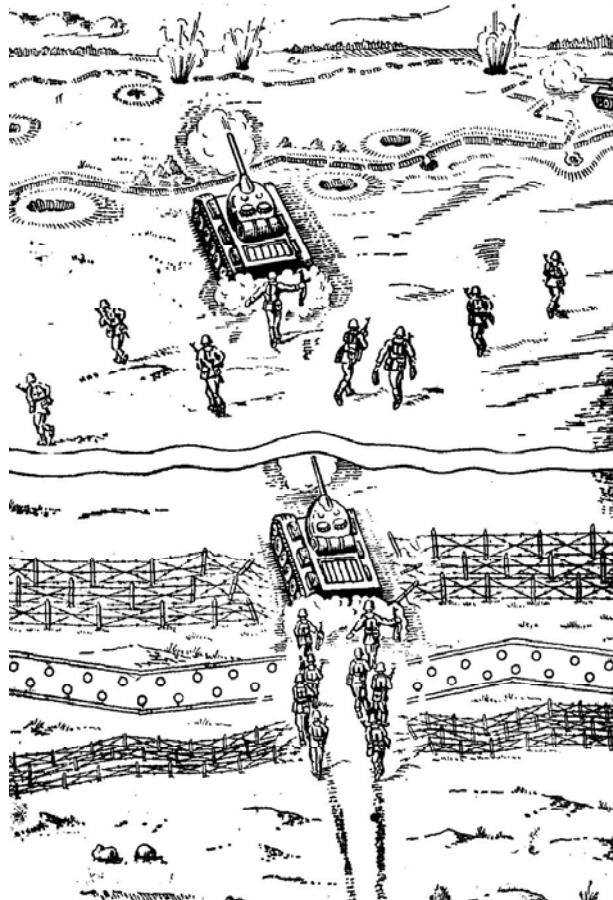
Hújimge tayarlanıw waqtında ásker óziniń hám toparınıń wazıypasin; mina-jarılıgısh tosıqlardan ótiw tártibin anıqlap aladı; quralınıń sazlıgın hám onıń sawashqa tayarıǵın, belgilengen normadaǵı oq-dárlıerdeń barjoqlıǵın, jeke qorǵanıw qurallarınıń barlıǵın hám onıń sazlıgın tekseredi; ústi-bası hám oğan taǵılatuǵın úskeneleŕdi kórip, tuwırlayıdı; signallardı úyrenedi.

Topar poziciyasına tankler jaqınlasqanda, komandirdiń «**Guruh, hamlaga shaylan**», komandasına tiykarlanıp, ásker quralın oqlawǵa, onı saqlığıstı sheship aliwǵa, qol granataların háreketke tayarlawǵa (zapallar qoyıladı), nayza-pıshaqtı ornatıwǵa májbür. Tanklerdiń topar poziciyasına keliwi menen «**Guruh, hamlaga olg'a**», komandası boyınsha ásker tez transheyadan sekirip shıǵadı hám basqa jawingerler menen birge sol baǵdarda hújimge ótken tank artınan juwırıp yamasa tez qádem taslap, alǵa jüredi.

Piyadalardıń jawingerlik mashinaları bronetransportyorlar (BTR) bul waqıtta dushpanǵa qarap oq atqan halda topardıń mina-jarılıwshı tosıqlardan ótiwin támiyinlep, topar artınan shegaraga háreketleniwe tayar turadı. Jeke quramnıń minalı—jarılıwshı tosıqtan ótiwi hám qorǵanıstiń aldıńǵı sizigına hújim etiwi piyada tártipte birden hújim etiwigə usap ámelge asırıladı.

Hújim payıtında ásker topar hújimi baǵdarındaǵı jerlerdi hám qanatlardı baqlap, jerlerdiń halatı, ondagı predmetlerge jasırınıp transheya hám baylanıs jollarınan tısqarıdaǵı dushpanǵa jaqın sawash quralları hám granatalardan paydalanıp, dushpandi óz waqtında tabadı hám joq etedi. Tankler háreketiniń toqtap qalmawı hám hújimdegi topar áskerleriniń olardan ajiralıp qalıwǵa májbúr etiliwiniń aldın aladı. Sonıń ushın hárbir ásker dushpanníń háreketlerin tez bayqap, dárhəl dushpanníń oq atıw quralların, dáslep, tankke qarsı hám hárekettegi kúshlerin joq etiw ushın oq atadı.

Birden hújimge ótiw. Birden hújimge ótiw aldınan ásker óz toparı kuramında komandir kórsetken jerge jasırın ornalaşası, ol jerde quralı

52-súwret. Topardıń tosıqlardı tank izinen júrip, basıp ótiwi.

hám jawıngerlik texnikasın tayarlap, dushpanniń jer hám hawadan bolatuǵın hújimlerin qaytarıwǵa bárha jawıngerlik tayar halda turadı.

Orınlarıp atırǵan waziypaǵa, jer xarakteri hám jaǵdaydıń basqa shártlerine qaray, ásker motoatqıshlar toparı quramında piyadalardıń jawıngerlik mashinasında (bronetransportyor), piyada yamasa tanklerde desant halatında háreketleniwi mümkin.

Piyadalardıń jawıngerlik mashinasın (bronetransportyor)da hújimge ótip atırǵanda, ásker aldın ala otırıwǵa tayaranadı. Bunda ol tiykargı dıqqatın óziniń jeke ekipirovkasına, quralınıń sazlıǵına, belgilengen oq-dári normasına bunnan basqa, quralınıń oqlanbaǵanlıǵın tekseredi. Eger «**Qurol o'qlansın**» komandası berilgen bolsa, avtomat saqlaǵıshqa qoyılǵanlıǵın tekserip, nayza-pıshaqtı ajıratıp aladı.

Sekciya quramındaǵı áskerlerdi jawıngerlik mashinalarǵa otırǵızıw ushın mashina aldındaǵı belgilengen jerde «**Mashinaga**» komandası(signalı) boyınsha saplanadı, «**Joylarga**» komandası (signalı) boyınsha áskerler dóńgelekler, shınjırlar, ayaq qoyatuǵın orınlardan paydalayıp, jawıngerlik mashinadaǵı orınların iyeleydi.

Otırgızıw waqtında qural qolaylıraq etip alınadı (PK pulemyotınan basqa). Pulemyot jaylastırılıp atırǵanda, áskeriy xızmetshi yaki artında turǵanǵa beriledi.

1.2. Piyada tártipte hújimge ótiw

Sekciya komandiriniń piyada tártipte hújimge ótiw boyınsha «**Seksiya, piyoda tartıbga tayyorlan**» komandasın algan mexanik-aydawshı (shofyor) jawıngerlik mashinanıń qozǵalıw tezligin páseytedi, ásker jasırın orınnan quralın shıǵarıp, onı saqlaǵıshqa qoyadı hám piyada júriwge tayaranadı.

Áskerdiń jawıngerlik mashinadan shıǵıwı (piyada halatqa ótiwi) — artqı esik arqalı, bronetransportyordan shıǵıwı qaptaldığı lyuklar arqalı ámelge asırıladı. Jawıngerlik mashinanıń piyada tártipke ótiw sheginde sekciya komandiriniń «**Mashinalarga**» komandası boyınsha mexanik—aydawshı (shofyor) háreketti páseytedi yamasa jer sharayatı hám bar bolǵan pana jerde qısqa müddetke toqtaydı.

Sekciya komandiriniń komandası boyınsha ásker jawıngerlik mashinadan sekirip túsedı. Hújim baslanıwı menen ásker hújim etiletuǵın obyekt hám olardan atıw tártibin anıqlap aladı.

Tank izinen izbe-iz júrip, ol óziniń oǵı menen dushpanniń oq atıw quralların joq etedi, birinshi náwbette, tankke qarsı quralların, sekciya háraketine kesent etetuǵın eń qáwipli nıshanylardı óz waqtında tankke kórsetedi.

Hújimniń kúshli bolıwı—jeńis girewi. Minalastırılǵan maydanǵa jaqınlasqanda, topar komandiriniń «**Guruh, mening ortimdan bir (ikki) kolonna bo'lib, minalashtirilgan maydondan ochilgan yo'lakka, yugur**» komandası boyınsha pulemyotshı birinshi bolıp jolǵa jaqınlasadı hám oq atıp topardıń háraketin jasırıp turadı. Qalǵan áskerler bolsa bir kolonna bolıp saplanıp tanktiń izinen yamasa tayarlangan joldan júrip, piyada áskerler jawingerlik mashinası (bronetransportyor)nıń oq atıp jasırıwı astında minalastırılǵan jerdi basıp ótedi. Minalastırılǵan maydannan ótip bolıp ásker topar komandiriniń «**Guruh, jangga olg'a**» komandası boyınsha jáne topar shınjırındıǵı óz ornın iyelep, júrgen halda dushpanǵa qarata oq atıp, kúshli hújim obyektine qaray háraketlenedi.

Transheyaǵa 30—35 metrge jaqınlasqan ásker komandirdiń «**Granata bilan o't och**» komandasına muwapiq, granatanı transheyaǵa ılaqtıradı, hám júdá tez shaqqanlıq penen, eńkeygen halda qorǵanıs shegine juwırıp shıǵadı, dushpandı jaqın aralıqtan oq atıp joq etedi hám kórsetilgen baǵdar tárepke toqtawsız hújimdi dawam ettiredi.

Eger ásker transheyada yamasa baylanıs jolında sawash alıp bariwǵa májbür bolsa, onda tez hám háraket etiwi kerek. Transheyaǵa yamasa baylanıs jolına kiriwden aldın ásker granata ılaqtıradı hám avtomattan bir-eki márte oq atadı.

Transheya yamasa baylanıs jollarında dushpan tárepinen ornatılǵan «kirpi», «ayır» hám t.b. kórinistegi sımlı tosıqlar nayza-pıshaq penen joqarıǵa shıǵarıp taslanadı yamasa granata menen jarıladı. Eger bunı orınlaw imkanı bolmasa, bunday uchastka qupiya tárizde joqarıdan aylanıp ótiledi.

Dushpan transheyasında háraketke kelgende, dıqqat penen transheyada mina hám basqa jariwshı qırılmalardıń joqlığın kózden ótkeriw kerek. Mina-jariwshı tosıqlar tabılsa, olardı zıyansızlandırıw zárür, imkanı bolmasa, anıq kórinetuǵın eskertiwshi belgi qoyılıwı kerek.

Dushpandı bunday sharayatta joq etiw júdá qıyın, ásker, tiykarınan qol menen urıs alıp bariw sheberligine, quralı hám kúshine isenip, bunda nayza shanshiw, qundaq (magazin) yamasa piyada belshesi menen urıwdı, granata ılaqtırıw hám jaqın aralıqtan oq atıwdı inabatqa alıwı kerek.

Motoatqışh toparı vzvodka batalyon rezervi quramında, shturmshı topar hám jawınger häreketleniwi, bunnan tısqarı, taktikalıq desanttiń aldingi toparında häreketleniwi mümkin.

Qagydaǵa muwapiq, motoatqışh topar 200 metr frontda hújimge ótedi, motoatqışh sekciya bolsa piyada tártipte front boyınsha 50 metr aralıqta häreketlenedi. Motoatqışh toparga hújimde hújim etiw obyekti hám sońinan hújim uyımlastırıw baǵdarı kórsetiledi. Radio arqalı jawıngerlik wazıypa berilgende, toparga sońinan hújim uyımlastırıw baǵdarı kórsetiliwi mümkin.

Motoatqışh toparınıń hújim obyekti bolıp, ádette, okoptaǵı yaması basqa tayanış punktiniń bekinis qurılmalarındaǵı dushpan hám hújim baǵdarında jaylasqan tankler, top hám pushkalar, pulemyotlar hám basqa oq atıw quralları esaplanadı. Hújim jawıngerlik tártiptegi motoatqışhlar bólimleriniń tankler, piyadalardıń jawıngerlik mashinaları (bronetransportyorları) tez oq atıwı menen birgeliktegi kúshli hám toqtawsız häreketinde, dushpan menen jaqınlasqanda bolsa, onı joq etiw maqsetinde basqa qural túrlerinen atıp, häreketleniwinde kórinedi.

Motoatqışh toparınıń jeke quramı piyada halatına ótkende, piyadalarıń jawıngerlik mashinalarında (bronetransportyorlarda) nıshanǵa alıwshı — operatorlar (bronetransportyor pulemiyotshılları) hám mexanik — shofyor (shofyor)lar qalıp, olar jawıngerlik mashinalarınıń qural-jaraqlarınan oq atıp, sawashta óz bólimlerin qollap-quwatlaydı.

Tawlı jerlerdegi hújimde júriw qıyın uchastkalarında motoatqışh topar vzvodtan ajıralıp, óz betinshe häreketlenedi, sekciya bolsa, qagydaǵa qarap, topar quramında boladı. Motoatqışh topar (sekciya), ádette, piyada tártipte häreketlenedi.

Shól jerlerdegi hújimde topar (sekciya) dushpan qorǵanısındaǵı aralıqlar hám asıq qanatları ishkerisine kúshli túrde kirip barıwı hám tayanış punktlerine arqa tárepten qatań hújim etiw ushın keń qollanıladı.

Qadaǵalaw sorawlari

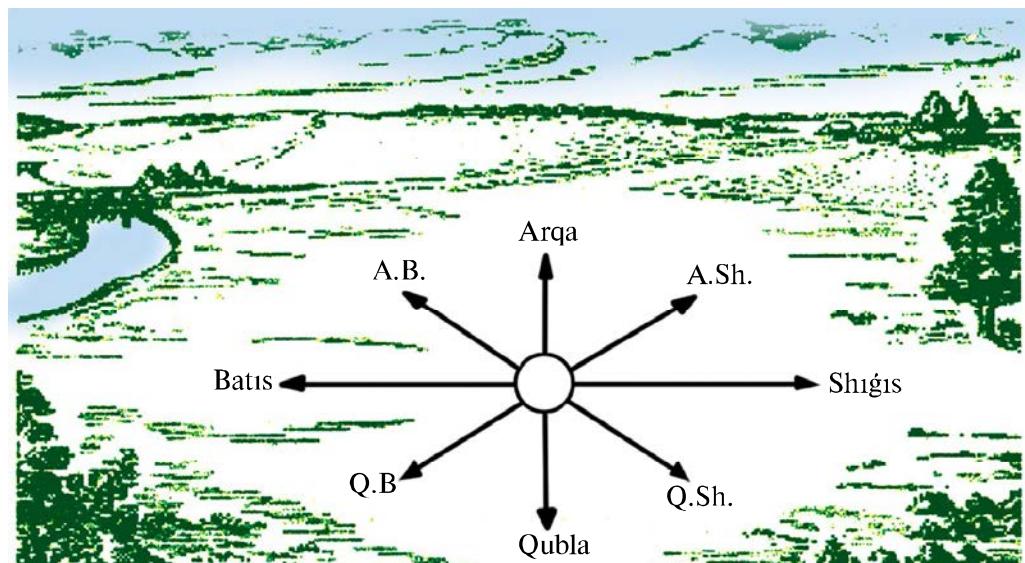
1. Dushpan menen júzbe-júz keliw jaǵdayında hújimge ótiw tártibin túsindirip beriń.
2. Birden hújimge ótiw tártibin túsindirip beriń.
3. Piyada tártipte hújimge ótiw tártibin túsindirip beriń.

2-bap. ORÍNLARDA KARTASÍZ ORIENTIR ALÍW

2.1. Orında hár türli sharayatlarda kartasız orientir alıwdıň ózine tân ózgeshelikleri

Aymaqta kartasız orientir alıw zárúr áhmiyetke iye bolıp, ol tómendegilerden ibarat: gorizont tárepleriniń baǵdarların aniqlaw; átiraptı qorshap turǵan jergilikli predmetler hám relyef formalarına salıstırıp ózi turǵan orındı aniqlaw; háreket etiw ushın tańlangan yamasa kórsetilgen baǵdardı saqlaw. Jawingerlik jaǵdaylarda orientir alıwda joqarıda atap ótilgenlerden basqa, óziniń hám dushpan armiyalarınıń jaylasıw jaǵdayı hám de baǵdarı aniqlanadı.

Topografiyalıq kartalar, aerofotosúwretler, jawinger hám komandır-shtab mashinalarına ornatılǵan navigaciya qurılmaları járdeminde aymaqta orientir alıwǵa boladı. Jawingerlik jaǵdaylarda orientir alıwda tómendegi ápiwayı usıllarǵa tiykarlanadı: kompas boyınsha, aspandı jaqtılandırıwshıları hám jergilikli buyımlardıń belgileri arqalı. Usı ápiwayı usıllar menen orientir alınsa, olar gorizont táreplerin aniqlaw hám háreket baǵdarın saqlap turıwǵa járdem beredi.

53-súwret. Gorizont tárepleriniń jaylasıwi.

Orında hár túrli sharayatlarda kartasız orientir alıwdıń ózine tán ózgeshelikleri bar. Orientir alıw boyınsha bilimlerin jáne de bayıtıw maqsetinde shıníğıwlardı ámeliy tárizde ótkeriw usıñıs etiledi.

10-klasta ózlestirilgen maǵlıwmatlارǵa qosımsha türde tómendegi usıllardıń birinde toqtap ótemiz.

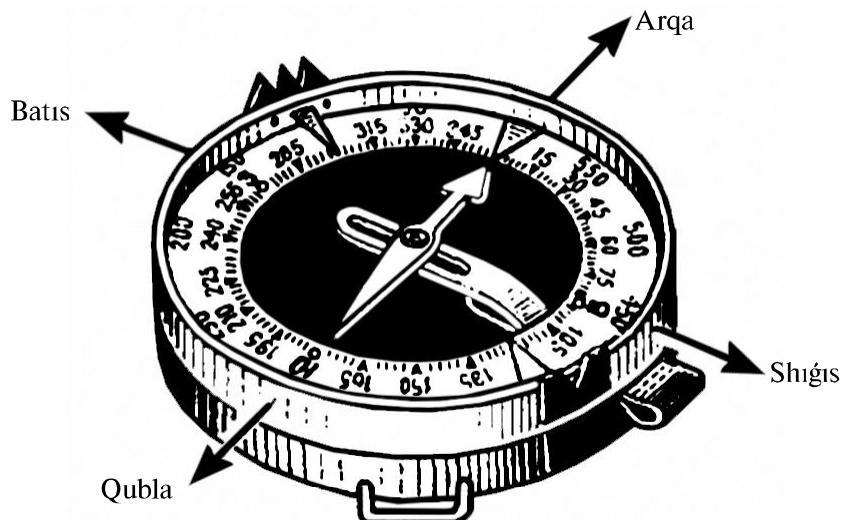
Gorizont (jiyek) täreplerin dala sharayatında aniqlaw usıh. Bunıń ushin kompastan paydalanyladi. 53-súwrette gorizont (jiyek) tärepleriniń dala sharayatındaǵı jaylasıwı kórsetilgen.

Gorizont täreplerin kompas járdeminde (54-súwret) aniqlaw ushin ol gorizontal halatta uslap turılıdı, tiliniń tormozi qoyıp jiberiledi hám kompas sonday etip qoyıladı, kompas shkalasınıń nol bólegi (SH) tiliniń arqa ushi qarsısında bolsın. Bul jaǵdayda Sh shkalasınıń bólegi (0°) arqa baǵdarın, SHQ (90°) — shıǵıs, Q (180°) — qubla, B(270°) — batıstı kórsetedi.

Aymaqta orientir alıw ulıwmalıq yamasa tolıq bolıwı mümkin.

Ózi turǵan orındagı háreketleniw baǵdarı hám baǵdarınıń aqırğı punktine jetip bariw waqtın shamalap aniqlaw *ulıwmalıq orientir* alıw delinedi.

Tolıq orientir alıw ózi turǵan hám hár túrli obyektlerdiń jaylasqan orınları hám háreketleniw baǵdarın aniqlawda tolıq aniqlıqqa erisiw bolıp

54-súwret. Kompas járdeminde gorizont täreplerin aniqlaw.

tabıladı. Tolıq orientir alıw kartalar, aerofotosúwretler boyınsha hám navigaciya qurılmaları járdeminde ámelge asırılıdı.

Orientirlerdi tańlaw hám olardan paydalaniw. Öziniń turǵan ornı, obyektlər hám nıshanlardıń jaylasqan orınları hám de háreketleniw bağdarın salıstırıp anıqlawda paydalanılatuǵın jergilikli predmetler hám de relyef formaları *orientirler* dep ataladı. Olar, ádette, forması, reńine qaray ajıraladı hám qorshap turǵan aymaqtı kózden ótkeriwde ańsat tanıladı (bilinedi).

Orientirlerdiń maydanlı, sızıqlı hám noqath türleri bar.

Maydanlı orientirlerge xalıq punktleri, toǵaydıń óz aldına bólekleri, kóller, batpaqlıqlar hám basqa úlken maydanlı obyektlər kiredi. Bunday orientirler aymaqtı úyreniwde ańsat tanıp alınadı hám este saqlanıp qaladı.

Sızıqlı orientirler onsha úlken bolmaǵan keńlikke iye, úlken uzınlıqtığı jergilikli predmetler de relyef türleri bolıp, olarǵa jollar, dáryalar, kanallar, elektr jetkeriw sistemaları, tar páslikler hám basqalar kiredi. Qaǵıydaga muwapiq, olardan háreket bağdarın saqlaw ushın paydalanıladı.

Noqatlı orientirlerge hár túrli formalardaǵı qurılıslar, zavod hám favrikalardıń trubaları, retranslatorlar, kópirler, jollardıń kesispeleri, karyerler, shuqırlar hám onsha úlken maydandı iyelemeytuǵın basqa jergilikli predmetler hám de refyef formaları kiredi.

Aymaqta isenimli orientir alıwdı támiyinlew kóphshilik tárepten durıs orientir tańlawǵa da baylanıslı. Kündizgi háreketleniw bağdarın saqlaw ushın uzaqtan ańsat tanılatuǵın orientirler tańlanadı, máselen, óz aldına kishi toǵaylar, minara formasındaǵı qurılıslar, terekler hám usılargá uqsas noqatlı orientirler. Háreketleniw barısında jańa orientirler tańlanıp barıladı. Kórinis sheklengen sharayatlarda háreket bağdarın saqlaw ushın sızıqlı orientir tańlanadı.

Qıs máwsiminde óz aldına ajıralıp turıwshı qara reńli predmetlerdi orinetir ushın tańlaw lazım, sebebi qar qaplamınıń bolǵanlığı sebebpli relyef formalarınıń belgileri sezilmey qaladı.

Orientirlerdi tańlawda hár qıylı noqarlardan qaralıp, olardaǵı kórinisler de ózara jaylasqandaǵı ózgerislerdi esapqa alıw zárür. Bul jaǵday, tiykarınan, tawlı aymaqlarǵa tán. Orientir sıpatında tańlangan predmetler

hám relyef formaları geyde taw jolları boylap háraketlenip baratırǵanda kózge kórinbewi múmkin.

Orientirler ilajı barınsha aldingı tárepinen, birdey uzaqlıqta tańlanadı, bul nıshanlardıń jaylasqan ornın tez hám aniq kórsetiwge imkan jaratadı. Orientir ońnan shepke, sızıqlar boyınsha bolsa ózi turǵan orınnan dushpan tárepine qarap nomerlenedi. Hárbir orientirge onı este saqlaw ushın qolay, tán belgilerdi esapqa alıp, shártli atlar qoyıladı, máselen, biyiklik — «Tegis», kishi toǵay — «Uzıń», «Sarı tik jarlıq». Baslıq tárepinen tayınlanǵan orientirlardıń nomerleri hám atları ózgertilmeydi.

2.2. Quyashqa salıstırǵanda predmetlerdiń jaylasıwına qarap gorizont táreplerin aniqlaw

Bunda predmetler quyashqa salıstırǵanda tómendegishe jaylasadı:

- kóphilik terekler qabıǵı arqa tárepte qalıńıraq, qubla tárepte juqa hám elastik (aq qayıńda appaǵıraq) boladı;
- qaraǵayda ekilemshi qabıq (toyǵın qońır reń, jarılǵan) arqa tárepte denesi boylap joqarıǵa kóteriledi;
- terekler, taslar, aǵash hám cherepicalı shifrlardıń arqa tárepi lishaynik hám zamarıqlar menen erterek hám kóbirek qaplanadı;
- iyne japıraqlı terek túrlerinde jelim arqa tárepte kóbirek jiynaladı;
- qumırsqa uyaları terek, doğalaq hám bultlardıń qubla tárepinde jaylasadı, bunnan basqa, qumırsqa uyalarınıń qublası tegislew boladı.
- rezavor miywe (qulpınay, ejevika hám usı siyaqlılar) hám aǵash miyweleri qubla tárepte tez jetiledi;
- jazda úlken taslar qurılmalar, aǵashlar hám putalar alındıǵı jer qubla tárepte qurǵaǵıraq boladı (bunı qol menen uslap aniqlaw múmkin), qar qubla janbawırlarda tez eriydi, eriw nátiyjesinde qardıń qubla tárepinde gertikler payda boladı, tawlarda emen qubla janbawırlarında tez ósedı.

Gorizont táreplerin jergilikli predmetler járdeminde aniqlaw shamalıq nátiyjeler beredi, sol sebepli birinshi imkaniyatta-aq gorizont táreplerin aniqlawdıń durıs usılınan paydalaniw kerek.

Áskeriy bólimlerde kartasız orientir aliwdan keyin áskeriy xızmet-shilerge topografiyalıq hám taktikalıq orientir alıw úyretiledi.

Topografiyalıq orientir alıw ótkeriliw waqtı, gorizont táreplerin, turǵan jer noqatın, jerdi qorshap turǵan obyektlər jaǵdayın anıqlawdı óz ishine aladı.

Topografiyalıq orientir alıw, dáslep, qaysı bir predmet boyınsha arqaǵa bağdarın hám ózine eń jaqın hám de jaqsı kórinip turatuǵın orientirge salıstırıp jerdiń jaǵdayın kórsetedi.

Sonday-aq, topografiyalıq orientir alıwdə jerdiń kerekli orientirleri hám basqa obyektləri, olarǵa bağdar hám olarǵa shekem bolǵan shama menen aralıq kórsetiledi. Orientirge bağdar turǵan ornına salıstırǵanda (tuwrıda, ońda, shepte) yaki gorizont tárepleri boyınsha kórsetiledi. Obyektlər atı hám olarǵa shekemgi bolǵan aralıq karta arqalı anıqlanadı.

Taktikalıq orientir alıw dushpan armiyaları, óz bólimsheleri jaylasıwın kórsetiw hám háreket xarakterin anıqlawdan ibarat.

Taktikalıq orientir alıwdan aldın baslangısh kórsetkishlerdi dıqqat penen tayarlaw kerek.

Razvedkashı baqlaw postında orientir alıwdı qansha puqta tayarlasa, jawingerlik waziypasın orınlawda nıshan kórsetiw sonsha ańsat hám tez ámelge asırıladı.

Qadaǵalaw sorawlari

1. Aymaqta kartasız orientir alıw nelerden ibarat?
2. Orientirlerdiń qanday türleri bar?
3. Gorizont (jiyek) tárepleri kompas járdeminde qalay anıqlanadı?
4. Quyashqa salıstırǵanda predmetlerdiń jaylasıwına qarap gorizont táreplerin anıqlaw usılların aytıń.
5. Topografiyalıq hám taktikalıq orientir alıw bir-birinen nesi menen ajıraladı?

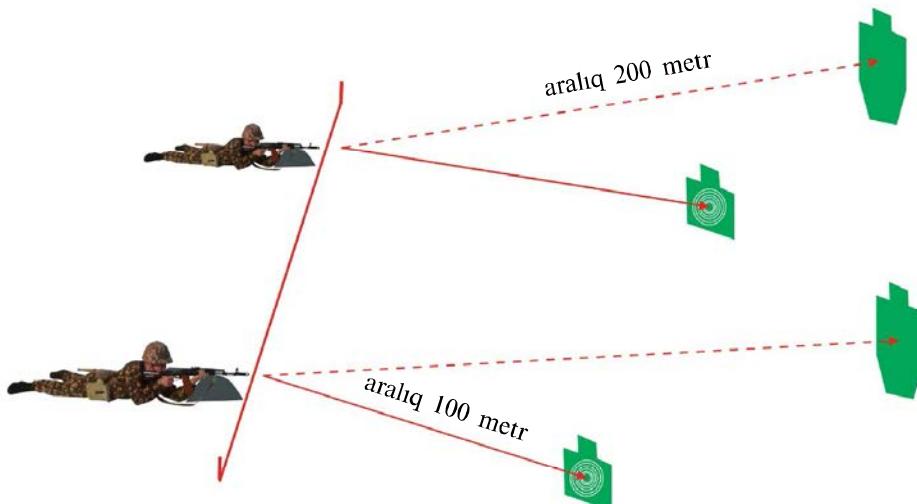
ORNÍNDA TURÍP QOZGALMAYTUĞÍN HÁM DE PAYDA BOLÍWSHÍ NÍSHANLARĞA ATÍW

Atıw tayarıǵı sabaqlarında, dáslep, quraldıń imkaniyatları úyreniledi. Nıshanǵa alıw hám atıw qaǵıydaları úyrenip shıǵılaǵı. Nıshanlar, óz náwbetinde, qozgalmaytuǵın hám payda bolıwshı nıshanlaraǵa ajıratılıdı.

Qozgalmaytuǵın nıshanlar — bir orında jaylasqan hám sawash maydanında ornın almastırmayıtuǵın nıshanlar, oqıw ámeliyatı waqtında (sheńberli) aylanbalı nıshanlar, tirler hám trenajyorlardan paydalanyladi. Payda bolıwshı nıshanlar kóbinese atıw tayarıǵı sabaqlarında shınıǵıwlargá kirgiziledi.

*Ornında turıp qozgalmaytuǵın nıshanlaraǵa kündiz oq atıw.
Baslangısh atıw shınıǵıwin avtomatta (pnevmatikalıq quralda,
atıw trenajyorında yamasa dala sharayatında) orınlaw*

Nıshanlar: kókirek formasında dóńgelekler menen (4-nıshan $0,75 \times 0,75$ m li taxtada jaylastırılıdı)— háreketsiz; taxta jer betinde orna-

55-súwret. Oq atıw sıziǵı.

tıladı (aralıqsız); hújimge ótiwshi (qarsı hújimge ótiwshi) piyada — boylı forma (8-nışhan), sheklenbegen waqtqa payda boladı.

Nıshanlarǵa shekem bolǵan aralıq: kókirek formasına shekem—100 m; hújimge ótiwshi (qarsı hújimge ótiwshi) piyadasına shekem — 200 m.

Patronlar sanı:

— avtomat ushın — 9 dana; karabin, 1891/30 j. Úlgidegi miltiq ushın — 5 dana, bulardan úshewi dóńgelek kókirek formasına atıw ushın.

Atıw ushın waqt: sheklenbegen.

Atıw halatı: jatip tirkegish penen.

Baha: eki nışhandı joq etiw «ayrıqsha» — 25 oshko; «jaqsı»—20 ochko; «qanaatlandırıralı» — 15 ochko.

Hawa miltığınan tirde shınıǵıw orınlaw

Nıshan: dóńgelek aylanbalı (56-súwret).

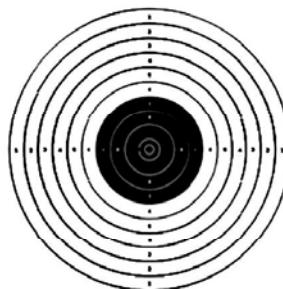
Nıshanǵa shekem bolǵan aralıq: 10 m

Oqlar muǵdari: 5

Atıw ushın waqt: sheklenbegen

Atıw halatı: turıp tirkegish penen

Baha: «ayrıqsha» — 45 ochko; «jaqsı» — 40 ochko;
«qanaatlandırıralı» — 30 ochko.

56-súwret. Dóńgelek nıshan.

Qadaǵalaw sorawlari

1. Nıshanlar qanday türlerge bólinedi?
2. Ornında turıp qorgalmayıǵın nıshanlarǵa kúndız atıw hám hawa miltığında tirde shınıǵıw orınlaw ushın neshe patron ajıratılıdı?

AVTOMAT HÁM MERGENLIK MÍLTÍGÍ MENEN «SAWASHQA» KOMANDASÍN ORÍNLAW

**«Sawashqa» komandasın
turğan halda orınlaw
(oń tärepten körinisi)**

**«Sawashqa» komandasın
dizede orınlaw
(oń tärepten körinisi)**

**«Sawashqa» komandasın
jatqan halda orınlaw
(oń tärepten körinisi)**

**«Sawashqa» komandasın
jatqan halda orınlaw
(oń tärepten körinisi)**

PISTOLET, GRANATOMYOT HÁM KALASHNIKOV PULEMYOTÍ MENEN «SAWASHQA» KOMANDASÍN ORÍNLAW

**«Sawashqa» komandasın
jatqan halda orınlaw
(shep tärepten körinisi)**

**«Sawashqa» komandasın
jatqan halda orınlaw
(oń tärepten körinisi)**

**«Sawashqa» komandasın
turğan halda orınlaw
(shep tärepten körinisi)**

**«Sawashqa» komandasın
turğan halda orınlaw
(oń tärepten körinisi)**

57-súwret. Hár túrli qurallar menen «SAWASHQA» komandasın orınlaw.

VI BÓLIM. ÁMELIY ÁSKERIY FIZIKALÍQ TAYARLÍQ

1-bap. ULÍWMA FIZIKALÍQ TAYARLÍQ

1.1. Ekinshi erkin shınıǵıw kompleksi

Ekinshi erkin shınıǵıw kompleksi adamnıń barlıq topar aǵzaları jumıs iskerligin jolǵa qoyıw maqsetinde on altı esapta orınlanaǵdı:

Dáslep jaǵday — qáddin
tiklep turıw.

Bir — qollar tegis, shıǵanaqlar
búgilmegeñ jaǵdayda artqa,
alaqanlar ashılıp barmaqlar
arqaǵa baǵdarlanadı.

Eki — qollardı joqarığa kóterip,
alaqanlar ashılgan jaǵdayda bir-
birine qaratıldı, barmaqlar birikken,
dene joqarığa qarap tartıladı.

Tórt — shep qaptalǵa keń qádem tas-
lap shep ayaq dizeden búgiledi hám
dene awırlıǵı shep ayaqqqa túsedı,
qollar eki qaptalǵa iyin qáddinde
jerge parallel jaǵdayda kóterilip,
alaqanlar ashıq halda jerge qaratıldı,
bastı shepke burıp kóz shep qol
ushına taslanıdı.

Úsh — qollar shıǵanaqtan búgilip,
barmaq ushları menen iyinge qoyıldı,
shıǵanaqlar denegе jaqınlastırıldı,
kókirek quwıslıǵı jayıladı.

Bes — qollar shıǵanaqtan búgilip,
barmaq ushları menen iyinge qoyıldı,
shıǵanaqlar denegе jaqınlastırıldı,
kókirek quwıslıǵı jayıladı.

Altı — oń qaptalǵa keń qádem taslap oń ayaq dizeden búgiledi hám dene awırılıǵı oń ayaqqá túsedı, qollar eki qaptalǵa iyin qáddinde jerge parallel halatta kóterilip, alaqańlar ashıq halda jerge qaratılıdı, bastı ońga burıp kózi oń qol ushına taslanadı.

Jeti — qollar shıǵanaqtan búgilip, barmaq ushları menen iyinge qoyıladı, shıǵanaqlar denegə jaqınlastırılıdı, kókirek quwışlıǵı jayıladı.

Segiz — sekirip ayaqlar keń ashılıp, qollardı joqarıǵa kóterip bastan joqarıǵa alaqańlar birigedi.

Toǵız — dene belden búgilip, birik-ken qollar joqarıdan tómenge birge túsimiledi, sonda qollar ayaqlar arasına ótkeriledi, bas tómenge qaratılıdı.

On — dene kóterilip shep qaptalǵa burıladı, qollar eki qaptalǵa iycin qáddinen kóterilip, alaqańlar mush halına keltiriledi, bas dene menen shepke burıladı.

On bir — dene belden búgilip, qollar qaptaldan birikken halda tómenge birge túsimiledi, sonda qollar ayaqlar arasına ótkeriledi, bas tómenge qaratıldı.

On eki — dene kóterilip oń qaptalǵa burıladı, qollar eki qaptalǵa iycin qáddinen kóterilip, alaqańlar mush halına keltiriledi, bas dene menen ońga burıladı.

On úsh — dene belden búgilip, qollar qaptaldan birikken halda tómenge birge túsimiledi, sonda qollar ayaqlar arasına ótkeriledi, bas tómenge qaratıldı.

On tórt — dene tuwırılanıp, shep ayaq tabanı oń ayaq tabanı janına keltirilip, dizleri yarı� otırǵan jaǵdayda búgiledi, qollar alǵıga iyn qáddinen kóterilip, alaqanlar ashılıp bir-birine qaratıldı. Bas tuwriǵa qaratıldı.

On bes — yarı� otırǵan halattan biyikke sekirip qollar tóbege eki qaptalǵa ashıladı, alaqanlar ashılıp barmaqlar birlestiriledi, ayaqlar bolsa hawada iyn keńliginde ashılıp bel menen birge biraz artqa búgiledi, bas da artqa taslanıp közler tóbege qaratıldı. Hawadan tómenge túsip atrıǵanda dene tuwırılanıp, ayaqlar tabanları birlestirilip dizeler yarı� otırǵan jaǵdayda búgiledi, qollar alǵıga iyn qáddinde kóterilip, alaqanlar ashılıp bir-birine qaratıldı. Bas tuwriǵa qaratıldı.

On altı — dáslepki jaǵday qabil etiledi — qáddin tiklep turadı.

1.2. Kúsh shınıǵıwları kompleksi

Uslap

Bir — dene alǵıga búgiledi, qol ushları
ayaq ushlarına uzatıldı.
Eki — dáslepki jaǵday qabil etiledi.

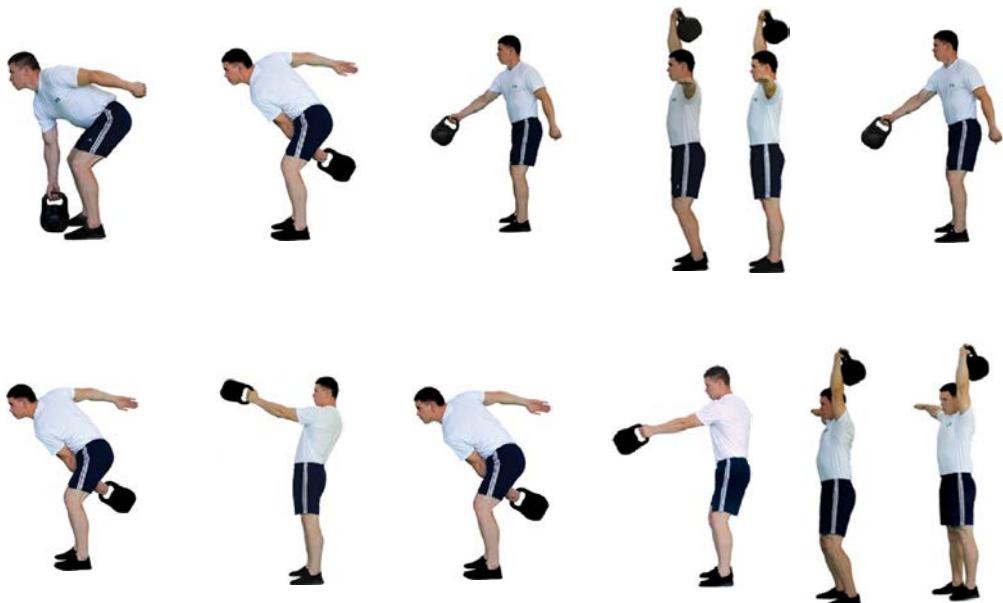

Qollarǵa tayanıp jatıp, bir — qollar shıǵanaqtan búgiledi,
eki — qollar tuwırırlanadı, dene tegis jaǵdayda bolıwı shárt.

Usı shınığıwdı orınlaw ushın bir minut beriledi. 30 sekund — artqa jatıp deneni aldıǵa búgiw shınığıwına; 30 sekund — qollarǵa tayanıp jatıp qollardı shıǵanaqtan búgiw hám tuwırılaw shınığıwına. Orınlangan shınığıwlar sanı jámlenedi hám baha shıǵarılıdı.

Tastı siltep kóteriw shınıǵıwı (58-súwret).

Tastıń awırlığı 16 kg. Turıw jaǵdayı — ayaqlar óz aldına, bir qol menen tas uslaǵıshınıń tóbesinen uslap, polǵa tiygizbegen jaǵdayda, izbe-iż tóbege kóteriw hám tómenge túsiriw, dáslep, bir qol menen, onnan soń dem almastan qol almastırıp — basqası menen. Tastıń tóbedegi jaǵdayı qol tuwırı bolıwı menen belgilendi, qollar almasıwı aldıǵa siltewde ámelge asırıladı. Tas tómenge túsirilgen jaǵdayda dem alıw, bas qol menen dene bólimlerine tiyiw qadaǵan etiledi.

58-súwret. Tastı siltep kóteriw shınıǵıwı.

1.3. Shaqqanlıq shınıǵıwlari kompleksi

Aldıǵa domalaw shınıǵıwı (59-súwret). Sapqa turıw jaǵdayı, tayanıp otırıw, bastı kókirekke iygen jaǵdayda, ayaqlar menen iyteriliw hám toparlanıp, aldıǵa domalap tayanıp otırıw jaǵdayına ótiwdi orınlaw, turıw.

Artqa domalaw shınıǵıwı (60-súwret). Sapqa jaǵdayı, tayanıp otırıw,

59-súwret. Aldığa domalaw shinigiwı.

basın kókirekke iygen jaǵdayda, toparlanıw jaǵdayın qabil etip, artqa domalap, qollardı kúsh penen tuwırılaw, tayanıp otırıw jaǵdayına ótiw, turiw.

60-súwret. Artqa domalaw shinigiwı.

Qaptal tárepke aylanıw shinigiwı (61-súwret). Sapqa jaǵdayı, ayaq qádemı menen gewdeni iyiw, shep ayaqtı bükken jaǵdayda shep qoldı polǵa qoyıw, oń ayaqtı silkiw hám shep ayaqtıń túrkisi menen, qollarga gezekpe-gezek tirengen jaǵdayda, qollarda turıp ótiw, ayaqlar jayılǵan jaǵdayda. Qollar menen gezekpe-gezek iyterilip hám ayaqlarıń túsırip, turıw, ayaqlar ashılǵan. Qaptalǵa aylanıw eki tárepke de orınlanańdı.

61-súwret. Qaptalǵa aylanıw shinigiwı.

Qadaǵalaw sorawlari

1. Ekinshi erkin shinigiw kompleksin ámelde orınlaw.
2. Ulıwma fizikalıq tayarlıq shinigiwlarıń ámeldegi normalarǵa muwapiq orınlanań.
3. Shaqqanlıq shinigiwları kompleksin ámelde orınlaw.

2-bap. BIRDEN-BIR TOSÍQLAR QATARÍNAN ÓTIW

2.1. Tosıqlar qatarı elementleri hám asırılıp ótiw tárribi menen tanısıw. Öz aldına tosıqlardan ótiw usılları hám olardi asırılıp ótiw shıñğıwlari. Tosıqlar qatarındağı tosıqlar kompleksinen tolıq ótiwdi úyreniw

Transheyaǵa túsip, granata ılaqtırıwdı úyreniw.

Qudıqtan shıǵıwdı úyreniw.

Gerbishli diywaldan ótiwdi úyreniw.

Diywal tesiginen ótiwdi úyreniw.

Buzılǵan teksheden ótiwdi úyreniw.

Buzılğan kópirden ótiwdi úyreniw.

Diywaldan asırılıp ótiwdi úyreniw.

Labirintten ótiwdi úyreniw.

Qándekten sekirip ótiwdi úyreniw.

2.2. Tosıqlar qatarındağı tosıqlar kompleksinen tolıq ótiwdi üyreniw. Iyelegen kónlikpelerdi jetilistiriw

Birden-bir tosıqlar qatarında tómendegi shınıǵıwlar orınlanaǵdı: aralıq 200 metr.

Baslangısh jaǵday — tosıqlar qatarınıń aldındıǵı sızıqqa jatıw.
«Algá!» komandası berilgende:

1. Sekirip 20 metr juwırıladı hám 2,5 metr keńliktegi shuqırdan sekiriledi.

2. Labirint qatarı arasınan juwırıp ótiledi.

3. Qálegén usılda 2 metr diywaldan asırılıp ótiledi.

4. Vertikal záńgi arqalı buzılǵan kópirdiń ekinshi bólime shıǵıladı.

Balkadan juwırıp, aqırınan jerge sekirip tústileǵı.

5. Buzılǵan teksheniń úshinshi tekshesinen asırılıp ótiledi, lekin, ádette, ayaq jerge tiyw shártı menen tórtinshi teksheniń astınan ótiledi.

6. Diywaldıń terezesinen ótiledi.

7. Okopqa shekem juwırıp barılaǵı. Oǵan sekirip tústileǵı hám bayanıs joli arqalı qudíqqa shekem barılaǵı.

8. Jerden granatanı alıp, diywaldıǵı terezelerdiń qálegén birine yamasa diywal artındıǵı 2,5 metrlik maydanshaǵa ılaqtırılaǵı. Bunda 3 granataǵa shekem ılaqtırıwǵa ruqsat berileǵı. Granatalardıń salmaǵı 600 gr.

9. Qudıqtan sekirip shıǵıp, diywaldan sekirip ótiledi.

10. Qiya záńgi arqalı buzılǵan teksheniń tórtinshi tekshesine shıǵıladı hám teksheden-tekshege juwırıp tústileǵı.

11. Vertikal záńgi arqalı buzılǵan kópirdiń balkası ústine shıǵıp, onıń ústinen juwırıp, úzilgen jerinen sekirip ótiledi hám qiya taxta arqalı tómenege juwırıp tústileǵı.

12. Eki metrlik keńliktegi shuqırdan sekirip ótiledi, qatarǵa shekem ótip alıp, tosıqlar qatarınıń baslangısh sızıǵıń kesip ótedi.

Qadaǵalaw sorawlari

1. Birden-bir tosıqlar qatarınan ótiwdi ámelde orınlanań.
2. Tosıqlar qatarındaǵı tosıqlar kompleksinen ótkende qanday shınıǵıwlar orınlanaǵdı?
3. Tosıqlar kompleksinen ótiwde iyelegen kónlikpelerińizdi jetilistiriń.

VII BÖLIM. MEDICINALÍQ BÓLIM TIYKARLARI

1-bap. TÍNÍSHLÍQ WAQTÍNDA ARMIYALARDÍN MEDICINALÍQ TÁMIYNATÍN SHÓLKEMLESTIRIW TIYKARLARI

1.1. Tinishlıq dawirinde áskeriy bólism medicinalıq punktiniň jumısı

Armiyalardıń jawıngerlik qábileti hám tayar dárejesine tásir kórsetiwshi jeke quramı densawlıǵıń saqlaw, bekkemlew hám de tiklewge qaratılǵan shara-ilajlar kompleksi, tıñıshlıq dawirinde armiyalar medicinalıq támiy-nattıń tiykarǵı mazmuni bolıp esaplanadı. Usı shara-ilajlar kompleksiniń tiykarǵı bólimleri tómendegilerden ibarat.

— jeke quramnıń jawıngerlik hám fizikalıq tayarıǵıń támiyinlewde emlew-profilaktika shara-ilajları, olardıń densawlıǵı ústinen medicinalıq baqlaw, áskeriy xızmetshilerge óz waqtında belgilengen kólemde medicinalıq járdem kórsetiw, tekseriw hám de emlew.

— armiyanıń awqatlanıw, suw menen támiyinleniwi, áskeriy miynet, turmıslıq tárizi hám kúndelikli xızmet kórsetiw ústinen gigienalıq normalar, sanitariyalıq qaǵıydalarǵa ámel etiw ústinen medicinalıq baqlaw alıp barıw;

— jeke quramı arasında juqpalı kesellikler tarqalıwinıń aldın alıw hám joq etiw ilajları;

— jeke quramnıń áskeriy-medicinalıq tayarıǵı hám gigienalıq tárbiyası;

— armiyalardıń medicinalıq ánjamlar menen támiyinleniwi, medicinalıq esapqa alıw hám medicinalıq esabattı shólkemlestiriw.

Áskeriy bólism medicinalıq punkti emlew profilaktikalıq jumıslarınıń ótkeriliwinde oray esaplanadı. Áskeriy bólism medicinalıq punktine tómen-degi wazıypalar kiredi:

— jeke quramı densawlıǵıń saqlaw, bekkemlew hám onı tiklewge qaratılǵan ilimiý jaqtan tiykarlangan profilaktika, emlew-diagnoz shara-ilajların shólkemlestiriw hám de ótkeriw;

— áskeriy xızmetshilerge ambulatoriyalıq, stacionarlıq medicinalıq járdem kórsetiw, óz aldına hám jabıq garnizonlarda áskerlerdiń shańaraq aǵzalarına, jumısshi hám de xızmetshilerge medicinalıq járdem kórsetiw;

- mútaj bolǵanlardıń bárine tez medicinalıq járdem kórsetiw;
- medicinalıq punkti jeke quramı, sanitariya-gigiena hám epidemiyaǵa qarsı shara-ilajlar ótkeriliwin ámelge asırıw;
- jeke quramı jawıngerlik tayarlıǵın asırıw, xojalıq xızmeti hám áskeriy bólime ótkeriletuǵın basqa shara-ilajlardıń medicinalıq támiyinlewde qatnasiw;
- brigada bólismheleri kerekli medicinalıq ánjamılar menen támiyinlew;
- jeke quramınıń áskeriy medicinalıq tayarlıǵı, gigienalıq tárbiya jumısların ótkeriwde qatnasiw wazıypaları júklengen.

Áskeriy bólüm medicinalıq punktiniń shólkemlestiriwshilik shtatı hár túrli bolıwı mümkin. Medicinalıq punktinde: medicinalıq punkti başlığı, eki shıpaker, shıpaker-stomotolog, eki sanitariya drujinası, dárixana başlığı, as paz, úlken aydawshı-radiotelefonshı, aydawshı-eletromexanik hám aydawshı-sanitar bar.

Áskeriy bólüm medicina punktiniń tiykargı bólismheleri bolıp, oǵan ambulatoriya, dárixana hám lazaret kiredi.

Medicinalıq punktiniń ambulatoriyası — jeke quram nawqaslanıp qalǵanda, záhrlengende, zıyanlanganda qabil etiw, tez medicinalıq járdem kórsetiw, ambulatoriyalıq emlew kórsetiliwine mútaj bolǵan jeke quramdı emlew, medicinalıq kórik hám tekseriwden ótkeriw profilaktikalıq emlew hám de sanitariyalıq-aǵartıwshılıq jumısların alıp barıw ushın arnalǵan.

Medicinalıq punkti dárixanasında eki assistant bólmesi, materiallıq zatlardı saqlaw, juwiw bólmesi, sterilizaciya ótkeriw, dezinfekciyalawshı zatlardı saqlaw bólmelei úskenelenedi.

Medicinalıq punkti lazareti (stacionarlıq) — emleniw waqtı 14–15 kúnnen aspaytuǵın, jatıp emleniwge mútaj nawqaslardı tekseriw hám emlewge; medicinalıq járdem kórsetilgennen keyin áskeriy gospitalda emleniw ushın jiberiletuǵın nawqaslardı waqtınsa jaylastırıwǵa; juqpali kesellikler menen kesellengenlerdi yaki oǵan gúman etilip atırǵan nawqaslardı áskeriy gospitalǵa evakuaciya etilgenge shekem, waqtınsa jaylastırıwǵa; transport bap emes nawqaslardı áskeriy gospitalǵa jiberiwden aldın hal-jaǵdayı qanaatlandırıralı bolǵanǵa shekem stacionarlıq emlew jumısları ótkeriliwge; densawlıǵı tómenligi ushın áskeriy xızmetke ılayıq emes dep tabılǵan áskeriy xızmetshilerdiń shaqırılgan qorǵanıw jumısları bólimlerine jibergenje shekem, waqtısha islep turıwǵa arnalǵan.

Lazaretda qabil etiw bólmesi sanitar propusknigi (vanna bólmesi) menen, nawqaslar ushın palatalar, náwbetshi bólmesi, shípaker bólmesi, prosedura bólmesi, izolyator, asxana, nawqaslar ushın demalıw bólmesi, hájetxana, juwiniw bólmesi, nawqaslar kiyim-kensheklerin saqlaw ushın sklad, taza hám patas prostinya, pododiyalniklerdi óz aldına bólek saqlaw, gospital kiyim-kenshekleri, súlgiler, lazaret hám de ambulatoriya medicinalıq punkti zat-múliklerin saqlaw bólmleri bolıwı kerek.

Áskeriy bólim medicinalıq punktinde nawqaslardı qabil etiw tártibi ishki xızmet Ustavı menen belgilenedi.

1.2. Áskeriy gigiena tiykarları

Gigiena — bul sırtqı ortalıqtıń hár túrli faktorları tásiri hám óndiris xızmetiniń adam organizimine tásir etiwin, adam ómiri hám de miynet sharayatın salamatlastırıwǵa baǵdarlanǵan ámeliy shara-ilajların úyretetuǵın pánnıń baǵdarı bolıp tabıladi.

Gigiena óz ishine birqansha górezsiz baǵdarlardı, yaǵníy jámiyetlik gigiena, áskeriy gigiena, miynet gigienası, awqatlanıw gigienası, suw támiynatı gigienası hám basqalardı óz ishine aladi.

Áskeriy gigiena baǵdarınıń tiykarǵı waziypası — áskeriy xızmetshilerdin densawlıǵına sırtqı ortalıq hám áskeriy miynettiń ózgeshelikleri tásırın úyreniw hám de ziyanlı faktorlar tásırın joq etiw yamasa tásırın kemey-tiwge qaratılǵan shara-ilajların islep shıǵarıw bolıp tabıladi. Áskeriy gigienanıń tiykarǵı waziypası tıńıshlıq hám urıs dáwirinde jeke gigienasınıń densawlıǵın bekkemlew hám saqlaw bolıp esaplanadı.

Jeke gigiena

Jeke gigiena — jeke quram densawlıǵın saqlaw hám bekkemlewge, jawıngerlik hám miynet iskerligin joqarı dárejede uslap turıwǵa qaratılǵan gigienalıq qaǵıydalar toplamı bolıp tabıladi. Jeke gigiena óz ishine dene, awız boslıǵı, kiyim-kenshek, ayaq kiyim, miynet hám jumıs iskerligi intizamı hám de densawlıq ushın ziyanlı ádetlerdi joq etiwdi áz ishine aladi.

Dene kútimi. Jeke gigiena qaǵıydaları: azanda juwiniw hám tislerdi juwıw, deneni bel bólmine shekem muzday suw menen sıpırıwdı; hárbir awqat qabil etiwden aldın qoldı juwıwdı; uyqıǵa ketiwden aldın

tislerdi tazalaw hám ayaqlardı juwiwdı; óz waqtında shash saqal hám tırnaqlardı alıwdı turaqlı türde ishki kiyim hám jatatuğın prostinya, pododiyalniklerdi almastırıp, hammomda shomılıwdı; noski (shuliq)lerdi juwiwdı; kiyim-kenshek hám ayaq kiyimlerdi hám de jatatuğın ornın taza saqlawdı kózde tutadı.

Teri kútımı. Terini sırtqı pataslanıw, terlew, may basıwı, teriniń müyiz tárizli kletkalarınan hám mikroorganizmler tásirinen saqlaw ushın turaqlı türde juwıp turıw kerek. Tırnaqlar astında kir toplanbawı ushın olardı jaqsılap juwiw hám hár hápte alıp turıw kerek. Terini kishi jaraqatlardan saqlaw kerek, sebebi olar mikroorganizmler túsiwin ańsatlastırıdı. Bunıń ushın arnawlı kiyim, qorǵawshı pastalar hám arnawlı juwiw zatlarından paydalaniw kerek. Kishi jaraqatlardı 5% yod eritpesi; 2% brilliant jasılın yamasa antiseptikalıq zatlar menen tazalaw zárür.

Taza hawa, quyash nuri, shomılıw hám basqa fizikalıq shınığıwlар terige jaqsı tásir kórsetedi, bul bolsa teriniń sırtqı tásirge bolǵan shıdamlılıǵıń arttıradı.

Shashlıń kútımı. Shashlardıń tazalığın saqlaw ushın olardı háptede bir márteden az emes, juwiw zatları (shampun) menen juwiw zárür, maylı shashlardı bolsa tez-tez juwiw kerek. Juwingannan keyin shashlardı súlgı menen keptiriledi hám taraq penen taraladı.

Barlıq áskeriy xızmetshiler shashların kelte hám bir túste alıp júriwleri kerek. Bet terisin óz waqtında kútıp qaraw ushın, kúndelikli saqal alıp turılıwı kerek. Saqal alıw ánjamları, elektr britvaların taza saqlaw kerek.

Tistiń kútımı. Awırıw tisler bolsa ishki keselliklerge sebep boladı. Tislerdi kúnine 2 mágħál—azanda hám keshte uyqıdan aldın juwiw kerek. Tis shyotkası jeke bolıwı hám arnawlı ıdislarda saqlanıwı kerek. Qattı zatlardı (ǵoza, shańgalaq, sımlardı) tisler menen tislew zıyanlı bolıp tabıladı. Hár waqıt awqattan soń awızdı shayıw kerek, bolmasa awız boslığında, tisler arasında qalıp qoyǵan awqat qaldıqları tistiń emalınıń buzılıwına, tiste taslardıń payda bolıwına alıp keledi. Tisler emlenbese kesellik tistiń ishine ótip ketedi.

Ayaq kútımı. Áskeriy xızmetshiniń densawlıǵı hám jawıngerlik ózgesheligin saqlawda ayaqlardıń tazalığına áhmiyet beriw hám olardı tuwrı kútıp qaraw úlken áhmiyetke iye bolıp tabıladı.

Mexanikalıq basım aqibetinde tuwrı tańlanbaǵan ayaq kiyim hám ólshemi tuwrı tańlanbaǵan noskiyler ayaq terisiniń qırshılıwına alıp keledi. Bunday jaǵday arnawlı emlewdi talap etedi.

Ayaq terisindegi zamarrıqlı (griboklı) kesellikler monshalar, dush xanaları, sport zalları hám ózgelerdiń ayaq kiyimin kiyiw arqalı juǵadı. Ayaq terisiniń keselleniwi jeke gigienaǵa ámel etpew aqibeti bolıp tabıladı. Uyqı aldınan ayaqlardı juwıw hám súlgı menen jaqsılap sıpırıw kerek. Dem alıw waqtlarında botinka (etikler)nı tapochkaǵa almastırıw maqsetke muwapiq. Jalań ayaq júriw arqalı ayaq terisin shiniqtırıw kerek. Ayaǵı kóp terleytuǵın shaxslar, ásirese, ayaqlarına úlken áhmiyet beriwleri kerek. Olar shuliqların tez-tez juwıp turiwı kerek.

Áskeriy turaq jay gigienası

Hárbir vzvodtı jaylastırıw ushın jataqxana (kazarma) da tómendegi bólme�er bolıwı zárür: jataqxana, dem alıw bólmesi vzvod keńsesi, qural-jaraq saqlaw bólmesi, qural-jaraq tazalaw bólmesi, sport penen shuǵıllanıw bólmesi, áskeriy xızmetshiler hám vzvodtın jeke buyımların saqlaw bólmesi, shegiw hám ayaq kiyim tazalaw ornı, kiyimler hám ayaq kiyim keptiriw bólmesi, juwınıw bólme�eri, dush hám hájetxanalar bolıwı kerek.

Hayal áskeriy xızmetshiler ushın óz aldına jataqxanalar yaki bólme�er ajıratılağı. Olar ushın da shınıǵıwlarga tayarlanıw, dem alıw hám jiynalıslar ótkeriw ushın bólme�er hám de dush hám de hájetxanalar kózde tutılağı.

Múddetli xızmettegi áskeriy xızmetshilerdi uyqılaw bólme�erinde jaylastırıw bir adamǵa keminde 12 m³ kólemde hawa tuwrı keliwin esapqa alıp ótkeriledi. Bólmedegi ventilyaciyalıq ásbaplar barlıǵı bólmeni samallatıwǵa tosqınlıq etpeydi.

Juwınıw bólmesine hár 5—7 adamǵa 1 juwınıw úskenesi ornatılağı. Ayaq juwıw ushın 2 aǵın suwlı úskene hám kiyimlerdi juwıw ushın orın ajıratılağı. Hárbir vzvodqa 15—20 adamǵa mólsherlengen 1 dush úskenesi ornatılağı.

Hájetxanalar taza saqlanıwı, hár kúni dezinfekciya etiliwi, joqarı ventilyaciya hám jaqtılandırıw ásbaplarına iye bolıwı kerek.

Kiyim-kenshek, bas kiyimlerdi keptiriw bólme�eri temperaturası 30—50°C bolıwı, hárbir vzvodqa 15—18 m² bolǵan bólme ajıratılǵan bolıwı kerek.

Jataqxanani samallatıw náwbetshiler tárepinen orınlanadı. Jataqların jatıw aldınan yamasa azanda, klass bólmelerin shınığıwlardan aldın yamasa tánepis waqtlarında samallatıldı.

Bólmeni tazalaw jumısları. Hawanıń tazalığı mikrob hám shańlardan saqlaydı. Usı maqsette hár kúni bólmeni iǵal shúberek penen tazalap turıldı. Bir haptede bir márte ulıwma tazalaw jumısları —pollardı juwiw, esik, aynalardı ashıp samallatıw, kórpe-tóseklerin ashıq hawada keptiriw jumısları orınlanadı. Medicinalıq kórsetpege muwapiq bólmeni iǵal xlorlı eritpe menen tazalaw usınis etiledi.

Awqatlanıw gigienası

Awqatlanıw densawlıqtı saqlaw hám onı bekkemlew, armiyalar jawingerlik qábiletin uslap turıwdıń tiykarǵı faktorlarından biri bolıp tabıladı. Awqatlanıw armiyada áskeriy xızmetshiniń fiziologıyalıq zárúrligin racion boyınsha támiyinleydi, bul bolsa birqansha sińiwshi zatlar toplamın aniqlap beredi. Adam organizmində turaqlı türde hár túrli zatlar qatnasında oksidleniw hám qayta tikleniw procesleri ótip turadı. Organizm tárepinen sarplanǵan barlıq kúshti qayta ornına keltiriw ushın organizmge hár túrli azaqlıq zatları: beloklar, maylar, uglevodlar, vitaminler, mineral duz hám suw jetkerip beriwy shártı bolıp tabıladı.

Beloklar tirishilik deregi bolıp esaplanadı. Beloklardıń tiykari bolıp haywan hám ósimliklerdiń azaqlıq zatları: gósh, balıq, máyek, sút, nan, jarma hám palız ónimleri bolıp esaplanadı. Adamlardıń belokqa bolǵan bir kúnlik talabı 80—100 g dı qurayıdı.

Uglevodlar kúshtiń tiykari bolıp, azaq-awqattıń energetikalıq quwatınıń (50—60%) qurayıdı. Uglevodqa bolǵan kúndelikli talap 400—500 g. Uglevodlar ósimlik zatlarında qumshekerler kórinisinde boladı. Uglevodtuń deregi bolıp nan, kartoshka, palız ónimi hám jarmalar bolıp esaplanadı.

Maylar — kúshtiń tiykari deregi bolıp tabıladı. Maydıń hárbi gramı organizmde belok yamasa uvlevodqa salıstırǵanda eki ese kóp quwattı beredi. Maylar awqat kólemin asırmay turıp, onıń tek energetikalıq qunıń asırıw imkaniyatına iye. Maylar mayda eriwshi vitaminlerdiń (A, D, E) tiykari deregi bolıp tabıladı. Mayǵa bolǵan kúndelikli talap 80—100 gdı qurayıdı (hárbi kg salmaǵına 0,7—1 g).

Mineral zatlar (duzlar) — hár túrli sistema hám aǵzalarǵa óz tásirin kórsetip turadı. Olar organizmde sintezlenbeydi, sonıń ushın olar awqat

quramınıń almastırılmaytuǵın bólimi bolıp esaplanadı. Kalciy, natriy, magniy, fosfor hám temir duzları organizm ushın úlken áhmiyetke iye bolıp esaplanadı.

Kalciy, fosfor, magniy duzları súyek sistemasińi tiykarǵı quramlıq bólimi bolıp tabıldadı. Fosfor nerv talshıqları quramına kiredi. Temir elementi bolsa qandaǵı gemoglobinniń quramlıq bólimi bolıp, kislordı toqımalarga jetkerip beredi. Natriy hám kalciy suw almasıwın basqarıp, kislotanıń tiykarǵı teń salmaqlıǵın uslap turadı. Mıs duzı qan islep shıgariw procesinde úlken áhmiyetke iye. Ftor elementi jetispewshılıgi tislerdegi kariyec keselligi rawajlanıwına alıp keledi. Yod elementiniń jetispewshılıgi nátiyjesinde endemik zov keselligi kelip shıgadı. Gósh, baliq, sút, palız óniminen hám jarmalarda birqansha mineral zatlar bar.

Suw ažıq-awqat ónimlerinde hár túrli muğdarda boladı. Biraq, onıń belgili muğdarı suwdı paydalaniw arqalı organizmge kiredi. Suw hárbir aǵza hám toqıma quramında boladı, sonlıqtan, ayırım bir toqımalarda onıń muğdari birqansha kóp boladı, qanda — 80% ti, bawırda, miy hám teride — 70% ti qurayıdı.

Vitaminler — biologıyalıq jaqtan hár túrli joqarı aktivlikke iye bolǵan organikalıq zatlar bolıp, ol zatlar almasıwı procesinde tiykarǵı orındı iyeleydi. Vitaminler ishki organizm ortalığın, onıń tiykarǵı sistemaları jumıs xızmetin jaqsılaydı, hár túrli juqpalı keselliklerge shıdamlılıq dárejesin asıradı. Vitaminler eki toparǵa bólinedi—mayda eriwshiler (A, D, E, K) hám suwda eriwshiler (B, C). Egerde organizmniń vitaminlerge bolǵan zárúrlıgi paydalınlatuǵın ónimlerde jeterli dárejede bolmasa (qıs máwsiminde, zorıǵıp miynet etiwde, kesellik waqtında), shipaker kórsetpesine muwapiq hár túrli vitaminli preparatlar qabil etiledi.

Awqatlanıw rejimi — densawlıqtı saqlaw hám organizmniń hár túrli jawingerlik oqıw shınıǵıwlara bolǵan shıdamlılıǵın asıradı. Óziniń energetikalıq quwati boyınsa sutkaliq racionallıq normalıq támiynat tómendegishe bólistiriliwi múmkin: azangı shayǵa —30—35%, túslikke —40 — 45%, keshki awqatqa — 20 — 25%.

Tayarlangan taǵam sıpatın qadaǵalaw. Tayarlangan awqattı bólistiriwden aldın shipaker (feldsher, sanitariya drujinashı) áskeriy bólım náwbetshi menen birgelikte taǵam sıpatı hám asxana sanitariyalıq jaǵdayın, asxana idısları hám de ásbap-ánjamlar tazalıǵın tekserip kóredi.

Shipaker (feldsher, sanitariyalıq drujinashı) tekseriw nátiyjelerin «Tayarlangan taǵam sıpatın qadaǵalaw kitabı» na jazıp qoyadı.

Dala sharayatında awqatlanıw ózgeshelikleri. Dala sharayatında jeke quramnıń awqatlanıw rejimi orınlanaǵıın wazıypalardıń xarakterine baylanıslı boladı. Ádette, issı awqat kúnine 3 márte beriledi. Egerde 3 mágħál issı awqat tayarlaw imkani bolmasa, onda 2 márte issı awqat pisiriliwi támiyinlenedi. Bunday jaǵdaylarda eki mágħál awqatlanıw aralığında qosimsha taǵam sıpatında nan hám góshli-ósimlik konservaları beriledi. Tayarlańgan awqatlar bólimshelerdiń jeke quramına termoslarda da jetkeriliwi múmkin.

Qadaǵalaw sorawlari

1. Áskeriy bólimler medicinalıq támiyatınıń tiykarǵı baǵdarları qaysıları?
2. Tınışhlıq dáwirinde áskeriy-bólím medicinalıq punktine qanday wazıypa-lar júklenedi?
3. Medicinalıq punkttiń tiykarǵı bólimsheleri nelerden ibarat?
4. Áskeriy gigiena baǵdarınınń tiykarǵı wazıypası nelerden ibarat?
5. Jeke gigienaǵa neler kiredi?
6. Áskeriy turaq jay gigienasına táriyip beriń.
7. Awqatlanıw gigienasında nelerge itibar qaratıw kerek?

2-bap. URÍS WAQTÍNDA ARMIYALARDÍN MEDICINALÍQ TÁMIYNATÍN SHÓLKEMLESTIRIW TIYKARLARI

Urıs waqtında armiyalardıń medicinalıq támiyatı áskeriy xızmet-shilerdiń densawlıǵıń saqlaw, armiyalardıń sanitariya-epidemiyalıq jaǵdayın kewildegidey uslap turiw, jaradar hám nawqaslarǵa óz waqtında medicinalıq járdem kórsetiw, olardı evakuaciya etiw hám emlew hám de jeke quramınıń jawingerlik qábiletin (jumis qábiletin) qısqa waqıt ishinde tiklewge qaratılǵan kompleks shara-ilajlardı ótkeriwge tiykarlańgan.

Joqarıda kórsetilip ótilgen shara-ilajlardı orınlaw ushın, hárbir bólimshe, mákeme (áskeriy bólím) aldına anıq wazıypalar qoyıladı. Hárqanday jawingerlik háreketlerdi alıp barıw dáwirinde jaralaniwdıń aqıbeti, dáslep, birinshi medicinalıq járdemniń kórsetiliwi waqtına hám onıń sıpatına baylanıslı.

Jadararlardı sawash maydanınan alıp shıǵıp ketiw máselesin alsaq, ol jawingerlik háreketler sharayatlarına baylanıslı bolmaǵan jaǵdayda, sutkanıń hárqanday waqtlarında hám hawa rayınıń hárqanday sharayatlarında, úzliksız túrde alıp barılıwı kerek.

2.1. Uris waqtında bólismsheler hám áskeriy bólimalerde emlew-evakuaciya shara-ilajların ótkeriw tiykarları.

Jawıngerlik háreketlerdi joqarı tezlikte, úzliksız, kúni-túni, keń front boylap alıp bariw medicinalıq xızmet aldına bir qatar talaplardı qoqdı. Bul talaplardı orınlaw, jawıngerlik háreketler alıp bariw waqtında bólismsheler hám áskeriy bólimalerdi medicinalıq támiyinlew másselelerin nátiyjeli sheshiwde úlken áhmiyetke iye bolǵan faktorlardan bolıp esaplanadı.

Jawıngerlik háreketler alıp bariw dawamında jeke quram arasında sezilerli dárejede hám hár túrli xarakterge iye bolǵan joǵaltıwlardıń júz beriwi kútiledi. Bunnan basqa, medicinalıq xızmet bólismhe hám bólimaler medicinalıq quramınıń jaraqatlanıw qáwpi bárhá bolǵan sharayatlarda islewine tuwrı keledi. Sawash maydındaǵı jaradar hám nawqaslardıń qayta jaraqatlanıw qáwpi bárháma bar.

Joqarıda kórsetip ótilgen barlıq jawıngerlik, front artı hám medicinalıq jaǵday faktorları medicinalıq xızmet háreketiniń barlıq tarawında óziniń sheshiwhi tásirin ótkeredi. Usıǵan baylanıslı jaǵdayda jaradar hám nawqaslarǵa medicinalıq járdem kórsetiw, olardı emlewdi shólkemlestiriwdıń arnawlı sistemasına iye bolıw talap etiledi. Bunday sistema jaradar hám nawqaslardı evakuaciya basqıshlarında emlew sisteması dep ataladı.

Armiyalardı zamanagóy emlew-evakuaciyasın támiyinlew sistemasiń áhmiyetin medicinalıq evakuaciya basqıshlarında jaradar hám nawqaslarǵa óz waqtında, izbe-iz hám úzliksız túrde emlew shara-ilajların ámelge asırıw, jaǵdaydı hám anıq sharayatlardı esapqa algan halda jaradar hám nawqaslardı medicinalıq kórsetpelerge muwapiq, arnawlı emlew mákemelerine evakuaciya etiw menen birge alıp bariwdan ibarat.

Jollamaǵa baylanıslı jaradar hám nawqaslar medicinalıq evakuaciyası basqıshlarında emlewdiń zamangóy sisteması tiykarında óz ishine tómendegilerdi aladı:

- jaraqatlangan organizmde bolıp atırǵan patologiyalıq procesti birdey túsiniw;
- jaradarlardı emlew hám asqınıwlarınıń aldın alıwǵa birdey itibar beriw;
- medicinalıq evakuaciya basqıshlarında medicinalıq shara-ilajlardı óz waqtında, izbe-iz hám úzliksizligin saqlagan halda orınlaw.

Barlıq medicinalıq evakuaciya basqıshlarında medicinalıq hújjetlerdi durıs toltrıp bariw; kórsetiletugın medicinalıq járdem gezegi hám xarak-

terin aniqlaw ushın medicinalıq saralawın hám de keyingi basqıshlarǵa evakuaciya etiwdi durıs ámelge asırıwdı támiyinleydi

2.2. Medicinalıq járdem túrleri. Hárbir bólimde medicina punktiniń waziypaları

Zamanagóy emlew-evakuaciya shara-ilajları sistemasında jaradar hám nawqaslarǵa medicinalıq járdem bólimlerge ajıratılıp kórsetiliwi kózde tutıladı. Bunda, jaradar hám nawqaslarǵa medicinalıq járdem kórsetiw sawsh maydanınan baslap izbe-iz túrde olardı evakuaciya etiwden, tap olar emleniw ornına jetkenge shekem alıp barılıwı qabillanǵan.

Pútkil medicinalıq shara-ilajlar kompleksi óz aldına medicinalıq járdem túrlerine ajıratılǵan. Medicinalıq járdem túri dep, sawsh maydanlarında hám medicinalıq evakuaciya basqıshlarında armiyalardıń jeke quramı hám medicinalıq xızmet jeke quramı tárepinen jaraqatlanganlarǵa (jaradar hám nawqas bolǵanında) kórsetiletuǵın barlıq anıq belgilengen emlew-profilaktikaliq shara-ilajlar kompleksine aytıladı.

Armiyalardı emlew procesinde tóemdegi bes túrdegi medicinalıq járdem kórsetiliwi kózde tutıladı: birinshi medicinalıq járdem, shipaker (feldsherlik) ge shekem bolǵan medicinalıq járdem, birinshi shipaker járdemi, qánigeli medicinalıq járdem, qánigelestirilgen medicinalıq járdem.

Birinshi medicinalıq járdem jaraqat algan orınnıń ózinde (sawsh maydanında, ógalabalıq záhárleniw oshaǵında) sanitarlar hám sanitar drujinashıları tárepinen hám de jaraqat algan áskeri y xızmetshilerdiń ózine-ózi hám óz ara bir-birine kórsetiledi. Ógalaba sanitar drujinashılar payda bolǵanda, jaraqatlanganlar birinshi medicinalıq járdemlerdi, tiykarınan ózine-ózi hám óz ara medicinalıq járdem kórsetiw menen ámelge asıradı. Bunnan basqa, qutqarıw jumısların ámelge asırıw ushın ajıratılǵan bólimshelerdiń jeke quramı tárepinen de járdem kórsetiledi.

Shipakerge shekem bolǵan medicinalıq járdem áskeri y bólim medicinalıq punktiniń kúsh hám zatları járdeminde kórsetiledi. Bul quramǵa feldsher, sanitariya drujinası hám sanitarlar kiredi.

Shipakerge shekem bolǵan medicinalıq járdem kórsetilgen birinshi medicinalıq járdem shara-ilajların toltırip, jaradar hám nawqaslar ómirine qáwip salıp atırǵan jaraqat aqıbetleri menen gúresiw maqsetinde kórsetiledi.

Şıپakerlerge shekem bolǵan medicinalıq járdem kórsetiw ushın áskeriy bólím medicinalıq punkti tabelli úskenereli hám jeke quramınıń medicinalıq zatlari qollanıladı, bularǵa: sterillengen baylam materialları komplekti, armiyalar medicinalıq sumkaları, ókpeni jasalma ventilyaciya etiw ushın qollanılatuǵın ДГГ-10 markalı protativ qol apparatı, КИ-4 markalı kislorod ingalyatori, dala feldsheriniń komplekti, sanitar nosilkalar hám sanitar avtomobili kiredi.

Birinshi shipaker járdemi ulıwma qánigeli shipaker tárepinen brigada medicinalıq punktinde hám medicinalıq otryadlarda kórsetiledi. Bunnan tiykargı maqset jaradar hám nawqaslar ómirine qáwip tuwdıratuǵın jaraqat (kesellik)ler aqibetlerin joq etiw, awır belgiler (shok, jara infekciyası) payda bolıwınıń aldın alıw hám keyingi medicinalıq evakuaciya basqıshına taylorlaw bolıp tabıladı. Jaraqtanıw algan waqıtta baslap birinshi shipaker járdemin kórsetkenge shekem bolǵan eń optimal waqt 4—5 saat bolıp esaplanadı.

Qánigeli medicinalıq járdem óz aldına medicinalıq otryadta shipaker-xirurgler hám shipaker-terapevtler (qánigeli xirurg yamasa qánigeli terapevt járdemi) tárepinen kórsetiledi. Kerek bolǵanda usı járdem áskeriy, dala gospitallarında da kórsetiledi.

Usı medicinalıq járdem kórsetiwden tiykargı maqset jaraqtanıw hám keselleniwler nátiyjesinde payda bolǵan ómir ushın qáwipli awır aqibet hám olardıń belgilerin (asfikciya, qattı tınıshsızlanıwlar, kollaps, ókpeninń isiniwi, ótkir búyreк jetispewshılıgi hám basqalar) joq etiw bolıp tabıladı. Sonday-aq, rawajlanıwı mümkin bolǵan asqınıwlardıń aldın-alıw, jaradar hám nawqaslardı keyingi medicinalıq basqıshlarǵa evakuaciya etiw ushın ótkeriletuǵın shara-ilajlardı ótkeriw bolıp tabıladı. Jaraqat algannan baslap qánigeli medicinalıq járdem kórsetiwdiń eń optimal waqtı 8—12 saat bolıp esaplanadı.

Qánigelestirilgen medicinalıq járdemi arnawlı emlew, diagnoz qoyıw úskenereli menen támiyinlengen emlew orınlarınıń shipaker qánigeleri ótkeredi.

Belgili bir topardaǵı jaradar hám nawqaslarǵa medicinalıq járdem kórsetiw ushın arnalǵan medicinalıq orınlardıń barlıǵı arqalı medicinalıq járdem qánigelestiriledi. Qánigelestirilgen medicinalıq járdemi shólkemlestiriw ushın, medicinalıq otryadlar járdeminde anıq jollanba (kórsetpege)ǵa muwapiq evakuaciya etiw ámelge asırılǵan bolıwı kerek.

Áskeriy bólım medicinalıq punkti jumısın shólkemlestiriw. Hárbir áskeriy bólimde medicinalıq punkti shólkemlestiriledi. Medicinalıq punktiniń tiykargı wazıypaları sawash maydanında jaradarlardı izlep tabıw, jiynaw,

olardı sawash maydanınan, ǵalaba sanitar joǵaltıwlar oshaǵınan alıp shıǵıw (júklep alıp shıǵıw), batalyon bólümlerinde aktiv nawqaslardı anıqlaw, jaradar yaki nawqaslarǵa shipakerge shekem bolǵan birinshi medicinalıq járdemdi kórsetiw, olardı keyingi basqıshqa evakuaciya etiw ushın taylorlaw, áskeriy bólümde sanitariya-gigiena, epidemiyaga qarsı, áskeriy bólüm jeke quramın dushpannıń ǵalaba qırǵın qurallarınan qorǵaw shara-ilajların ótkeriw bolıp esaplanadı.

Medicinalıq punkti juwakershilige áskeriy bólümle jaylasqan aymaqlarda hám jawingerlik háreketler alıp barılıp atırǵan orınlarda medicinalıq izlew alıp bariw, áskeriy bólüm jeke quramın profilaktikalıq hám de birinshi medicinalıq járdem kórsetiw quralları menen, sanitariya drujiňashıların bolsa medicinalıq ánjamlar menen támiyinlew jüklengen boladı.

Medicinalıq punkti jaradar hám nawqaslardı jiynaw, olarǵa tiyisli medicinalıq járdem kórsetiw hám evakuaciya etiw ushın tómendegiler menen támiyinlenedi: «Dala feldsherlik komplekti, armiyalar medicinalıq sumkası, Б-1 «Sterillengen baylam quralları» komplekti, Б-2 «Shinalar» komplekti, ДП-10.02 markalı ókpeni jasalma ventilyaciya etiw ushın qollanılatuǵın qol protativ apparatı, КИ-4 kislorod ingalyatorı, basınan jaralanǵanlar ushın shlem-nıqabı, sanitar (lenta) hám de arnawlı III-4 lyamkası, sanitar nosilka hám basqlar.

Medicinalıq punktiniń barlıq medicinalıq quramı qızıl yarım ay súwreti túsirilgen baylaǵısh penen támiyinlenedi. Bunnan basqa, áskeriy bólüm medicinalıq punkti úskenesinde sanitariya avtomobili hám baylanıs quralları bolıwı kerek.

Medicinalıq punkti başlığı áskeriy bólümde jaylasqan hám jawingerlik háreketler alıp barıp atırǵan aymaqtı medicinalıq izlew shólkemlestiriledi. Sonday-aq, jeke quram arasında epidemiyaga qarsı shara-ilajlar ótkerip, áskeriy bólüm sanitariya-gigiena jaǵdayı ústinen qadaǵalap baradı. Medicinalıq punkti başlığı dushpan ǵalaba qırǵın quralların qollanıwı nátiyjesinde júzege kelgen aqıbetlerdi saplastırıw ushın áskeriy bólüm medicinalıq punkti jeke quramın bárháma tayar jaǵdayda uslap turıwǵa juwap beredi.

Medicinalıq punkti başlığı jawingerlik háreketler alıp bariw arasındaǵı dáwirinde áskeriy bólüm jeke quramına birinshi medicinalıq járdem kórsetiw qaǵıydaları hám usılların úyretip, jaradarlardı jawingerlik texnikalardan shıǵarıp alıw, jaradarlardı sawash maydanınan alıp shıǵıw,

jasırıw, medicinalıq járdem kórsetiw quralları, jeke aptechka hám de armiya aptechkasınan paydalaniwdı úyretedi.

Vzvod sanitariya drujinasınıň waziyapasi. Hárbi áskeriy bólım vzvodına sanitariya drujinası boliwı kerek. Ol tikkeley vzvod komandirine, ishki xızmet tártibi boyınsha bolsa vzvod starshinasına boysınadı. Arnawlı mäseleler boyınsha áskeriy bólım medicinalıq punkti başlığı kórsetpelerin orınlayıdı.

Sanitariya drujinası jawingerlik háreketler waqtında vzvodtıń jawingerlik tártibinde háreket etedi. Vzvod sanitariya drujinası:

— vzvod aldına qoyılǵan waziyapanı, áskeriy bólım medicinalıq punkti ornı hám háreket etiw tártibin biliwi;

— sawash maydanında jaradar hám nawqaslardı izlep tabıwdı shólkemlestiriwi, ámelge asırıwı, birinshi medicinalıq járdem kórsetiwi, olardı bir jerge toplawi, jasırıw hám de orınlardı belgilewdi biliwi;

— jaradar hám nawqaslardı ekilemshi jaraqatlanıwdan qorǵaw ushın «jardarlar úylerinde» jasırıw sharaların kóriwi, qorganiw orınların shártlı belgiler yamasa radiosignal úskeneler menen belgilew ushın kompleksli shara ilajlardı ámelge asırıwda jeke ózi qatnasiwi;

— sawash maydanınan alıp shıǵıp ketiwge mútaj bolǵan jaradar yaki nawqaslar sanı, usı maqsette qollanılıwı ushın kerek bolǵan kúsh hám de qurallar haqqında vzvod komandiri hám áskeriy bólım medicinalıq punkti başlığına bildiriwi.

— atqısh-sanitarlar tárepinen kórsetilgen birinshi medicinalıq járdem hám ózine-ózi, óz ara kórsetilgen járdemniń óz waqtında, sıpatlı kórsetilgenligin qadaǵalap barıwı;

— vzvod jeke quramı densawlıqtı saqlaw, orınlarda sanitariya-gigiena hám epidemiyalıq jaǵdaydı normada uslap turiw ústinen qadaǵalap barıwı;

— vzvod jeke tártibin dushpan ǵalaba qırǵın qurallarınan qorǵaw ushın sharalardı ámelge asırıwı kerek.

Sanitariya drujinası vzvod jeke quramı hám shtattan tısqarı atqısh-sanitarlardı jeke baylam paketleri (ППИ, ППУ), jeke ximiyaga qarsı paketler (ИПП-8, ИПП-9, ИПП-10), jeke apteshka (АИ-2), qandı toqtatıw ushın qollanılatuǵın rezinalı jgut, medicinalıq oramal hám de jeke flyajkadaǵı suwdı ziyansızlandırıwshı tabletkalar menen támiyinleydi.

Sanitariya drujinası tómendegi tabelli zatlar: sanitariya-lyamkası, tankishi bólımshelerinde arnawlı III-4 lyamkası (lenta), armiyasıń medicinalıq

sumkası (AMS), basınan jaralanğanlar ushın ШР shlem-nıqabı, awızdan awızǵa usılı menen jasalma dem beriw ushın ТД-1 tütikshesi, sımlı shinalar, «jaradarlar uyası»n belgilew ushın arnawlı belgiler yamasa radiopelengaciyalıq komplekt, túnde kóretugin ásbap hám qızıl yarım ay belgisi túsirilgen qolǵa taǵatugin baylam menen támiyinlenedi.

Bunnan basqa, sanitariya drujinası hárbir áskeriy xızmetshide bolatuǵın jeke qural, gaz nıqap, ulıwma áskeriy qorǵanıw toplamı, jeke flyajka, kishi sapyor belshesi menen úskeneledi.

Atqısh-sanitarlardıń wazıypaları. Hárbir áskeriy bólım toparı (sekciya) nda bir shtattan basqa atqısh-sanitar tayınlanadı. 5—10 kúnlik sanitarlar tayarlaw rejesi boyınsha arnawlı oqıwdı tamamlaǵan áskeriy xızmetshi atqısh-sanitar etip tayınlanadı.

Atqısh-sanitarlar jawıngerlik hárketler alıp barıw waqtında atqısh wazıypasın orınlayıdı. Bunnan tısqarı, olar sawash maydanında jaradarlardı izlep tawıp, jawıngerlik jaǵdaylardıń hárqanday sharayatlarında zárúr bolǵan birinshi medicinalıq járdem kórsetkishinde qatnasadı. Atqısh-sanitarlar sawash bolıp atırǵan maydandı toqtawsız baqlap barıwı kerek. Jaradarlar ornın yadında saqlap qaliwı, tez izlep tabıwı, birinshi medicinalıq kórsetiwi, awır jaradarlardı qayta jaraqatlanıw hám jawınger texnikalar basıp ketpewi ushın jasırıw orınlarına jılıjtıp, alıp barıwı kerek. Sawash maydanınan jaradarlar menen birge, olardıń jeke quralı da alıp shıǵıladı.

Jaradarlar jaylastırılǵan orınlardı jaqsı kórinetugin belgiler menen belgilep qoyıw kerek. Dushpan tárepinen ǵalaba qırǵın quralları qollanılganda, atqısh-sanitar jaradarlargá jeke ximiyaga qarsı paket járdeminde biraz sanitariya tekseriwi ótkeriledi. Atqısh-sanitar armiyalar medicinalıq sumkası (AMS) menen de támiyinlenedi:

Qadaǵalaw sorawlari

1. Urıs waqtında bólímsheler hám áskeriy bólımlerde emlew-evakuaciya shara-ilajlarına neler kireti?
2. Medicinalıq járdem túrlerin aytıp beriń.
3. Áskeriy bólım medicinalıq punktiniń tiykargı wazıypası nelerden ibarat?
4. Vzvod sanitariya drujinasınıń wazıypalarına neler kireti?
5. Atqısh-sanitarlardıń wazıypalarına neler kireti?

3-bap. JARADAR BOLĞANDA HÁM JABÍQ JARAQATLANÍWLARDA BIRINSHI MEDICINALIQ JÁRDEM KÓRSETIW

Nawqas hám jaradarlar densawlığın tiklew ushın hár túrli emlew shara-ilajların ótkeriw talap etiledi. Bir ret emlew shara-ilajları sawash maydamı hám medicinalıq evakuaciya basqıshlarında kórsetiletuğın óz aldına medicinalıq járdem túrlerine bólinedi.

Medicinalıq járdemlerdiń bes túri qabil etilgen: birinshi medicinalıq járdem; shipakerlerge shekem bolǵan (feldsher) járdem; birinshi shipakerlik járdemi; qánigeli medicinalıq járdem; qánigelestirilgen medicinalıq járdem. Sanitariya drujinası birinshi medicinalıq járdem kórsetiwde qatnasadı hám shipakerlerge shekem bolǵan (feldsher) járdemdi kórsetiwge qatnasadı.

3.1. Birinshi medicinalıq járdem túsiniği. Jaraqat túrleri

Birinshi medicinalıq járdem—qaǵıyda boyınsha jaraqat alǵan yaki kesellik rawajlanǵan jerde ózine-ózi (jaradarlardıń ózi isleydi) yamasa ózara járdem boyınsha (joldası tárepinen) hám de atqısh-sanitarlar, sanitarlar, sanitariya drujinaları hám basqa medicinalıq quram tárepinen kórsetiledi. Buniń ushın jeke aptechka (АИ), jeke baylam paketi (ППИ), jeke ximiyalıq paket (ИПП), armiyalar medicinalıq sumkasındaǵı (CMQ) qurallar, sanitar sumkası hám qolında bar quralları qollanıladı (62-súwret).

Birinshi medicinalıq járdem kórsetiwden tiykarǵı maqset, jaradar ómirin saqlap qalıw, alǵan jaraqatlanıw awır aqibetleriniń aldın alıw yamasa asqınıwların kemeytiw, jaradarlardı keyingi medicinalıq evakuaciya basqıshına qáwipsiz túrde evakuaciya etiwdi támiyinlew, jaraqatlanganlarga radioaktiv, zıyanlawshı hám basqa zıyanlı zatlar tásirlerin kemeytiw yamasa tolıq joq etiw bolıp esaplanadı.

Birinshi medicinalıq járdem kórsetiw shara-ilajları júdá ápiwayı bolıp tabıladı. Sawash maydanında jaraqatlanganlarga kórsetiletuğın birinshi medicinalıq járdemge tómendegiler kiredi:

— jaraqatlanganlardı izlew, olardı jawıngerlik mashinalar, hár túrli qurılmalar, basıp qalǵan orınlardan qutqarıw;

— jaraqatlanganlardıń janıp atırǵan keyim-kenshegin, jaraqatlangan denesinde janıp atırǵan janıwshı aralaspanı óshiriw;

62-súwret. A—jeke aptechka (АИ); b— jeke baylam paketi (ППИ); d—jeke ximiyalıq paket (ИПП); e — armiyalardıń medicinalıq sumkası (СМQ).

- ashıq türdegi qan ketiwdi waqtınsha toqtatıw (magistral qan tamırın barmaq penen basıp turıw, qan toqtatıwshı jgutlar yamasa basıp turıwshı baylamlar járdeminde);
- asfikciyanıń aldın alıw yaki onı joq etiw ushın joqarı demalıw jolların qan, silekey zat hám jat denelerden tazalaw;
- tildiń ketip qalıwınıń aldın alıw ushın fiksaciya etiw, demalıw trubkasın awzına kirkiziw;
- demalıw, qan aylanıwı aniqlanbaǵanda jasalma demaldırıw hám jürekti jabıq massaj etiw;
- jaraqatlangan jer yamasa kiygen betke qorǵawshı baylam qoyıw, ashıq pnevmotoraksda bolsa jeke baylam paketiniń rezinalanǵan qaplaması járdeminde okklyuzion baylam qoyıw;
- jaraqatlangan jerlerdi ápiwayı qolda bar qurallar (zatlar) menen immobilizaciya etiw;
- awırıwdı qaldırıwshı hám záhárli (antidot) zatlardı shpric-tyubikler járdeminde bulşıq etler arasında jiberiw;
- jeke aptechkadaǵı radioprotektor hám antibiotiklerdi ishiw ushın beriw;
- jaraqatlanganlarǵa gaz nıqap hám qorǵanıw kiyimlerin kiydiriw (ziyanlanıw orınlarında bolǵan waqtlarında) hám de tez ziyanlangan aymaqtan alıp shıǵıw;
- jaradarlarǵa biraz sanitariyalıq tekseriwin ótkeriw.

Janıp atırǵan kiyim-kenshekler yaki janıwshı aralaspaları óshiriw. Kiyim-kenshekler janıwı, janıwshı zatlar tásırı (napalm, termit, pirogel), atom bombasınıń jarılıwı nátiyjesinde ajıralıp shıqqan jaqtılıq nurlarıwı, soqqı tolqınıńıń qızıp ketken hawası tásırı hám qorǵanıw qurılmalarında, imaratlarda, jawınger texnikalarda jüz bergen órtler jalını tásırı astında júzege keledi.

Teri yamasa kiyim-kensheklerge az túskən napalm aralaspası jaraqatlanganıń ózi yamasa joldası járdeminde, janıp atırğan jer qolında bar bushlat (shinel), kurtka, plash-japqıshı yamasa iǵal topıraq, qar menen qalını etip jabiladı. Deneniń shegaralaranǵan bóliminde napalm janıp atırğan bolsa, usı jerge birneshe qabat bint baylanadı, adamnıń betinde janıp atırğan bolsa, tez gaz nıqap kiygızıledi. Qıs waqtında kiyim-kenshek ústine qalını qar taslap, jaz waqtında topıraq yamasa qum sebiw arqalı óshiriledi. Kiyim-kensheklerdegi janıwlar óshirilgennen soń janıw payda bolǵan jerlerdegi kiyim-kenshek hám ishki kiyim (kómırge aylanıp, terige jabısıp qalǵannan basqa) abaylap kesip, alıp taslanadı. Aşıq bolıp qalǵan jerlerge aseptikalıq baylam (fosfor menen kúyiwlere ıǵallanǵan baylam) qoyıladı. Kúygen jerlerden ústinen kiyim-kenshekti sıpirıp alıw hám torsıldaqlardı ashıw usınıs etilmeydi. Deneniń úlken kölemde kúyiwi júz bergende jaraqatlanganǵa awırıwdı qaldırıwshı dárlılık zat beriledi.

Qan ketiwdi waqtıshalıq toqtatiw. Qan ketiw tek awır asqınıwlargá alıp kelmey, jaraqatlangan jaradardıń ólimine de sebep bolıwı mümkin. Sonıń ushın jaradargá birinshi medicinalıq járdem kórsetiliwinen tiykarǵı maqset, qan ketiwin waqtıshalıq toqtatiw bolıp tabıladi. Sırtqa qan ketkende, iri arteriyalar barmaqlar menen basıldı, jgut yaki basıwshı baylam qoyıladı hám jaradardıń qol ayaqlar buwınların iyiw, búgiw, qayıriw arqalı da qan ketiwin toqtatiw mümkin.

Adam denesinde jgut (baylaw) qoyıp, qan ketiwin toqtatiw jerleri 20 ni qurayıdı. Biraq ámeliyatta tek ǵana birneshesin paydalanoladı.

Jara yamasa kúygen jerlerdiń ústine aseptikalıq baylamlar qoyıw. Aseptikalıq baylamlardı sawash maydanında qoyıw ushın anıq belgilengen qaǵıydalarǵa ámel etiw kerek. Jaraǵa qoldı tiygiziw, jaradan kiyim-kenshek qaldıqları, bólekler hám basqa jat denelerdi alıp taslaw usınıs etilmeydi. Qarın boşlıǵınan shıǵıp ketken ishki aǵzalardı ornına qoyıw qadaǵan etiledi.

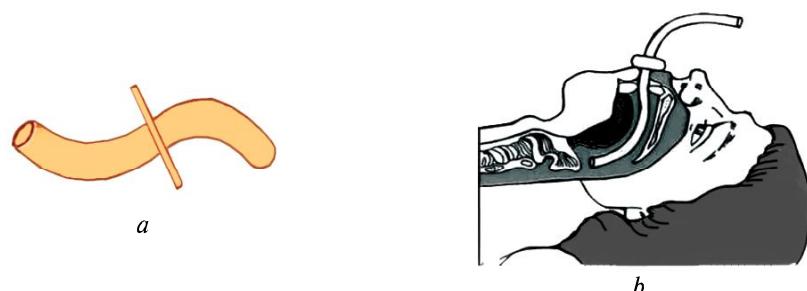
Asfikciyanıń aldın alıw yaki onı joq etiw. Awır jaraqatlanıw hám ziyanlanıwlар dem aliwdıń tosattan toqtap qalıwına alıp keliwi mümkin. Dem alıwdı tiklew ushın jasalma dem alındıwlar islenedi. Jasalma demaldırıwdıń birnshe nátiyjeli usılları bar, biraq olar paydalı bolıwı ushın demalıw jollarınıń ótkiziwsheńligi jolǵa qoyılǵan bolıwı kerek.

Tildiń ketiwi demalıw jollarınıń jawılıp qalıwına sebep boladı. Demalıw jollarında toplanıp qalǵan qan, silekey, qusıq massaları hám

basqa jat deneler demalıw jolları jawılıp qalıwınıń ekinshi sebepshisi bolıwı mümkin.

Demalıw jollarınıń ótkiziwsheńligi tiklengennen keyin dárhال jasalma dem aldırıwǵa kirisiledi. Jasalma dem aldırıwdıń «awızdan awızǵa» hám «awızdan murıngá» usılları eń ápiwayı hám nátiyjeli bolıp esaplanadı. Eger demalıw tiklenbese, S formasında bolǵan hawa ótkergish (63-súwret, a) yaki ТД-1 dem aldırıw tútikshesi (64-súwret, a) arqalı jasalma dem aldırıladı.

Jaraqatlangan jerdi waqtshaliq immobilizaciya etiw. Súyekler sıniwi nátiyjesinde átirapındaǵı toqımalar, bulshıq etler, qan tamırları hám nervler úziliwi baqlanadı. Bunday qolaysız, awır asqınıw (shok, qan ketiw)lardıń aldın alıw ushın toqıma hám súyeklerdi qıymıldatpaw kerek. Sawash maydanında sıńǵan súyeklerdi waqtshaliq immobilizaciya etiw ushın fanerli, torǵa uqságan hám záńgi tárizli shinalardan, qolda bar zatlar (taxta, faner, karton, shópler hám basqalar)dan paydalanıladı. Shinalardı sıńǵan jerlerge qoyıwda bolsa ornatılǵan qaǵıydalarǵa ámel etiw kerek.

63-súwret. a—S formasındaǵı hawa ótkizgishtiń ulıwma kórinişi;
b — hawa ótkizgishti nawqasqa qoyıw usılı.

64-súwret. a—ТД-1 dem aldırıw tútikshesi;
b—dem aldırıw tútikshesin nawqasqa qoyıw usılı.

Denege shpic—tyubik járdeminde awırıwdı qaldırıwshı dárilik zat jiberiw. Denedegi súyekler sıniwı, keń kólemdegi jaralar hám jumsaq toqımalar ezilgende awırıw qaldırıw ushın teri astına awırıwdı qaldırıwshı dárilik zatlar (omnopon, morfin, promedol)dı shpic-tyubikler járdeminde jaraqatlangannıń ózi yaki járdem kórsetiwshi shaxs jiberedi.

Ishiw ushın tabletka kórinisindegi preparatlar (antibiotikler hám basqlar)dı beriw — ekilemshi infekciya rawajlanıwınıń aldın alıw ushın bir waqittıń ózinde jeke aptechkadaǵı penaldan 6 dana antibiotik (tetraciklin), jeke flyajkadaǵı suw menen ishiledi.

Jaraqat türleri. Teri, silekey perdeler, tereń jaylasqan toqımalar hám ishki organlar betiniń mexanikalıq yamasa basqa tásir nátiyjesinde buzılıwına ashıq jaraqatlanıwlar yaki jaraqatlar delinedi.

Jaraqatlawshı predmettiń qandaylıǵı hám onıń formasına qaray, shanshilǵan, kesilgen, shabilǵan, urılǵan, jırtılǵan, oq tiygen tesilgen jaraqatlar bar.

Predmet ótkir bolıp, jaraqat tez bolsa, jaraqat sheti sonsha az jaraqatlanadı. Topır buyım tásirinde payda bolǵan jaraqatlarda jaraqat sheti kóp jaraqatlanadı. Qattı awıradı hám geyde shok halatınıń rawajlanıwına alıp keledi.

Shanshilǵan jaraqatlar — shanshilatugın predmetler, yaǵníy pıshaq, nayza, biz, iyne, shanshilǵanda payda boladı. Bul türde jaraqattıń sırtqı tesigi kishkene bolıp, ózi ádette, tereń boladı. Jaraqat kanalı tor, toqımalardıń sorılıwı nátiyjesinde (bulshıq etlerdiń qısqarıwı, teriniń jılısıwı) gedir-budır boladı. Bul bolsa shanshilǵan jaraqatlardı qáwipli etedi. Sebebi ishki organlardıń jaraqatlanganlıǵı hám onıń tereńligin anıqlaw qıyın boladı. Ishki organlardıń kórinbey qalǵan jaraqatları ishki organlardan qan ketiwi, peritonit (qarın perdesiniń isiniwi) hám pnevmotorakske sebep boladı.

Kesilgen jaraqatlar ótkir qıyıqlı buyım (pıshaq, britva, ayna, skalpel) keskende júzege keledi. Bunday jaraqattıń shetleri tegis hám ezilmegen boladı.

Shabilǵan jaraqatlar ótkir, biraq awır buyım (balta, qılısh hám basqlar) menen urılǵanda payda boladı. Sırttan qaraǵanda ol kesilgen jaraqattı esletiwi mümkin, biraq jaraqat úlken bólimdi iyeleydi hám kóphılıgi súyeklerdiń jaraqatlanıwı menen ótedi. Jaraqat shetleri biraz ezilgen boladı.

Urılǵan jaraqatlar topır buyım (balǵa, tas hám basqa)lar menen toqımalargá tásir etilgende payda boladı. Urılǵan jaraqat shetleri ezilgen,

tegis emes, qanǵa boyalǵan boladı. Tamırlardıń jaraqatlanıwı hám olardıń trombozǵa ushırawınan jaraqat shetleriniń azaqlanıwı buzıladı hám olar nekrozǵa ushıraydı. Ezilgen toqımalar mikroblar kóbeyiwi ushın qolay ortalıq bolıp esaplanadı. Sol sebepli urıp alıńǵan jaraqatlarǵa infekciya ańsat túsedi.

Tislep alıńǵan jaraqatlar haywan yaki adam tisinen boladı. Awızdan infekciya tüsüwi nátiyjesinde, bul basqa jaraqatlargá salıstırǵanda ótkir infekciya rawajlaniwı menen ótedi. Tislep alıńǵan jaralar qutırıw virusı menen ziyanlangan bolıwı mûmkin.

Záhárlewshi jaraqatlar záhárlewshi zatlar qollanılıwı nátiyjesinde záhárli zatlardıń tüsüwi, shayan yaki jılan shaǵıwı menen xarakterlenedı.

Oq tiygen jaraqatlar deneniń oq atar quraldan atılǵan oqtan jaraqatlanıwı. Oq atar qurallargá: avtomat, vintovka hám pistolyotler, jarlıw nátiyjesinde oskolkalar ajıralıp shıǵıwshı qurallar, yaǵníy artilleriya snaryadları, mina, qol granatasi, aviabomba, kólemli jarlıwshı oq atar qurallar h.m basqalar kiredi. Snaryadtıń túrine qaray, oq, qańǵımay oq hám oskolkadan jaralaniwlar ajıraladı.

Oq atar quralınan jaraqatlanǵanlar arasında kópten kóp hám aralas jaraqatlanıwlar baqlanıwı kózde tutıladı.

Hár túrli qurallardıń tásır etiwshi hám bir túrdegi quraldıń hár túrli jaraqatlanıwshı faktorları tásırın esapqa algan halda: kombinaciyalasqan, kóp muğdardaǵı hám aralasqan jaraqatlar boladı.

Kombinaciyalasqan jaraqatlanıwlar degende, hár túrli qurallar menen (máselen, oq atar quraldan jaradar bolıw hám yadro quralınıń jaqtılıq nurlanıwınan) yaki bir túrdegi quraldıń hár túrli jaraqatlawshı faktorları tásırinde (máselen, kúyiw, jaradar bolıw hám yadro quralınıń sińip ketiwshi nurlanıwınan jaraqatlanıw) júzege keliwi túsiniledi.

Birinshi náwbette belgili bir shıpaker-qánige tárepinen járdem kórsetiliwine mútaj bolǵan jaraqatlanıw tiykarǵı jaraqatlanıw esaplanadı.

Kóp jaralaniwlar degende, qandayda bir qural eki yaki onnan artıq jaraqatlawshı snaryadı menen kishi denesiniń birneshe anatomiyalıq aǵzasınıń (mísali, birneshe oq penen yaki granata, bomba yaki snaryadlardıń bólekleri menen jaraqatlanıwı; teri qabatı hám ishki organ aǵzaların, záhárlewshi zatlar tásırinde jaraqatlanıw) jaraqatlanıwı túsiniledi.

Aralasqan jaralaniwlar degende, adam denesiniň birnshe aǵzaların bir snaryadtıń jaralawshı oǵı yaki bólegi nátiyjesinde kúyiwi hám jaraqatlanıwı túsiniledi (máselen, torakoabdominal aǵzasınıń jaraqatlanıwı).

3.2. Qan ketiwdi birinshi medicinalıq járdem kórsetiw.

Qan ketiwdi toqtatıw.

Qan ketiwi dep, qan tamırları diywallarınıń jaraqatlanıwı, qanday da bir kesellik aqibetinde jemiriliwi yaki ótkiziwsheńliginiń artıp ketiwi sebebpli, olardan qan aǵıwına aytıladı.

Qan ketiwi kelip shıǵıwına qarap eki túrge bólinedi. Biri jaraqatlanıw (travmatikalıq) túri bolıp, ol sırtqı kúşhtiń tásırinde tamır diywallarınıń pútinligi buzılǵanda (bir nárse shanshılıwı, urılıwı, sozılıwı, eziliwı, xirurgiyalıq usıl qollanılǵanda da) júzege keledi.

Qan ketiwdiń ekinshi túri jaraqatlanıwına emes, al tamır diywallarınıń ziyanlanıwına (patologiyalıq ózgeriw) baylanıslı boladı.

Qan ketiwdiń klassifikasiyası jaraqatlangan qan tamırlarının anatomiyalıq dúzilisi, sebepleri, hám sırtqı ortalıqqa baylanıslılığın esapqa alǵan jaǵdayda tómendegi toparlarǵa bólinedi.

Jaraqatlangan qan tamırdıń belgilerine qarap, arterial, venoz, kapillyar hám parenximatoz qan aǵıwı bar. Olardıń klinikalıq belgileri bir-birinen ajıraladı. (65-súwret).

65-súwret. Jaraqatlangan qan tamırınıń belgileri

Arterial qan ağıwi jaradar hám nawqas ushın awır ótedi. Bunda qırmızı qızıl qan tez qattı atılıp shıgadı. Arterial qan ağıwi, ádette, kúshlı boladı hám kóp qan joq etedi. Iri arterialar, aorta jaraqatlanganda bir neshe minut ishinde ómirge qáwip salatuğın dárejede kóp qan joq etip, jaradar óledi.

Venoz qan ağıwi venalar jaraqatlanganda payda boladı. Venalarda basım arteriyalardaǵıga qaraǵanda birqansha tómen, sonıń ushın qan ásterek, bir tegis, toqtawsız aǵadı. Bunda qan toyǵın alsha reńde boladı. Az jaǵdaylarda ómir ushın qáwipli boladı. Moyın hám kókirek quwıslıǵı venalar jaralanǵanda ólim qáwpi júzege keledi. Moyın hám kókirek quwıslıǵı venalarında dem alıw waqtında keri basım payda boladı. Venalar jaralanǵanda, tereń demalıw waqtında ishine hawa kiriwi múmkin. Hawa sharıkleri qan aǵımı menen júrekke kirip, júrek yaki qan tamırlardı jawıp qoyıwı hawa emboliyası júz beriwi hám tez ólimge alıp keledi.

Kapillyar qan ağıwi kóbinese aralas bolıp, mayda arteriya hám vena tamırları jaraqatlanganda júz beriwi múmkin. Bunday qan ağıwi teriniń ústingi bólimine qıyıq tiygende, qırshılıwında baqlanadı. Qan uyıwı normal bolǵanda kapillyar qan ağıwi toqtaydı.

Parenximatoz qan ağıwi parenximatoz aǵzalar, bawır, talaq, búyrek, ókpe jaraqatlanganda baqlanadı. Tamırlar organlar toqıması ishinde bolǵanınan hám bosap qalmawınan qan ağıwi derlik hesh qashan ózinshe toqtamaydı.

Qannıń jaraqatlangan tamırdan qayerge aǵıwına qarap, ishki hám sırtqı qan ağıwi ajıraladı.

Sırtqı qan ağıwi qannıń teridegi jaraqatı arqalı sırtqa shıgıwı menen xarakterlenedi. *Ishki qan ketiwde* qan qandayda bir boşlıqqa (qarın boşlığı, plevra boşlığına) túsedı. Sırtqı ortalıq penen tutasatuğın gewek organ boşlığına (asqazan, ishek, qabaq, traxeyaǵa) qan quyılıwı, *sırtqı jasırın qan ağıwi* delinedi. Qannıń toqımlar aralıq boşlıqlarǵa (bulşıq etlerge, may keltchatkasına) aǵıwi *gematomani* payda etedi.

Qan ketiwi payda bolıwı dáwirine qarap 3 ke bólinedi:

a) birlemshi qan ketiwi — jaraqatlangannan soń dárriw qan tamırlarının qan aǵıw jaǵdayı menen belgilenedi;

b) ekilemshi erte qan ketiwi — birneshe saatlardan eki sutkaǵa shekem bolǵan dáwirdi óz ishine aladı. Ádette usı dárir arasında jaraqatqa infekciya túskenni biraq iríńli process baslanbaǵan boladı. Ekilemshi qan ketiwi kóbinese oq tiygen jaraqatlarda payda boladı.

d) keshki ekilemshi qan ketiwi—jaraqatta infekciya tásirinde irińli process hawij alıwına tuwrı kelip, ádette, 2 kúnnen soń payda boladı.

Ekilemshi qan ketiwdiń sebepleri: birinshi medicinalıq járdemniń abaysız beriliwi, jaman immobilizaciya, jaraqatlangan shaxstıń evakuaciya waqtında transportta selkildewi, jaraqatta irińlesiw júzege keliwi, birinshi operaciyalıq tazalawda, operaciya waqtında qan tamrıri jaqsı baylanbaǵanlıǵı yaki qan ketiwi jeterli toqtatılmaǵanlıǵında baqlanıwı mümkin.

Qan aǵıwin toqtatiw. Birinshi járdem kórsetiw sharayatlarında jaraqatlangan jaradar yaki nawqasti emlew ornına alıp barganǵa shekem ótetugın dáwir ishinde qan aǵıwdı tek waqıtsha yaki dáslepki toqtatiw mümkin. Shıpaker emlew ornında qan aǵıwin ulıwma toqtatadı.

Qan aǵıwdı waqıtsha toqtatiw usılları tómendegishe:

a) deneniń jaraqatlangan bólimin gewdege salıstırǵanda joqarıraq jaǵdayda qoyıw. Bunda qan aǵıwdıń biraz azayıwı jaqsı tásir kórsetedı. Kóbinese bul usıl vena tamrıri jaraqatlanganda qollanıladı;

b) qanap turǵan tamırdı basıp turatuǵın baylam járdeminde jaraqatlangan jerinde basıp turiw. Bul usıldı vena hám kapillyarlardan qan ketkende qollanıwǵa boladı. Arterial qan ketkende jguttan paydalaniw maqsetke muwapiq. Buniń ushin qan ketip atırǵan jerge jeke paketlerdegi sterillengen bayamlardan paydalınıladı. Pakettegi dastıqshalardan (podushka) biri büklenip qan aǵıp atırǵan jerge qoyıladı hám aylandırip tartıp baylanadı. Eger bint bolmasa, taza gezleme yaki qol oramalınan da paydalaniwǵa boladı. Baylam mayda tamırlarınıń jumsaq toqımalarına basıp turılǵanda qan ketiwi tez toqtaydı;

d) arteriya uzınlıǵın barmaq penen basıp turiw (66-súwret). Waqıtsha qan toqtatıwdıń bul usılı da tamır janındaǵı súyekke basıp turıladı.

Uyqi arteriyası tós-palwan súyek bulshıq etiniń ishki bólimi arqalı moyın omırtqasın kesesine ósimtege basıwǵa boladı (VI moyın omırtqası kesesine ósimtesiniń joqarı bólimi, aytıp ótilgen bulshıq ettiń orta bólimi). Palwan súyek arteriyasın tós-palwan súyek sorığışh tárizli ósik bulshıq ettiń sırtqı tárepinen 1-qabırǵaǵa basıwǵa boladı. Iyin arteriyasın eki baslı bulshıq ettiń ishki tárepinen iyin súyegine basıldı. San arteriyasın shat súyeginiń gorizontal shaqındaǵı baylamınıń astında jaylasqan noqatqa basıldı. Arıq jaradar nawqaslarda qarın aortasın omırtqa baǵanasına basıwǵa boladı.

66-súwret. Arteriya uzınlığın barmaq penen basıp turiw

Barmaq penen basıp, qan ağıwın uzaq waqt toqtatıp bolmaydı. Sebebi ol úlken fizikalıq kúsh talap etedi. Bul usıl járdem kórsetiwshini sharshatadı hám transportirovka etiw imkaniyatınan ayıradı. Biraq, qandı tez toqtatıw ushın qolay usıl sanalıp, jaraqatqa pataslıq túsirmey, qan toqtatıwdı támiyinleydi, hám de qan ağıwın toqtatıwdıń birqansha qolay usılı ushın kerek bolatuǵın, basıp turatuǵın baylam, burama (zakrutka) jgutin tayarlap qoyıw imkanın beredi;

e) jaraqatlangan bólimdi buwındı imkanı bolğansha búgip yaki jazdırıp turǵan jaǵdayda bekkem uslap, qan ketiwin toqtatıw (67-súwret). Qoltıq astı arteriyası jaralanǵanda shıǵanaqtan búgilgen qollardı artqa sozıp, shıǵanaq buwınları qáddinen fiksaciya etiw arqalı qan ağıwın toqtatıwǵa boladı. Taqım arteriyası jaralanǵanda dize buwını, iyin arteriyası jaraqatlanganda shıǵanaq buwını hám san arteriyası jaralanǵanda shat bóliminde jambas-san buwının maksimal búgiw jaqsı járdem beredi;

67-súwret. Qol-ayaqlardı maksimal qattı búgiw arqalı qan ketiwin toqtatıw

68-súwret. Rezinalı Esmarx jgutı.

f) jaraqatlangan bólimdi jgut penen aylandırıp, qısıp baylaw. Jgutti birinshi márte 1873-jılı Esmarx qollangan. Esmarx jguti (68-súwret) keń tarqalğan bolıp, ol elastikaliq rezinadan ibarat. Bir ushında shınjırı, ekinshi ushında bolsa ilgegi bar. Jguttiń uzınlığı 1,5 metr, keńligi 1,5 sm keledi.

Qolǵa jgut baylaǵanda iyn úshken bir joqarı bólimi, ayaqqa baylawda bolsa sannıń úshken bir orta bólimi qolay jer bolıp esaplanadı. Ayaq-qol arteriyalarınan kúshli arterial qan aqqanda jgut baylawǵa ruqsat etiledi. Qalǵan barlıq jaǵdaylarda bul usıldı qollanıw usınıs etilmeydi.

Jgut baylaw texnikası. Teriniń jgut astında qisılıp qalıwinınıń aldin alıw ushın jgut astına súlgı hám jumsaq material qoyıladı. Jgut qoyılıp atırǵanda qol-ayaq biraz joqarıǵa kóteriledi, jgut onıń astına qoyıladı, sozıladi hám qan aǵıwı toqtaǵanǵa shekem qol-ayaq átirapında aylandırap oraladı. Jgut oramları terini qıspaǵan jaǵdayda qaptallap turıwı lazım. Birinshi oramdı bekkem qısıw, ekinshisin azıraq, qalǵanların bunnan da bosıraq oraw kerek. Jgut ushları shınjırıǵa shekem hám ilmek penen oramlar ústinde bekkemlenedi. Jgutti tek qan aǵıwı toqtaǵansha qısıw kerek. Jgut durıs baylanganda arterial qan aǵıwı tez toqtaydı, ayaq yaki qol aǵaradı, jgut baylangan jerden tómende tamırlar pulsaciysi toqtaydı.

Jgut artıqsha qısıp baylansa, jumsaq toqıma (bulshıq et, nerv, tamır) lar eziliwi hám jaraqatlangan jer láń (paralish) bolıp qaladı.

Jgut bos baylansa, qan aǵıwı toqtamaydı, kerisinshe, venoz qan tígılıp qaladı (ayaq yaki qol ağarmay, al kókshıl túske kiredi) hám venoz qan aǵıwı kúsheyedi. Jgut baylangannan soń ayaq-qoldı immobilizaciya etiledi.

Jgut baylawda jol qoyılatuǵın qáteliklerge kórsetpeler bolmasa da, yaǵníy venoz hám kapillyar qan aǵıwdı baylaw, ashıq dene hám jaraqattan

uzaqta baylaw, bas yaki artıqsha qattı baylaw, jgut ushların bek kemlemew kerek. Jguttiń tómendegi kemshilikleri bar:

—arteriyalar qısılıwı menen jumsaq toqıma hám nerv jolları da eziledi. Bul bolsa parez hám láńleniwlerge alıp keledi;

—jgut 2 saattan artıq qoyılsa, onnan tómendegi toqımalarda qaytarıp bolmaytuǵın gangrena júzege keledi;

—qan aylanıwınıń toqtawı kislorodtuń toqımalarda jeterli bolmawına alıp keledi.

Baylap qoyılǵan jgut kórinip turiw kerek. Jgut baylangan waqıttan soń 2 saat ishinde jaraqatlangan adamdı emlew ornına qan aǵıwıń birotala toqtatiw maqsetinde alıp bariwdıń barlıq sharaların kóriw zárür.

Jgut baylangan waqıttı tekserip turiw onı óz waqtında sheshiw yaki bosatıw ushın jgut astına yaki jaraqatlangan adamnıń kiyimine jgut baylangan kúni hám waqtı (saati, minuti) jazılǵan xat tigip qoyıladı.

Arnawlı jgut bolmaǵanda ayaq-qolǵa qayıs, oramal, gezleme bólegi baylap tartılsa da boladı. Qattı gedir-budır zatlar nervlerdi ańsat jaraqatlap qoyıwı mümkinligin umitpaw kerek. Qosımsha zatlardan tayarlangan jgut burama (zakrutka) dep ataladı. Burama ushın qollanılǵan zat kerekli jerde bos etip baylanadı. Payda bolǵan buramadan tayaqsha, taxtasha ótkeriledi hám onı burap, burama qan aǵıwı birotala toqtaǵansha aylandırılıadı. Sonnan keyin tayaqsha ayaq yamasa qolǵa bek kemlenedi (69-súwret). Burama qoyıw awırıwǵa sebep boladı, sonıń ushın burama

69-súwret. Qandı toqtatiw ushın qoyılatuǵın burama.

astına, ásirese, túyilgen jer astına qandayda bir zattı qıstırıp qoyıw kerek. Jgut baylanganda baqlanatuğın barlıq qátelik, qáwip hám asqınıwlar burama ushın da tiyisli.

g) jaraqattaǵı qanap turǵan tamırǵa qısqış qoyıp qan aǵıwın toqtatıw. Bul emlew orınlarında shıpaker tárepinen ámelge asırıladı.

Ayırım sırtqı hám ishki qan ketiwlerde birinshi medicinalıq járdem kórsetiw. Tek jaralanǵanda emes, al kesellilik hám topır zatlardan jaraqatlanganda da qan aǵıwı múmkin.

Murin qanaǵanda birinshi járdem. Murınnan geyde júdá kóp qan aǵıwı múmkin hám bul tez járdem beriwdi talap etedi. Murın qanawdıń sebepleri hár túrli boladı: jergilikli jaraqatlar; tırnalıw, murın tosıǵı jarası; murındı qattı urıw; bas súyegi sıniwı hám basqalar.

Birinshi járdem berip atırǵan adam qan aǵıwın kúsheytip atırǵan barlıq sebeplerdi joq etiw kerek. Jaradardı tınișlandırıw, oǵan keskin háreketler etiw, jóteliw, sóylesip, zoriǵıwlar qan aǵıwın kúsheyttiriwin túsındırıw kerek. Jaradardı ótkerip qoyıw, murın-alqımǵa qan aǵıw imkaniyatın azayıtw jaǵdayın jaratıw kerek. Murın ıssılap ketiw aqibetinde qanaǵan bolsa, nawqastı salqın jerge kóshirip, bası hám kókiregine suwiq kompressler etiw kerek.

Qan aǵıwı toqtamasa murınnıń eki yarımin murın tosıǵına qattı qısıp, toqtatiwǵa urınıp kóriw kerek. Bunda jaradar bası biraz aldıǵa iyiledi hám murın imkanı barınsha joqarıdan qattı qısıladı. Jaradar awız arqalı demalıw kerek. Murındı 3—5 minutqa shekem qısıw hám nawqas awzına túskenn qandı túpirip taslawı kerek.

Murındı qısıw ornına murın jolların sterillengen qurǵaq paxta bólekshesi yaki 3% li vodorod peroksidine ıǵallanǵan paxta bólekshesi menen tamponlaw múmkin. Murın jollarına paxta sharikleri tıǵılǵannan keyin jaradar bası aldına eńkeytiledi.

Esitiw jolı hám ishki strukturaları jaraqatlanganda (soqqı tiyiwi, tırnalıw, bas súyekleri sıniwı) qan aǵıwı júzege keledi. Sırtqı esitiw jolına voronka formasında oralǵan siyle tıǵılıp toqtatıldı. Siyleni qulaqtaǵı siyle baylam uslap turadı.

Ókpeden qan aqqanda birinshi járdem kórsetiw. Ókpe jaraqatlanganda (kókirekke qattı urılganda, qabırǵalar sınganda), ókpe hám júrektiń basqa bir qatar keselliklerinde ókpeden qan aǵadı. Jaradar jótel hám qaqrıǵında qırmızı-qızl kóbikli qan túpiredi. Geyde ókpeden júdá kóp qan aǵadı.

Qaqırıqta qan payda bolǵanda, dem alıwdı qıyınlastırılıtuǵın kiyim sheshiledi. Jaradarǵa tez yarım otırıw jaǵdayı beriledi. Jaradardı imkanı barınsha tınıshlandırıw, oğan shipa etiwi ushın bárháma fizikalıq hám psixikalıq tınıshlıq zárúrligin túsındırıw kerek.

Ókpeden hárqanday qan aǵıwı qandayda bir awır keselliktiń qáwipli simptomı bolıp tabıladi. Sonıń ushın birinshi járdemniń waziyapısı jaradardı emlew ornına tez jetkeriwden ibarat.

Qarın boslıǵına qan aqqanda birinshi járdem kórsetiw. Qarın boslıǵına qan aǵıwı qarın topır zattan jaraqatlanganda, bawır, talaqtıń jarılıwı nátiyjesinde júz beredi. Qarın ishine qan aǵıwına bawır hám talaqtıń ayırırm kesellikleri sebepshi boladı.

Qarın boslıǵına qan aǵıwı qarında qattı awırıw payda bolıwında júzege shıǵadı.

Teri qaplamları ağarǵan tamır uriwı (puls) tezlesken boladı. Kóp qan aqqanda esinen ketiwi mümkin, jaradardı gorizontal jatqızıp, qarnına muzlı qaltasha qoyıw kerek. Awqat jew hám suyıqlıq ishiw qadaǵan etiledi. Jaradar tez transportta medicinalıq punktine evakuaciya etiledi.

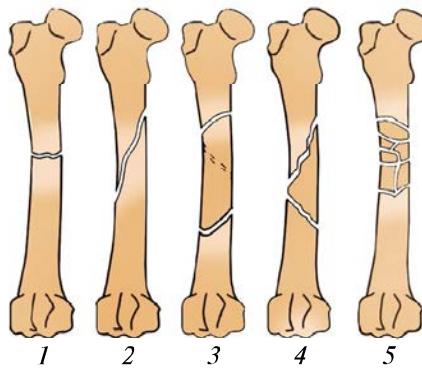
3.3. Súyekler sínıwında birinshi medicinalıq járdem kórsetiw

Súyekler sínıwı kóp ushırasatuǵın jaraqatlar túrine kiredi. Mexanikalıq tásır hám patologiyalıq ózgerisler nátiyjesinde súyekler buzılıwı menen kórinedi. Hárbir sínıwda súyeklerdiń úlken-kishiligine qaramastan, átiraptığı jumsaq toqımlarǵa da jaraqat tásır etip, awır aqibetlerge alıp keledi.

Súyek sínıwınıń payda bolıw sebebine baylanıslı, travmatikalıq hám patologiyalıq sínıwlar baqlanadı. Hár túrli jaraqatlınlıwlar nátiyjesinde travmatikalıq sínıwlar júz beredi. Travmatikalıq sínıw súyekke, onıń qattılıǵın jeńiwhı mexanikalıq kúsh tásır etiwi nátiyjesinde kelip shıǵadı. Kúshtiń tásır etiw mexanizmine baylanıslı bunday sínıwlar tómendegi túrlerge bólinedi (70-súwret).

- iyilgen;
- buralǵan (rotaciya);
- qısılǵan (kompressiya);
- tuwrı urılǵan (sonday-aq, oq tiyiwden jaraqatlınlıw);
- úzilgen sínıwlar.

Sínıwlar ashıq hám jabıq boladı (71-súwret). *Jabıq sínıw* dep, teri pútinligi buzılmaǵan halda júz beriwshi súyek hám átiraptığı toqımalardıń jaraqatlınlıwına aytıladı.

70-súwret. Sınıw túrleri:

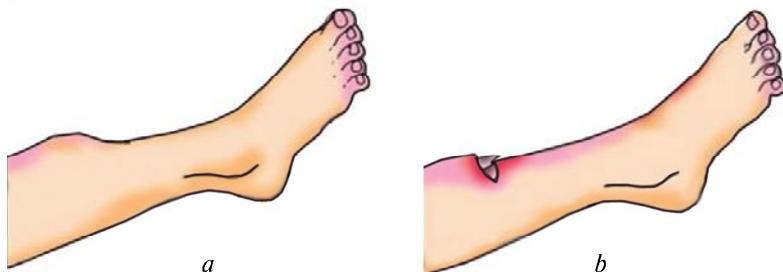
*1 — tuwrı urılğan; 2 — iyilgen; 3 — buralğan; 4 — qıṣılğan; 5 — úzilgen
(shitnağan).*

Ashıq sınıwlargá jaraqat payda bolğan, teri pütinligi buzılğan jaǵdayda júz beriwshi jaraqatlar kiredi.

Sınıwlardan tolıq, tolıq emes hám súyek jarılıwlara bólinedi. Súyektiń tolıq sınıwına súyek pütinligi tolıq buzıladı. Tolıq bolmağan sınıwdada súyektiń bir bólimi óana ziyanlanadı. Súyek jarılğanda bólímlerge ajıralmağan ziyanlanıw júz beredi.

Sınıw baǵdarına qarap, kese, uzın, qıysıq, vint tárizli hám bóleklengeń boladı. Sınıwlarda bir yaki birneshe súyekler kóp jerden ziyanlanıwı mümkin. Sonı esapqa alıp, sınıw birden-bir hám kóp sanlı sınıwlargá bólinedi.

Súyek sınıwları ápiwayı, asqınıwlı, quramalı hám kombinaciyalanıǵan boladı. Qol-ayaq súyeklerinde kóp ushırasatuǵın sınıwlarda sıńǵan jer

71-súwret. Sınıwdıń kórinisleri:

a — jabıq; b — ashıq.

átirapında kúshli awırıw, isik, qan quyılıwı, buwınnan tısqarı bükleniwshi bólimler payda bolıwı, ulıwma ólsheminiń keltelesiwi sıyaqlı belgiler ushırasadı. Súyek aşıq sınıwlarda jaraqattan súyek sınıǵınıń sırtqa shıǵıp qalıwı baqlanadı. Bunda qol-ayaqtıń usı bólimde buwınnan tısqarı qosımsha háreketsheńligi baqlanadı hám háreketlengende súyek sınıqlarınıń ózara tiyiwinen shıqırılaǵan ses esitiledi. Geyde súyek sınıwlarda barlıq belgiler kózge kórınbeydi. Biraq kúshli awırıw hám hárekettiń qıyınlığı álbette seziledi.

Qabırǵalar sıńganda usı bólim basılıwı nátiyjesinde jaraqatlanǵan dem alǵanında yaki qol tiygizilgende kúshli awırıw seziledi. Plevra yaki ókpe toqıması hám jaraqatlanǵan bolsa, plevra boslıǵına qan ketiwi yaki kókirek quwıslıǵına hawa kiriwi baqlanadı hám bulardıń barlıǵı dem alıwdıń buzılıwına alıp keledi.

Omırtqa sıńgın waqtında belde kúshli awırıw, sıńgın jerdiń tómengi bóliminde bulshıq ettiń parez hám láńleniwi baqlanadı.

Jambas súyekleri sınıwında jaraqatlanǵan adam ornınan tura almaydı hám ayaqların háreketlendire almaydı. Hátteki, jambasınan da awdarıla almaydı. Bunday sınıwǵa ishekler hám quwıqtıń jaraqatlanıwları da qosılıwı múmkin.

Súyek sınıwları onıń janınan ótken qan tamır hám nervlerininń jaraqatlanıwına alıp kelip, qan ketiwi, seziw hám hárekettiń bolmawı sıyaqlı asqınıwlар payda boladı hám de shok halatı rawajlanıwına sebep boladı.

Súyek sınıwlarda birinshi járdem kórsetiwdiń ultiwma qaǵiydaları. Súyek sıńgın jerdi kóriw hám jaraǵa (aşıq sınıw jaǵdayında) sterillengen baylam qoyıw kerek bolsa, kiyim-kenshek hám ayaq kiyim sheshilmeydi, al kesiledi). Birinshi náwbette qan ketiwi toqtatlıp, aseptikalıq baylam qoyıladı. Keyin jaraqatlanǵan jer qolay jaǵdayǵa keltiriledi hám immobilizaciyalawsı baylam qoyıladı.

Teri astına yaki bulshıq et arsına shpric-tyubik járdeminde awırıwdı qaldırıwshı dárlilik zat jiberiledi.

Súyek sınıqların immobilizaciya etiw ushın Б-2 «Shinalar» komplektindegi standart shina yaki qolında bar qurallarınan (zatlarınan) paydalanylادı. Qolında bar zatlari sıpatında taxta bólegi, tayaq, faner bólegi, qamıs bayamları hám basqalardan paydalansa boladı.

Qol-ayaqlarǵa qoyılǵan shina bint penen bekkemlenedi. Bekkemlew ushın qayıs, sharf, oramat arqan hám basqalardan paydalanylادı. Eger

súyek sínıqların immobilizaciya etiw ushın shina hám ózinde bar zatlar bolmasa, qol tuwrı mýyesh jaǵdayında búgilip, denege jabıstırıp baylap qoyıladı. Jaraqatlangan ayaq saw ayaqqa bint penen bekkem etip baylanadı.

Shinalawdı tikkeley waqıya júz bergen orında ótkeriw kerek hám jaradar yaki nawqastı sanitär transportında evakuaciya etiledi. Súyek sínıqların jılıjtaw shinalardı abaylap qoyıw kerek. Súyek sínıqların tuwrılaw, bir-birine jaqınlıstırıw usınıs etilmeydi. Súyektiń ótkir ushı shoshayıp shıǵıp terini jaraqatlaw qáwpi bolǵan jaǵdaylar buǵan kirmeydi. Jaraqatlangandı júdá abaylap kóteriw, ayaq-qol hám gewdesin bir waqitta, turaqlı bir qálipte kóteriw kerek.

Shok hám basqa ulıwma hádiyselerdiń profilaktikası jaraqatlangan orgандı tuwrı immobilizaciyalaw, yaǵny ol awırıwdı seziwi az bolatuǵın jaǵdayda bekkem baylaw jolı menen támiyinlenedi. Jaradardı ıssı etip oraw, ıssı shay, kofe beriw kerek. Imkanı bolǵansha awırıw qaldıratuǵın dárlilik zatlardı teri astı yaki bulshıq etler arasına jiberiw kerek.

Qolı sínıp jaraqatlanganlardı transportqa otırǵızıp, ayaq, jambas súyekleri, omırtqa baǵanası sínǵanlardı bolsa jatqızıp alıp bariw kerek.

Bazı bir súyek sínıwlarında shinalardı qoyıw. Iyin súyegi sínǵanda, iyin hám shıǵanaq buwınları jaraqatlanganda Kramer (záńgi tárizli) shinalardan paydalangan jaǵdayda immobilizaciya etiw qolaylıraq. Saw tárepke jawırınnıń orta bóliminen baslap qoyıladı hám qoyılatuǵın shina belge tiyip turadı. Tuwrı mýyesh payda etken jaǵdayda iyin buwını ústinen qayırılıp ótip, bólek hám pánjege (alaqanǵa) tiygen jaǵdayda barmaq tiykarına shekem jetip baradı. Járdem kórsetiwshi shaxs shinanı qoyıwdan aldın oǵan tiyisli formanı beriw ushın dáslep óziniń denesine qoyıp maslastırıp alıwı kerek. Bunıń ushın ol óziniń bilegin shina aqırınıń bir tárepine qoyadı, bas qolı menen shinanıń ekinshi bas tárepin uslaydı. Shinanı bilektiń arqa-sırtqı beti boylap, bilek ústi hám bel arqalı basqa tárep iyin astına bağdarlap barıladı. Shınaǵa kerekli forma berilgenge shekem modelirovka islenedi.

Bilek bóliminde shınaǵa tarnaw tárizli forma beriledi. Ol paxta qatlamları yaki basqa bir gezleme menen oralıp shıǵıladı hám qoyıladı. Shina jılıjıp ketiwinıń aldın alıw ushın onıń joqarı bólimi eki siyleli baylaǵısh járdeminde pánje bóliminen tómengi bólimi boylap baylanadı. Baylaǵıshlar bilek buwınıń shetinde aldı hám arqasınan, sínǵan jerdiń qarama-qarsı tárepine ótedi.

Shina qoyıwdan aldın jaraqatlangan qoldıń qoltıq astı oyıqshasına paxta domalaǵı yaki oramal (kosinka) oramı qoyıladı. Qoyılǵan shina bint penen baylanıp bek kemlenedi.

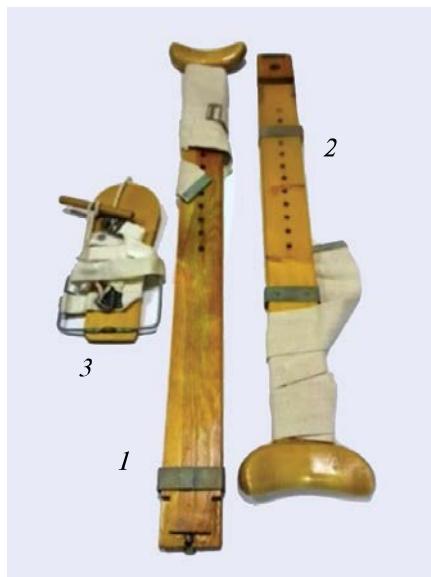
Bilek súyekleriniń siniwi. Záńgi tárizli shina tuwrı úshmúyeshlik payda etip búgiledi. Bunda onıń bir tárepiniń uzınlığı bilek hám pánje barmaqları tiykarına tuwrı keliwi, ekinshi tárepiniń uzınlığı iyinniń $\frac{3}{2}$ bólimine tuwrı keliwi kerek. Shıǵanaq boyınsha tuwrımúyesh payda etip búgilgen qol shinaǵa qoyıladı hám bint penen bek kemlenedi. Eger shina hám qoldaǵı bar zatları bolmasa, tuwrı úshmúyesh payda etip, shıǵanaq buwıñında búgiledi-de, oramal (kosinka), qayıs (remen) hám basqa zatlar járdeminde denege bek kemlenedi.

Pánje súyekleriniń siniwi. Bilek-uzınlığına shekem bolǵan záńgi sıyaqlı shina alınadı hám uzınlığı boyınsha tarnaw tárizli etip iyiledi, ekinshi tárepi rulon etip oraladı. Shina bint járdeminde bek kemlenedi (72-súwret). Pánje hám bilek onsha úlken bolmaǵan faner hám taxtashalar járdeminde immobilizaciyalanadı. Bunday jaǵdaylarda barmaqlar yarım búgilgen jaǵdayda alaqanǵa paxta yaki gezleme bólegi qoyıladı.

72-súwret. Pánje súyekleri sínǵan waqtta záńgi tárizli shinanı qoyıw.

San hám baltır súyeginiń joqarı $\frac{3}{2}$ bóliminiń siniwi. San súyegi sínǵanda Diterixs shinası jaqsı transport shina bolıp esaplanadı. (73-súwret, 1, 2, 3). Bul jambas-san, dize hám baltır-pánje buwıñların jaqsı immobilizaciya (háreketsizlikti támiyinleydi) etiw imkanın beredi. Shina uzınlıǵıń ańsat

73-süwret. Diterixs shinasi.

ózgertse bolatuǵın 2 aǵashtan tayarlangan bransh (taxtaydan, 1, 2), taban áste úskenesi hám buramadan iبارат (3).

Shinanı qoyıw tártibi. Shina 2—3 adam menen qoyıladı. Jaradar shalqasına jatadı. Dáslep shina tayaranadı, bunıń ushın sırtqı hám ishki shinalar jaradardıń boyına sáykeslep alındı:

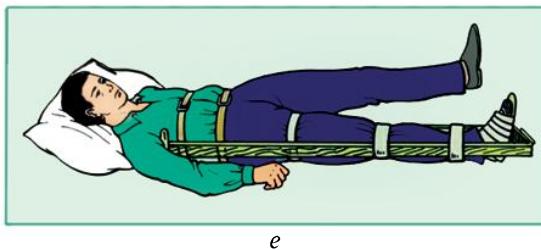
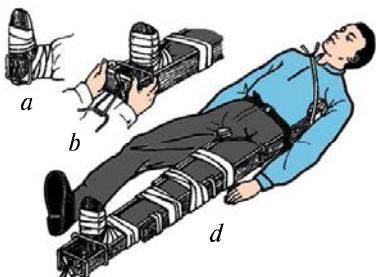
a) qaptal branshlar sırtqı tárepten qoltıq astı hám de tabanǵa shekem tuwrılanadı. Ishkisi bolsa shat bólimine solay etip qoyıladı, branshtıń erkin tárepı tabannan 10—15 sm shıǵıp turadı;

b) jataq jara hám de nekrozdıń aldın alıw ushın súyektiń shıǵıp turǵan jeri (jambas súyek qanatı, tobiqlar) ne hám tabannıń arqa betine jumsaq gezleme qoyıladı;

d) taban astına qoyılatuǵın gezleme ayaq kiyimge bekkem baylanadı;

e) taban astına gezleme qoyılğannan soń sırtqı shinanı qoyıwǵa kirisiledi. Bunıń ushın tómengi ushı taban úskenesiniń sırtqı branshına kirgiziledi. Keyin shina ayaqtan tap qoltıq astına shekem jaylastırıldı. Lenta yaki binttiń ushları bransh tesiginen ótkeriledi hám kókirek quwıslıǵıń orap baylanadı. Ayaqqa shina baylanbay turıladı;

f) keyin ishki shina ornatıldı. Bunıń ushın tómengi ushı tabanǵa qoyılatuǵın gezlemenıń ishki ramkasınan kirgiziledi. Ishki shinanıń bas

74-súwret. Ayaqtıń Diterixs shinasi járdeminde immobilizaciyalanıwı:

a — taban astı úskenesin bek kemlew; **b** — shinalardı taban astı úskenesindegi skobalarǵa kır giziw hám dene boyınsha tegislep qoyıp shıǵıw; **d** — remen (qayıs) hám baylaǵıshlar járdeminde shinanı san hám de denege baylap shıǵıw;

e — ayaqtıń Diterixs shinasi járdeminde immobilizaciya etip bolgannan soń kórinisi.

bólimi shat bólimine taqalıp turadı. Sırtqı branshtıń tesiginen shıǵarılgan lenta yamasa bint ushları sanniń átirapınan aylandırılıp baylanadı;

g) taban astına qoyılatuǵın gezlemesine biriktirilgen jip gorizontal planka tesiklerinen shıǵarılıp, ushları baylanadı hám burap tartıwǵa kirisiledi (74-súwret). Qollar menen jaraqatlangan ayaqtıń tabanınan uslap tartıladı, bunda branshtıń basları qoltıq astı hám shatına taqalıp turiwı kerek. Sonnan keyin jipler arqalı tartıw tayaqshanı buraw járdeminde ámelge asırıladı. Tartıw tap ayaqlar teńlesemen degenshe dawam ettiriledi. Burama tayaqsha gorizontal plankaǵa bint penen bek kemlenedı.

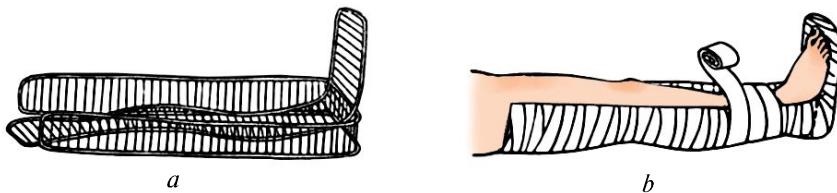
Tartıw tamam bolǵan soń shinanıń branshları ayaq hám denege bint spiral tárizli etip oralǵan jaǵdayda bek kemlenip qoyıladı;

h) ayaqlar ilinip qalmawı ushın, san hám baltırıǵa arqa tárepten fanerli yaki Kramer shinasi qoyıladı. Sonı yadda saqlaw kerek, normadan kóbirek tartıw awırıw hám sińirlerde jataq jaralar payda etedi.

Baltır súyekleri sunıwında 3 záńgi tárizli shina menen immobilizaciyalaw qolay. Olardan biri baltırdıń arqa tárepine qoyıladı. Bul shina ayaq pánjesin záńgi (tirepberdi) kórínisinde uslap turiwı kerek. Baltırdıń ishki hám sırtqı tárepine fanerli shinalardı qollanıwǵa boladı (75-súwret).

Bas súyeginiń sunıwi. Jaraqatlangan insan nosilkaǵa jatqızılaǵdı hám basınıń astına ortası oyıq etip, jumsaq zat töseledi. Bastıń eki shetine uzıñına boylap jumsaq valikler qoyıladı.

Eger jaradardı qandayda bir qurılmadan vertikal jaǵdayda alıp shıǵıw zárür bolsa, dáslep onıń moyın bólimine paxta-siyleli jaǵa qoyıladı.

75-súwret. Baltırǵa shina qoyıw:

a — shinalardı bùgip ayaq formasına keltiriw; *b* — shinanı ayaqqqa baylaw.

Bunıń ushın moyın birneshe qabat paxta menen oraladı. Onıń ústinen tiǵız etip, biraq onsha qattı qıspastan bint oraladı. Moyın omırtqaları jaraqatlanganda joqarıda kórsetip ótilgendey uqsas paxta-siyleli valik qoyıladı.

Qabırǵalardıń siniwi. Bintlewdən aldın jaraqatlangan adamnan tereń hawa shıǵarıw ıltimas etiledi. Jaraqatlangan adam kókirek quwıslığınıń tómengi bólimi qattı qısıp bintlenedi. Dem alınıp atırǵanda bintlew waqıtsha toqtatılıdı. Usı waqıtta binttiń bas turǵan ushı tartıp turıladı. Awırıwdı azaytıw ushın awırıwdı qaldırıwshı dárilik zat teri astı yaki bulshıq et arasına shpric-tyubik járdeminde jiberiledi.

Jaqlardıń siniwi. Waqıtshalıq immobilizaciya sapqan tárizli baylam qoyıw járdeminde, isenimli immobilizaciya standart jaq astına qoyılatuǵın shina járdeminde ámelge asırıladı (76-súwret).

Jaq astına qoyılatuǵın standartlı shina basqa kiyiletuǵın arnawlı baylam hám jaq astına qoyılatuǵın plastmassalı shinadan ibarat boladı.

76-súwret. Tómengi jaq sínǵanda standart basıwshı baylamdı qoyıw.

Saqpan tárizli baylam basqa kiyiletuǵın baylamǵa rezina járdeminde bek kemlenedi. Awırıwdıń aldın alıw maqsetinde jaq astına qoyılatuǵın plastmassa shina ishi paxta-siyleli qaplama menen toltırıldı. Qoyılǵan paxta-siyleli shinanıń sheti shıǵıp turıwı kerek.

Tómengi jaq hám moyın jaraqatlanıwında asfikciya rawajlanıwınıń aldın alıw maqsetinde standart basıwshı baylam qoyılmayıdı.

Omırqanıń sınıwlar. Omırqta baǵanasınıń sınıwı júdá awır jaraqatlanıw bolıp tabıladı. Azmaz háraket etiw menen belde kúshli awırıw payda bolıwı onıń belgisi bolıp esaplanadı.

Jaraqatlangan adamdı otırǵızıw, tik turǵızıp qoyıw qatań qadaǵan etiledi. Onı, dáslep, tegis, qattı zatqa (taxtaǵa) jatqızǵan halda tınısh sharayat jaratıw kerek. Tap usı zatlardan transport immobilizaciyasında da paydalanyladi. Taxtay bolmaǵanda jaraqatlangan adam essiz jatsa, onıń iyinleri hám basınıń astına kurtka yaki buyımlar qabınan islengen valık qoyıp nosilkada tómen qarata jatqızıp, transportta evakuaciya etiw qáwipsiz bolıp tabıladı.

3.4. Kóz, qulaq, murın, tamaq jaraqatlanganda birinshi medicinalıq járdem kórsetiw

Kóz ximiyalıq, mexanikalıq, termikalıq, radiaciyanıń sińiwshı tásrı hám záhárlewshı zatlardan jaraqatlanadı. Mexanikalıq jaraqatlanıwlar qabaq jaralanıwı, kóz kontuziyası hám jaralanıwın keltirip shıǵaradı.

Qabaq jaraqatlanıwında ajıralǵan kóz alması jaraqatlangan hám jaraqatlanbaǵan halda boladı. Kózdıń jaraqatlanıwı tesip ótken hám tesip ótpegen (ótip kirmegen), jat deneler túskenn yaki túspegen boladı.

Kózdıń mýız perdesi tesilip jaraqatlanıwı qattı awırıw, kóz jası aǵıwı, hám konyunktiva qızarıwı menen xarakterlenedi. Ápiwayı kórıktı ótkeriw waqtında kózde jat dene barlıǵın aniqlaw qıyın bolǵanlıǵı sebepli, lupadan paydalanyladi. Bunday jaraqatlanganlarǵa óz waqtında durıs medicinalıq járdem kórsetilse, úlken qáwip tuwdırmayıdı.

Kóz mýız perdesi júdá hám názik esaplanadı. Eger infekciya tússe, kózdıń kóriw qábileti joq boladı.

Kózdıń aldıńǵı kamerası joq bolıwı mümkin. Qantalasqan, kóz qarashıgınıń ashılıp turǵan jaraqatı bolsa, kóz ishki qabatları, gáwhar hám shiyshe tárizli denesi aǵıp túsedı.

Kóz kontuziyası. Topır buyım, zat yaki mush penen urganda hám jarılıwdıń soqqı tolqını urıwı aqıbetinde kóz kontuziyası baqlanadı. Kóz ishi basımıniń tez kóterilip ketiwi nátiyjesinde kóz ishindegi silekey qabat, kóz bólimleri reńli perde, gáwhar, qanlı silekey qabat hám tor perdeler jaraqatlanadı.

Kontuziya waqtında kózde awırıw, jaqtılıqtan qorqıw, kóriw biraz yaki pútkıl joǵalıwı, kóz aldı kamerası, shiyshe tárizli dene hám qabaqqa qan quyılıwlар baqlanadı.

Ayırım jaǵdaylarda kóz aldı perdesi jarılıp ketiwi hám kóz ishinen ishki bólimlerdiń ağıp túsiwi baqlanadı.

Kózdiń termik kúyiwi. Kózge janıp atırǵan gaz, suyuqliq, qızǵan temir bólekleriniń túsiwi nátiyjesinde kiyiw rawajlanadı. Kóz toqımlarınıń belogi uyıp, jansızlanıp qalıwı nátiyjesinde tırtıq payda boladı.

Kózdiń kúyiw jaǵdayı yadro quralı jarılıwında ajıralıp shıǵatuǵın jaqtılıq nurlanıwı aqıbetinde de júz beredi.

Yadro quralı jarılıwı nátiyjesinde ajıralıp shıqqan jaqtılıq nurlanıwın, kóriw qábiletiniń tómenlep ketiwi yaki ulıwma kórmey qaladı. Kórmey qalıw bir minuttan bir sutkaǵa shekem dawam etiwi múmkın. Keyin kóriw qábileti jáne óz jaǵdayına qaytadı.

Quramında ultrafiolet nuri kóp bolǵan nurlanıw energiyası tásirinde kózdiń kúyiwi elektr svarkalaw, qar menen qaplangan tawlı jerlerde ultrafiolet nurlarınıń qaytarılıwı tásirinde baqlanadı. Ultrafiolet nurları tásir etken waqtınan 6—8 saattan keyin qabaq terisi hám konyunktiva qızarıp ketip, jaqtılıqtan qorqıw hám kózden kóp kóz jası shıǵıwı payda boladı. Bul kórinisler birneshe kúnnen soń ótip ketedı.

Kózdiń ximiyalıq kúyiwi kislota, silti hám basqa eritpe tamshılarıınıń túsiwi nátiyjesinde boladı. Kislotalar tásirinde qurǵaq qara-qotır payda boladı. Keyinnen ol shıǵadı. Siltiler menen kúyiw awır ótedi. Toqımlalar tereń ishkerige kirip, eritip jiberedi hám ígallanǵan qaraqotır payda boladı. Ol uzaq waqt ajıralıp túspeydi hám de astında toqımalardıń buzılıwı dawam etedi.

Birinshi medicinalıq járdem. Jaraqatlanganda, termikalıq kúygende, kóz kontuziyasında kózge dárhال sterillengen baylam qoyıladı hám tez jaraqatlangan shaxstı medicinalıq punktine jiberiledi. Kózdi tesip ótiwshi jaraqatlanıwlarǵa binokulyar baylamı qoyıladı. Bul jaqsı tınıshlıq jaǵdayın támiyinleydi.

Jaraqatlanǵan hám kúygen kózge dári-dármaq qoyıw yamasa onı juwıw mümkin emes. Bul kózge infekciya túsiwi yamasa radioaktiv zatlardıń sorılıp ketiwine alıp keledi. Kózge túsken jat denelerdi alıp taslawǵa háreket etpew kerek. Tek ǵana kóz hám onıń átirapındaǵı topıraq, ılay bólekleri hám basqa deneler alıp taslanadı.

Kózdıń ximiyalıq kúyiwi hám de kózge kóp muğdarda radioaktiv shańlar túsken waqıtta dárhal suwıq suw menen juwıp taslaw hám jaraqatlangandı tez evakuaciya etiw kerek.

Egerde kóz qamasıwi, bir waqıttıń ózinde kóriw qábiletiniń joq bolıwında awırıw sezilse, kóz sezilerli dárejede jaraqatlansa hám kózdiń kóriw qábileti 0,5—1 saattan kóp waqıt joq bolsa, jaraqatlanǵan adamǵa tez medicinalıq járdem kórsetiw ushın medicinalıq punktine evakuaciya etiledi.

Murin jaraqati qan ketiwi menen qáwipli bolıp tabıladı. Bunday jaǵdayda keseldı shalqasına jatqarıwǵa bolmaydı. Sebebi qan ketiwi dawam eteberedi hám qan jutılıp asqazanǵa kelip túsedı. Keyin kewil aynıwi hám qaytarıwı baqlanıp, nawqas jaǵdayı tómenleydi. Bunday waqıtta nawqastıń basın tómenge iygen halda otırǵızıw yaki betin tómen qaratıp jatqızıw kerek (qarınǵa). Murıńga muzday suw, muz yaki qar salıńǵan ıdıs qoyıw kerek. Múmkınhılık bolǵanınsha murın tesiklerine vodorod peroksidi eritpesine iǵallanǵan paxtalı tampon yaki tumawǵa qarsı tamshılar menen iǵallanǵan tampon qoyıladı.

Qulaq barabani jaraqatınıń klinik ótiwi hám kórsetiliwi kerek bolǵan medicinalıq járdem basqa organlardıń teri qabatı jaraqatına kórsetiliwi kerek bolǵan járdemnen parqı joq. Qulaq barabanı tez pitiwshi bolǵanlıǵıń esapqa algan halda, hátte qulaq úzilip túsken bolsa da onı múmkınhılık bolǵansha uslap turıwǵa háreket etiw kerek.

Sırtqı esitiw joli tómengi jaq buwını sínǵanda, oq atar quraldan jaraqatlanǵanda, bas súyeginiń tiykari sínǵanda jaraqatlanadı. Geyde baraban perdesiniń jırtılıwi baqlanadı.

Sırtqı esitiw jollarınan qan aǵıwi awır jaraqat algan hám súyek tiykar bólimi sínǵannan derek beredi. Bunday jaǵdayda, ádette, esitiw qábileti keskin tómenleydi, qan arqa miy suyuqlıǵı shókpeleri menen aralasıwi esabınan jaman uyıydı. Bunday jaǵdayda qulaqqa sterillengen baylam qoyıp, jaraqatlanǵan jatqan halında medicinalıq járdem kórsetiw ushın medicinalıq punktine evakuaciya etiledi. Qulaqtan qan ketkende, onı toqtatıw maqsetinde baylam ústinen muz salıńǵan qalta qoyıladı.

Sırtqı qulaq esitiw joli ishine jánlık kirip qalsa, esitiw jolına birneshe tamshı jillı suw yamasa vazelin mayı 30 minutqa tamızıldı. Keyin rezinalı dári sepkish járdeminde jillı suw menen juwıp taslanadı. Qulaqtan basqa jat denelerdi alıp taslawdıń basqa usılların sanitariya drujinası qollanıwǵa bolmaydı.

Baraban perdesiniń jaraqatlaniwi, ádette, sırtqı esitiw jolında hawa basımı keskin kóterilgende (oq dári jarılganda, qulaqqa shapalaq ırılganda, suwǵa sekirgende hám basqalarda) júz beredi. Baraban perdeniń jirtliwı awıriw, qan ketiwi, esitiw qábileti tómenlewi hám qulaqta shawqım esitiliwi menen baqlanadı. Bunda, orta qulaq samallawınıń aldın alıw maqsetinde jaraqatlangan qulaq juwılmay hám dári-darmaq tamızılmastan, sterillengen baylam qoyıw kerek. Imkanı bolsa, baylam ústinen muz salıngan idis qan toqtatiw ushın qoyıladı.

Jutqınshaq (alqım), kómekey, kekirdek (traxeya) jaralangan hám jaraqatlanganda kóbinese qan ketiw aqibetinde qan demaliw jollarına túsedı. Bul ókpe samallawın keltirip shıgaradı hám ólim halatına alıp keledi.

Kómekey (tamaq) hám kekirdek jaraqatlanganda ses buwıladı yamasa sıbırlap sóylegendey ses shıgadı. Geyde buwılwı jaǵdayları júz beredi. Jótelgen waqıtta jara bóliminde awıriw kúsheyedi, jaradan hawa shıgadı. Jutqınshaqtıń jaralaniwi jutınıwi buzıladı.

Jutqınshaq, kómekey hám kekirdek jaraqatlanganda birinshi medicinalıq járdem ómir ushın qáwip tuwdırıwshı qan ketiwin toqtatiw hám buwılıp qalıw sebeplerin joq etiwden ibarat. Jaralangan jerge sterillengen baylam qoyıw kerek.

Qadaǵalaw sorawlari

1. Birinshi medicinalıq járdem túsinigi.
2. Sawash maydanında jaraqatlanganlarǵa kórsetiletuǵın birinshi medicinalıq járdemge neler kiredi?
3. Jaraqat túrlerin aytıp beriń.
4. Qan ketiw túrlerin hám belgilerin aytıp beriń.
5. Qan ketiwde birinshi medicinalıq járdem kórsetiw ilajlarına neler kireti?
6. Qan ketiwdi toqtatiw usıllarına qaysıları kireti?
7. Súyek sınıwınıń klassifikasiyasın aytıp beriń.
8. Súyek sınıwında birinshi járdem kórsetiwdiń ulıwma qaǵıydaları nelerden ibarat?
9. Shinalar qoyıwdıń ulıwma qaǵıydalarına neler kireti?

4-bap. RADIACIYADAN JARAQATLANÍW HÁM ZÁHÁRLEWSHI ZATLARDAN ZÍYANLANÍWDÍN ALDÍN ALÍW HÁM BIRINSHI MEDICINALÍQ JÁRDEM KÓRSETIW

4.1. Yadro quralınıň jarılıwı nátiyjesinde ajıralıp shıqqan ónimler menen ziyanlanganda sanitariyalıq islew ótkeriw. Yadro quralınıň jarılıw oshaǵında emlew-evakuaciya shara-ilajların shólkemlestiriw hám de kórsetilip atırǵan birinshi medicinalıq járdemniň kölemi.

Yadro quralınıň jarılıwı nátiyjesinde ajıralıp shıqqan ónimler menen ziyanlanganda sanitar islew, saralaw postında teri qabatların hám kiyimkensheklerdiń radioaktiv zatlар menen ziyanlanıw dárejesi, dozimetriyalıq tekseriwlerden alıngan maǵlıwmatlarga tiykarlanıp ótkeriledi.

Radioaktiv zatlар menen ziyanlangan jeke quramǵa sanitar islewi biraz yaki tolıq ótkeriledi. Bólimsheler jeke quramı ózleriniň iyelep turǵan orınlarınan shıǵarılıp, radioaktiv zatlар menen ziyanlanganlıq anıqlangannan soń biraz sanitar islew ótkeriledi. Radioaktiv zatlardan ziyanlanganda, ziyanlanıw payda bolǵan waqittan soń birinshi saatlar ishinde dezaktivaciya ótkeriledi.

Radioaktiv ziyanlanıw oshaǵınan shıqqannan soń biraz sanitariya islewi tómendegishe ótkeriledi: jeke qural suwǵa iǵallanǵan tamponlar menen eki márte sıpırıp tazalap dezaktivaciya etiledi, eger ИД-1 paketi bolsa, onda usı degazaciyalawshı paket járdeminde islenedi; jeke qorǵanıw zatları sheship qaǵıp (sıpırıp) taslanadı yaki iǵallanǵan gezleme menen sıpırıp shıǵıladı; kiyim-kenshek sheshiledi hám silkip qaǵıladı yaki sıpırıp taslanadı, bunda gaz nıqap sheshilmeydi; qural-jaraq ánjamalar, ayaq kiyimler sheshiledi hám iǵallanǵan gezleme menen sıpırıp shıǵıladı yaki qolında bar zatlар menen sıpırıladı. Adamnıń ashıq jerleri: qolları, moynı taza suw menen juwıladı, gaz nıqaptıń ústi sıpırıladı hám taza suw menen juwıladı, soń gaz nıqap sheshiledi, betin suw menen jaqsılap juwadı, awız hám tamaq shayıladı (77-súwret). Jaradar hám nawqaslardıń tolıq sanitar islewi medicinalıq emlew máekemeleriniň sanitar islew bólimlerinde ótkeriledi.

Tolıq arnawlı islew ótkeriw jeke quramǵa tolıq sanitariya islewi ótkeriwin hám qural-jaraq, texnika, kiyim-kenshekler, ayaq kiyimler, qural-jaraq-ánjamalar hám de jeke qorǵanıw zatlарın tolıq dzaktivaciya, degazaciya hám dezinfekciya etiwdi óz ishine aladı.

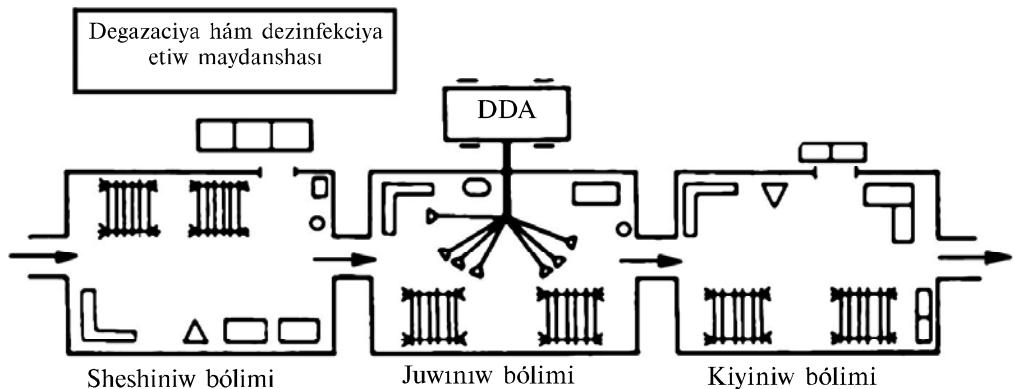

77-súwret. Radioaktiv zatlardan ziyanlanganda biraz sanitariya islewin ótkeriw usilları.

Toliq arnawlı islew armiyalar aldańa qoyılǵan jawıngerlik wazıypalar islengennen keyin hám de sawashtan shıqqannan soń áskeriý bólím komandiri buyrıǵı tiykarında ótkeriledi. Toliq arnawlı islew ótkeriw áskeriý bólimlerdiń turaqlı turaq jayları (yaki armiyalar toplanǵan orınlar)nda, háreket etip atırǵan baǵdarlarda hám arnawlı islew aymağında ótkeriledi. Arnawlı islew ilajı barınsha ziyanlanbaǵan jerlerde ótkeriledi.

Arnawlı islew ótkeriw punktinde tómendegi orınlar shólkemlestiriledi hám kerekli zatlар menen úskeneledi: bólistiriwshi-qadaǵalaw postı; áskeriý texnikanı hám qural-jaraqtı degazaciya, dezinfekciya etiw maydanshasi; jeke qorǵanıw zatları degazaciya, dezaktivaciya etiw maydanshası; sanitariya islewin ótkeriw maydanshası, ziyanlangan ústi-basin almastırıw maydanshası; komandırılık-baqlaw punkti (78-súwret).

Yadro quralınıń jarılıw oshaǵında, yadro quralı hújimi astında qalǵan hám jawıngerlik qábletin saqlap qalǵan bólismelerdiń jeke quramı tárepinen ózine-ózi hám bir-birine járdem kórsetiw ilajları ótkeriledi. Bul óz ishine jeke aptechka quramındaǵı, birlemshi reakciyanıń aldın alıw ushın qollanılatuǵın quraldı qabil etiwdi óz ishine aladi. Eger organizm ishine radioaktiv zatlardıń kiriwi baqlanbaǵan bolsa, adsorbent qabil etiledi hám keyin asqazan juwıladı.

78-süwret. Arnawlı islewdi ótkeriw aymaǵı.

Kombinacyjalangān jaraqatlanıwlarǵa, birinshi gezekte, mexanikalıq hám kiyiw faktorları tásirin joq etiwge qaratılǵan ilajlarǵa qan ketiwin toqtatıw hám dem alıwdı tiklew sharaları kóriledi. Kerek bolsa jeke qorǵanıw zatlari (respiratorlar, gaz nıqaplar, qorǵanıw kiyim-kenshekleri) qollanıladı. Teri qabatları hám kiyim-kenshekler radioaktiv zatlar menen ziyanlanganda, biraz sanitariya islewi ótkeriledi. Ziyanlangan oshaqtan hám aymaqtan qısqa waqt ishinde, tez shıgıp ketiw (alıp ketiw) jumısları shólkemlestiriledi. Yadro quralı jarılıwı júz bergen oshaqta hám radioaktiv zatlar menen ziyanlangan orınlarda birinshi gezekte evakuaciya etiwge mútaj bolǵan awır jaradarlar toparı ajıratılıdı.

Sanitariya drujinası birinshi medicinalıq járdem elementleriniń durıs orınlarıńı ústinen qadaǵalaydı, kerek bolǵan waqıtlarda awır jaradarlarǵa ziyanlanganlارǵa medicinalıq járdem kórsetedi. Sanitariya drujinası ziyanlanganlar hám jaradarlardı sawash maydanında izlep tabıwda hám olardı medicinalıq punktine evikuaciya etiwde qatnasadı. Bunda sanitariya drujinası jaradarlar hám ziyanlanganlарǵa yadro jarılıwı oshaǵınan erkin túrde shıgıp ketiw ushın jaqın bolǵan jollardı kórsetedi hám de sanitariya transportları keliwin esapqa alǵan jaǵdayda awır jaradarlar hám ziyanlanganlardı toplaw ornın aniqlaydı. Awır jaradarlar hám ziyanlарǵanlardıń sawash maydanında toplanǵan orınların sutkanıń barlıq waqıtlarında jaqsı kórinetuǵın belgiler yaki «Roza-MT» radiopelengaciyalıq ásbabı járdeminde belgilep qoyıladı.

Şıپakerge shekem bolğan (feldsherlik) medicinalıq járdem (batalyon, brigada medicinalıq punktlerinde) óz ishine alıp kelgen jaradar hám ziyanlanganlar jaraqatlanıwınıń awırılıq dárejesin esapqa alğan halda saralawdı óz ishine aladı. Bunda eki topar ajiratıldı: awır jaraqatlanıwlar birinshi gezekte evakuaciya etiledi; jeńil jaraqatlanganlar (imkani barınsha qısqa waqt ishinde) bolsa ekinshi gezekte.

Şıپakerge shekem bolğan (feldsherlik) medicinalıq járdem: birlemshi reakciyanı alıw ushın qollanılatuğın zattı qayta qabillaw ushın beriwdi; radioaktiv zatlardıń ishine túsiwi gúman etilgen bolsa—antidotti beriwdi hám keyin asqazandı juwıwdı; kombinaciyalangan jaraqatlanıwlarǵa—awırıwdı qaldırıwshı dárilik zatlardı hám antibiotiklerdi qaytadan beriwdi; kórsetpelerge tiykarlanıp júrek-qan tamırlarınıń dári-darmaqları hám dem alıw analeptikleri (kofein, kordiamin), antigistamin preparatları (dimedrol, suprastin hám basqalar), trankvilizatorlar beriwdi óz ishine qamtıp aladı.

Kórsetilip atırğan medicinalıq járdem óz ishine tek tez türde kórsetiletuğın shara-ilajlardı—tikkeley jaradar hám ziyanlanganlardıń ómirin saqlap qaliwǵa qaratılǵan jumıslardı ótkeriwdi hám de radiaciya nurlanıw az bolğan jerlerge olardı tez evakuaciya etiwdi qamtıp aladı.

4.2. Ximiyalıq qural qollanıwi nátiyjesinde ziyanlanganlarǵa birinshi medicinalıq járdem kórsetiw

Záhárlewshi zatlar menen ziyanlanganda biraz islew ótkeriw. Biraz arnawlı islew ótkeriwdi, ádette, áskeriy bólimshe yaki bólím aldına qoyılǵan jawingerlik wazıypa toqtatılmastan, komandrdıń buyrıǵı tiykarında yamasa hárbir áskeriy xızmetshi erkin türde ózine hám bir-birine ótkeredi. Bunda, záhárlewshi zatlar menen ziyanlanganda tómendegiler ótkeriledi: ashıq qalǵan teri qabatları, kiyim-kenshek, gaz nıqaptıń ústingi bólimi tez degazaciya etiledi. Bunnan basqa, jeke quram jawingerlik wazıypań orınlaw waqtında qural-jaraq hám áskeriy texnikanıń ayırim bólimlerine tiyedi, sonıń ushın usı jerler de degazaciya etiledi.

Biraz sanitariya islewin ótkeriw tártibi. Záhárlewshi zat qollanılgan waqitta jeke quram gaz nıqap hám jeke qorǵanıw qurallarında bolsa, adamnıń teri qabatları hám kiyim-kenshegi usı záharlengen oshaqtan shıqqannan soń degazaciya etiledi.

Qorǵanıw quralların kiymegen jeke quram ashıq jerde jaylasqan waqıtta, tosattan dushpan záhárlewshi zatlari qollanılsa, tez gaz niqap kiyiledi, qorǵanıwplashı bolsa jawǵıshı menen kiyiledi. Dárhəl ziyanlangan teri qabatları, kiyim-kenshektiń ziyanlangan bólimaları hám gaz niqaptıń ústingi bólimi ximyaǵa qarsı jeke paket (ИПП-8, ИПП-9, ИПП-10) járdeminde degazaciya etiledi. Qural-jaraq ziyanlangan orınnan shıqqannan keyin degazaciya etiledi. Komandir (baslıq)diń buyrıǵına tiykarlanıp qorǵanıwplashı, qorǵanıw qolǵabı qorǵanıw etigi sheshiledi. Eger usı zatlар záhárlewshi zatlар qollanıp atırǵan waqıtta kiyilgen bolsa, qorǵanıw zatları sheshiliwden aldın degazaciya etiledi. Biraz sanitariya islewi ótkerip bolıngannan soń gaz niqap sheshilmeydi.

Jeke quram bir waqıttań ózinde záhárlewshi, radioaktiv zatlар hám bakteriyalıq zatlardan ziyanlangan waqıtta, ximyaǵa qarsı zatlар járdeminde olarǵa biraz sanitariyalıq islew ótkeriledi. Birinshi gezekte záhárlewshi zatlар degazaciya hám bakteriyalıq zatlар dezinfekciya etiledi, soń radioaktiv zatlар dezaktivaciya etiledi.

Biraz sanitariya islewin ótkeriw ushın qollanılatuǵın zatlar. Dala sharayatında biraz (tolıq emes) sanitariyalıq islew ótkeriw ushın áskeriy toplamlar hám ásbaplardan paydalanyladi. Bunnan basqa, ximyaǵa qarsı jeke paketler ИПП-8, ИПП-9, ИПП-10, qural hám kiyim-kenshekti degazaciya etiwshi ИД-69 toplamı, poroshoklı degazaciya etiwshi ДПП qollanıladı.

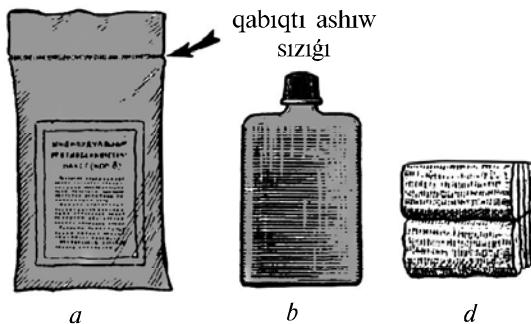
Ximyaǵa qarsı ИПП-8 jeke paketi (79-súwret) — teriniń ashıq jerlerine túskен záhárlewshi zatlardı degazaciyalaw hám teriniń ashıq jerlerine (moyın, bet, qollar) tiyip turatuǵın kiyim-kenshektiń jeńi, jaǵası hám de gaz niqaptıń júz bólimin degazaciyalaw ushın arnalǵan.

Ximyaǵa qarsı jeke paket qalayılangan polietilen qaltadan ibarat bolıp, onıń ishinde degazaciya etiwshi suyiqlıq salıngan shiyshe flakon (135 ml kólemde suyiqlıq penen toltrılǵan) hám tört 7×10 sm li paxta-style tampon bar. ИПП-8, ádette, gaz niqaptıń ústingi bólimi saqlanatuǵın gaz niqap qaltasında alıp júriledi (79-súwret, a).

Paketten tómendegishe paydalanyladi:

— záhárlewshi zat terige túskен waqıtta tez paket shep qolǵa alınadı, qaptı jırtıp qoyılǵan jerinen tartıp aqırına shekem jırtıladı hám suyiqlıq toltrılǵan shiyshe ıdıs hám paxta-siyleli tampon alınadı;

— shiyshe ıdısınıń qaqpagyı ashıladı;

79-súwret. ИПП-8 jeke paketi:

a—uliwma kórinisi; *b*—suyıqlıq salıngan shiyshe flakon; *d*—paxta-siyle tampon.

— paxta-siyle tampon suyıqlıq penen iğallanadı, deneniń záhárlewshi zat tiygen jerleri (usı suyıqlıq penen 1—2 minut dawamında) jaqsılap sıpirılıdı. Beti sıpirılıp atırğan waqıtta kózge suyıqlıq túspewine háraket etiw kerek.

Eger záhárlewshi zattıń suyıq tamshısı kiyimge tiygen bolsa, flakon tesigi biraz jabılıp, kiyimniń záhárlewshi zat tiygen jerleri iğallanadı hám tampon járdeminde ısqlap tazalanadı.

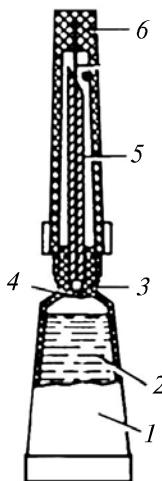
Islew ótlerip bolgannan keyin teri qabatında awısıq qalǵan suyıqlıq qurǵaq paxta-styleli tampon járdeminde qurǵatıldı.

Flakonniń qaqpagaǵı jabılıdı hám jáne gaz nıqap qaltasına salıp qoyıladı.

Sawash maydanında kórsetiletuǵın birinshi medicinalıq járdem ózi-ózine, ózara, sanitarlar hám sanitariyalıq drujinashılar tárepinen kórsetiletuǵın medicinalıq járdeminden ibarat. Bunda ziyanlanganlarǵa:

- tez gaz nıqap kiygiziledi;
- jeke aptechkadaǵı yamasa armiyalar sumkasınan záhárge (afin, budaksim) jiberiledi;
- ИПП-8, ИПП-10 hám basqa zatlar járdeminde biraz islew ótkeriledi;
- ziyanlanganlarǵa kórsetpe boyınsha jasalma dem alındırıldı;
- ziyanlangan oshaqtan shıgıp ketedi (alıp keltiledi);
- ziyanlanganlar tez medicinalıq punktke sanitar yamasa basqa transportlarda, qorǵanıw qurallarında (birinshi gezekte awır ziyanlanganlar) evakuaciya etiledi.

Záhárleniwdiń birinshi klinikalıq belgileri payda bolıwı menen (kóz qarashiǵınıń qısقارıwı, mioz, dem aliwdıń qıyınlasiwı hám

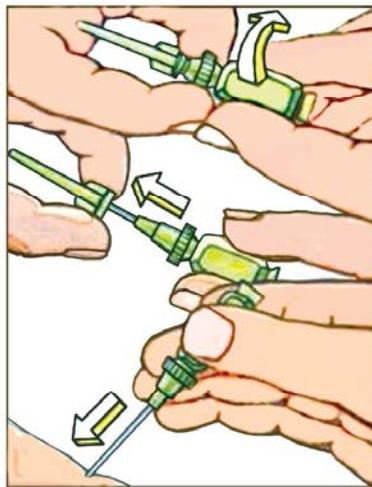
80-súwret. Shpric-tyubik: 1—antidot salıńgan plastmassalı tyubik; 2—antidot, 3—kanyula; 4—membrana; 5—iyne; 6—qaqpaqsha.

basqalar) fosfororganikaliq záhárlewshi zatlarǵa qarsi záhár shpric-tyubik (80-súwret) járdeminde ózine-ózi yaki óz ara járdem kórsetiw arqalı teri astına yamasa bulshıq etler arasına jiberiledi.

Záhár (antidot)di bulshıq et arasına jiberiw ushın qırılı dóńgelekti kanyuladaǵı (3) rezba boyınsha sheklegishke tiygenge shekem jılıstırıladı hám kúsh penen 2—3 márte burıladı. Bunda inyekciya iynesinuń ishki bólimi (4) plastmassa tyubikdegi perdeni tesedi, iyneni (5) jawıp turǵan qaqpaqsha (6) alındı, keyin tyubiki (1) tiykarınan uslap turıp, iyne ushında suyıqlıq 2 (payda bolǵańga shekem hawa qısıp shıgarıladı hám záhárlengen adamnıń terisi astına yaki bulshıq etleri arasına iyne shansıp kirgiziledi hám suyıqlıq jiberiledi (81-súwret). Sonı este saqlaw kerek, shpric-tyubikte suyıqlıqtıń az ǵana bölegi qaladı.

Shpric-tyubik qollanılgannan soń ziyanlangan adamnıń qaltasına salıp qoyıladı yaki tiyrewish járdeminde ústi-basına taǵıp qoyıladı. Bul bolsa záhár jiberilgenligin bildiredi.

Keyingi waqitta záhárlengen ximiyalıq aymaqlarda paydalaniw ushın kóp márte qollanılatuǵıń avtomatikalıq shpricler islep shıgarılmaqta. Kóp márte qollanılatuǵıń avtomatikalıq shpricler isletiwshi úskene, kóp márte qollanılatuǵıń qabiq hám bir márte qollanılatuǵıń záhár eritpesi menen toltırılǵan sterillengen kapsuladan ibarat.

81-súwret. Shpric-tyubikdi isletiw usılı.

Dushpan tárepinen záhárlewshi zatlardı qollanıw qápçı tuwilǵanda, komandrdiń buyrıǵına tiykarlanıp fosfororganikalıq zatlarga qarsı eki tabletka «preparat P-6» profilaktikalıq záhári suw menen ishiledi, 5 saat ótkennen keyin jáne eki tabletka suw menen ishiledi.

Qadaǵalaw sorawlari

1. Yadro quralınıń jarılıwı nátiyjesinde ajıralıp shıqqan ónimler menen ziyanlanganda sanitar islewin ótkeriw ilajları nelerden ibarət?
2. Yadro quralınıń jarılıw oshaǵında emlew-evakuaciya shara-ilajlarına neler kiredi?
3. Yadro quralınıń jarılıw oshaǵında kórsetilip atırǵan birinshi medicinalıq járdeminiń kólemine neler kiredi?
4. Záhárlewshi zatlар menen ziyanlanganda biraz sanitariyalıq islewdi ótkeriw tártibin aytıp beriń.

**5-bap. PUQARALÍQ QORĞANÍWDÍN MEDICINALÍQ
XÍZMETIN SHÓLKEMLESTIRIW HÁM ONÍN WAZÍYPALARÍ.
JARAQATLANĞAN XALÍQQA BIRINSHI MEDICINALÍQ JÁRDEM
KÓRSETIWI SHÓLKEMLESTIRIW**

*5.1. Puqaralıq qorğanıwdıń medicinalıq xızmetin
shólkemlestiriw hám onıń wazıypaları. Puqaralıq qorğanıwdıń
áskeriylestirilmegen medicinalıq düzilmeleriniń xarakteri hám wazıypası.*

Mámlekетимизде puqaralıq qorğanıw — xalıqtı, materiallıq baylıqlar hám de xalıq xojalığı obiektlerin tábiyyiy, texnogen hám ekologiyalıq türdegi ayriqsha jaǵdaylardan, sonday-aq, urıs waqtında ǵalabalıq qırǵın quralı hám basqa türdegi qurallardan qorǵaw maqsetinde, tınıshlıq hám de áskeri halatta ámelge asırılatuǵın ulıwma mámlekетlik qorğanıw ilajlarınıń sistemасынан ibarat.

Puqaralıq qorğanıw hár qıylı zıyanlanıw oshaqlarında qutqarıw, tez tiklew jumısların shólkemlestiredi hám ámelge asıradı. Mine, usı is-ilijlardı ámelge asırıw ushın mámlekетимiz kóleminde, Qaraqalpaqstan Respublikası, wálayat, qala, rayon hám xalıq xojalığınıń basqa obyektlерinde Puqaralıq qorğanıw shtablari hám xızmetleri düziledi. Sol waqıtta bul shtab quramında medicinalıq xızmetke de ayriqsha áhmiyet beriledi.

Puqaralıq qorğanıw medicinalıq xızmeti (PQMХ)niń tiykargı wazıypaları:

- jaradar hám kesellerge barlıq türdegi medicinalıq járdemdi óz waqtında kórsetiw, olardıń densawlıǵıń múmkinshiligi bolǵanıñsha tezirek tiklew hám miynetke qaytarıw maqsetinde olardı emlew;
- xalıqtıń sanitariyalıq jaqtan jaqsı awhalda bolıwın támıyinlew hám dushpan tárepinen ǵalabalıq qırǵın qurallarınıń qollanılıwınıń qolaylıq sanitariyalıq aqibetlerin saplastırıw boyınsha sanitariya-gigienalıq shara-ilajların orınlaw menen birge epidemiyalarǵa qarsı shara-ilajların uyımlastırıw;
- xalıqtıń arasında juqpali keselliklerdiń payda bolıwı hám tarqalıwınıń aldın alıw.

PQMХ tınıshlıq dáwirindegi densawlıqtı saqlaw makemeleriniń bazasında, olardıń qaysı shólkem yaki basqarmalarǵa qaraslı boliwına qaramastan, aymaqlıq-óndiris principlerine muwapiq düziledi.

Tiyisli densawlıqtı saqlaw mekemeleriniń bassħiları PQMX başlıqları esaplanadı. Medicinalıq kúshleri hám qurallarına bassħılıq etip barıw

ushın başlıqlardıń janında medicinalıq xızmet shtabları düziledi, bul shtablar quramına densawlıqtı saqlaw sisteminiń bassı hám xızmetkerleri kiredi.

Puqaralıq qorǵanıw medicinalıq xızmetiniń barlıq kúsh hám quralları dushpan tárepinen ǵalabalıq qırǵın quralları hám basqa hújim quralları qollanılıǵanda, xalıqqa medicinalıq járdem beriwdi uyımlastırıwǵa mólsherlengen bolıp, olar tıňıshlıq waqtında tayarlap barıladı. Mine sol wazıypalardı sheshiw ushın PQMX áskeriyestirilmegen medicinalıq düzilmeleri hám medicinalıq mákemelerin jumısqa tayarlap baradı, sonday-aq, tıňıshlıq waqtında bar bolǵan emlew, profilaktika hám sanitariya-epidemiologiya mákemelerinen óz aldına sharayatlarda paydalaniwdı rejelestiredi.

Puqaralıq qorǵanıwdıń áskeriyestirilmegen medicinalıq düzilmelerine tómendegiler kiredi:

- baslıq hám sanpostshılardan ibarat sanitariya postı (SP);
- medicinalıq xızmetker drujinası, bunıń quramına tómendegiler kiredi: drujina baslığı, siyasiy bassı, baylanısshı, sandrujinashılar (bular tórt adamnan ibarat zvenolargá birlestiriledi);
- tıňıshlıq waqtındaǵı emlew-profilaktika mákemesiniń bazasında shólkemlestiriletuǵın birinshi medicinalıq járdem bólimi;
- tıňıshlıq waqtında bar bolǵan sanitariya-epidemiologiya stanciyaları bazasında düziletuǵın epidemiyaga qarsı kóshpeli bólim;

PQMXniń medicina mákemeleri qatarına tómendegiler kiredi: tańlaw-evakuaciya gospitalları, bas emlewshanalar, qánigelestirilgen hám kóp qánigeli emlewshanalar.

Bul mákemeler qala sırtında jaylasqan boladı hám emlewhana kollektorlarına birlestiriledi. Birneshe emlewhana kollektorları emlewhana bazasın qurayıdı.

5.2. Kúyiw, suwiq alıw jaǵdayları hám basqa baxıtsız hádiyseler jüz bergende birinshi medicinalıq járdem kórsetiw

Kúygende birinshi medicinalıq járdem kórsetiw

Kúyiw — joqarı temperatura (termikalıq kúyiw), ximiyalıq zatlar (ximiyalıq kúyiw), rentgen hám quyash nurları, yadro bombaları jarılıwındaǵı nurlanıw (nurdan kúyiw), elektr toki tásirinen payda bolatuǵın toqımalardıń jaraqatlanıwı bolıp tabıladı.

Termikalıq kúyiw — denege joqarı temperatura (jalın, qaynağan suw, issı suyılılıq, gaz, shoq bolǵan hám de eritilgen metallar hám basqa) niň tikkeley tásirinen payda boladı. Jaraqatlanıwdıń awır-jeńilligi tásir etetugin temperaturanıń joqarılığı, tásir etiw müddeti, kúygen bólımnı úlken-kishiliği hám kúygen bólımge baylanıslı. Basım astındagi jalın hám puw tásirinde awır kúyiw hádiyseleri júz beredi.

Bul jaǵdayda atmosfera menen tutasatuǵın awız boslığı, traxeya hám basqa aǵzalar kúyiwi mümkin. Kóbinese qol, ayaq hám kóz dene hám de bas kúyedi.

Kúyewdiń awır-jeńilligi onıń qansha jerge tarqalǵanlıǵı hám deneniń qanday tereńlikte jaraqatlanǵanlıǵına baylanıslı. Kúygen jer qanday dárejede úlken hám jaraqatlanıw tereń bolsa, nawqas ómiri ushın qáwip-qáter sonsha úlken boladı. Deneniń 1/3 bólimi kúygende kóbinese nawqas óledi.

Jaraqatlanǵan bólımnıń tereńligine qaray, kúyiwdiń tórt dárejesi bar.

I dárejeli kúyiw (eritema) teriniń qızarıwı, isiwı hám awırıw menen júzege shıǵadı. Kúyiwdiń bul jeńil dárejesi teride isiniwdiń rawajlanıwı menen xarakterlenedi. Isiniw hádiyseleri birqansha tez (3—6 künde) ótip ketedi. Keyingi kúnlerde teride qabıq taslaw baqlanadı.

II dárejeli kúyiw (torsıldaqlar payda bolıwı) birqansha keskin kóringen isiniw reakciyası hawij alıwı menen xarakterlenedi. Qattı awırıw teriniń qızarıwı hám epidermis qabatı qırshılıp, tınıq yaki gúngirt suyılılıq penen tolǵan torsıldaq payda bolıwı menen ótedi. II dárejeli kúyiwde teriniń tereń qatlamları jaraqatlanbaydı. Sonıń ushın kúygen jerge infekciya túspese, bir hápı ótkennen keyin, teriniń barlıq qatlamları tiklenip, tırtıq qalmayıdı. 10—15 kún ótkennen keyin, nawqas tolıq sawaladı. Torsıldaqlarǵa infekciya túskende tikleniw keskin buzıladı hám kúygen jer áste-aqırın birqansha müddetten sóń sawaladı.

III dárejeli kúyiw teriniń barlıq qatlamları nekrozǵa ushıraydı (jansızlanadı). Teri kletkalarındaǵı belok hám qan uyıydı. Qattı qabıq payda etedi, qabıq astında jaraqatlanǵan hám jansızlanǵan toqımlar boladı. III dárejeli kúygen jer tırtıq bolıp ekilemshi tártipte pitedi. Jaraqatlanǵan jerde granulyaciyalıq toqıma rawajlanadı. Ol biriktiriwshi toqıma menen almasıp, tereń jaylasqan juldız tárizli tırtıq payda etedi.

IV dárejeli kúyiw (kómirleniw) toqımaǵa júdá joqarı temperatura (volt jalını, erigen metall) tásirinde payda boladı. Bul kúyiwdiń eń awır forması bolıp, teri, bulshıq et, sińir, súyek hám basqalar jaraqatlanadı.

Kúyiwdiń III hám IV dárejesi áste pitedi hám kúygen bólimi terisin kóshirip ótkeriw jolı menen ǵana jabıwǵa boladı.

Kúyw awır hádiyseler keltirip shıgaradı. Bul jaǵday, bir tárepten, oraylıq nerv sistemasındaǵı ózgerisler (awırıwdan shok júz beriwi) ekinshi tárepten, qan hám ishki organlar funkciyasındaǵı ózgerisler (intokcikaciya) sebepli júzege keledi.

Termikalıq kúyiwdede birinshi járdem kórsetiw tártibi joqarıda kórsetip ótilgen.

**Suwıq alǵan, kún ótken hám ıssılıq hálsiretken, suwǵa shókkен,
záhárli jılan hám nasekomalar shaqqan adamlarǵa
birinshi medicinalıq járdem**

Suwıq alıwı (suwıq uriwi) organizm toqımlarına tómen temperatura tásır etiwiniń nátiyjesinde usı toqımalardıń jaraqatlanıp qalıwı menen sıpatlanadı. Toqımalardıń temperaturası 0°C dan joqarılaw bolıp turǵanda da suwıq alıwı mümkin, ásirese, kúnler birden ısip-suwitıp turǵanda da usınday boladı. Ayaq kiyimniń ızgar hám tar bolıwı, suwıq hawada, qarda, muzday jawınnıń astında uzaq waqtı qıymıldamay turıp qalıw suwıq alıwın tezlestiredi. Kóbirek ayaq-qollardı, ásirese, ayaqlardı súwıq alatuǵıń boladı. Suwıq tásır etken waqtta dáslep sol jer shanship, suwıq alǵanı seziledi, ashıp turadı, soń terisi ağarıp yaki kógerip, sezbeytuǵın bolıp qaladı. Qol yaki ayaq tez háreket ete almaydı. Jaraqattıń qanshelli tereń hám keń jayılǵanın suwıq tásırı toqtaǵannan keyin, bazıda birneshe kún ótkennen soń aniqlawǵa boladı (suwıq alǵan jer ısip, onda isiniw baslanadı yaki toqımlar óledi — *nekroz* júz beredi).

Toqımalardıń qanshelli tereń jaraqatlanganına qarap, suwıq alıw tórt dárejege ajıraladı: *jeńil* (*I*), *ortasha awır* (*II*), *awır* (*III*) hám *jüdá awır* (*IV*) (82-súwret).

82-súwret. Suwıq alǵannıń kórinisi.

Suwıq urıwdıń I dárejesi teri qan aylanıwınıń tiklenetuǵın buzılıwları jaǵdayındaǵı záhárلنwi menen xarakterlenedi. Jaraqatlangan adamnıń terisi ağarıp, biraz isken, seziwsheńligi keskin páseygen yamasa tolıq joq boladı. Ísítıwdan keyin teri kókshıl-qızıl túske kiredi, isık azayadı. Bunda kóbinese loqıldap awıradı. Isiniw (isık, qızarıw, awırıw) birneshe kúnge shekem saqlanıp, áste-aqırın joq boladı. Keyinirek teriniń qabığı qırshılıp hám qıştıwı baqlanadı. Suwıq urǵan jer kóbinese suwıqqqa ázzi bolıp qaladı.

Suwıq urıwdıń II dárejesi teriniń ústingi qatlamlarınıń nekrozi menen júzege shıǵadı. Ísítıwdan keyin jaraqatlangan adamnıń ağargan terisi toyǵın qızıl-kókshıl túske kiredi. Tez toqımlar isigi rawajlanıp, suwıq urgın jer átirapında tınıq yamasa aq reńli suyiqliq penen tolǵan torsıqshalar payda boladı. Jaraqatlangan bólime qan aylanıwı áste-aqırın tiklenedi hám teride seziwsheńliktiń buzılıwı uzaq waqıtqa shekem saqlanıp qaladı. Biraq uzaq waqıtqa shekem birqansha awırıw boladı. Suwıq urıwdıń bul dárejesinde ulıwma ózgerisler júz beredi: dene temperaturası kóteriledi, ishtey hám uyqı tómen dárejede ózgeredı. Bul jerdegi teri uzaq waqıtqa shekem kókshıl, seziwsheńligi tómen bolıp qaladı.

Suwıq urıwdıń III dárejesi qan támiyinlewiniń buzılıwı (tamırlar trombozı), teriniń barlıq qabatları hám jumsaq toqımlarınıń hár qıylı tereńlikte nekrozǵa ushırawına alıp keledi. Bunda qanday dárejede tereń jaraqatlanganlığı áste-aqırın aniqlanadı. Dáslepki kúnleri teri nekrozi kórinedi. Gemorragiyalıq hám toyǵın qońır reńli suyiqliq penen tolǵan torsıqshalar payda boladı. Tereń toqımalardıń jaraqatları 3–5 kún ótkennen keyin, hawij alıp atırǵan iǵal gangrena kórinisinde aniqlanadı. Suwıq urıwdıń bul dárejesinde ulıwma ózgerisler birqansha kóp júzege shıǵadı. Máselen, intokcikaciya nawqastiń qattı titirep qaqsawı hám terlewi, kewliniń buzılıwı, átiraptagyı hádeyselergə biyparıq qarasında kórinedi.

Suwıq urıwdıń IV dárejesi toqımalardıń barlıq qatlamları, sonıń ishında, súyeklerdiń de jansızlanıwı menen xarakterlenedi. Bunday tereń suwıq urıwda deneniń jaraqatlangan bólimin jılıtip bolmaydı. Ol suyiqligınsha qaladı hám hesh nárseni sezbeydi. Teri qara suyiqliqqa tolǵan torsıqlar menen qaplanadı. Jaraqatlanıw shegarası áste-aqırın aniqlanadı. Demarkaciyalıq sızıq 10–17 kún ótkennen keyin payda boladı. Jaraqatlangan jer átirapi tez qarayadı hám qırǵap baslaydı (mumiyolanadı). Nekrozǵa ushıraǵan bólimniń qırshılıp túsiw procesi kópke sozıladı (1–2 ay) hám jaraqat júdá áste pitedi.

Kún suwiq, ásirese, samal bolıp turǵanda dene terisiniń ashıq jerlerin bekitip alıw lazım. Adam qattı suwiqta júziniń ashıq bólimleriniń seziwsheńligin tez-tezden tekserip turiw kerek. Suwiq aliwina jot qoymaw ushın hár qıylı súrtpe dárlıer, yaǵniy mazlardı qollanıwdıń paydası joq.

Birinshi medicinalıq járdem kórsetiwde jaraqatlanǵan adam ıssı imaratqa alıp kırılıp, ıssı suwlı vannaǵa salınadı. Eger de buniń ilajı bolmasa, onı sol jerdiń ózinde suwiqtan abaylap, oǵan ıssı shay, kofe ishkiziledi. Ízgar kiyim hám ayaq kiyimi mümkinshiliǵı bolǵanınsha qurǵaǵına almastırıladı. Toqımalarda ózgerisler baslanbaǵan bolsa (teride qabırshaqlar, eti ólgen jerler joq bolsa), suwiq algan jerler spirt, átir menen sıpirılıp, paxtalı tampon menen yaki juwılp, qurǵatılǵan qollar menen teri qızarıp shıqqansha ısqilanadı.

Jaraqatlanǵan adamnıń toqımlarında joqarıdaǵı ózgerisler baslanǵan bolsa, bunday hallarda jaraqatlanǵan jerleri spirt penen juwılip, ústinen sterillengen baylam menen baylap qoyıladı. Suwiq aliwınıń hárqanday dárejesinde de jaraqatlanǵan jerdiń terisin qar menen ıswı usınıs etilmeydi. Bul jaraqatlanǵannıń awhalın tómenletiwine alıp keliwi mümkin.

İssılıq hálsiretiwi joqarı temperatura uzaq tásır etip turıwıniń nátiyjesinde pútkil dene hádden tısqarı qızıp ketkeninde baslanadı. Kún ótiwi de ıssılıq hálsiretiwiniń bir túri bolıp tabıladı. Quyash nurları ashıq denege tikkeley tásır etiwinıń nátiyjesinde adamǵa kún ótedi. Sol waqıtta organizmdi ıssılıq hálsiretiwi, yaǵniy termoregulyaciya buzılıp, bas awırıwı payda boladı, adamnıń qulaqları shınlap, miyi aylanadı, dińkesi quriydi, kewli aynıydı hám qaytaradı.

Awır jaǵdaylarda dene temperaturası 40°C ǵa shekem kóterilip, sandıraqlaydı, kóz qarashıqları keńeyip ketedi, dem alıwı tezlesip, minutına 35—40 qa shekem, pulsi bolsa 140—160 qa shekem jetedi, geyde adam esinen ketip qaladı. Birinshi medicinalıq járdemdi kórsetiwde nawqastı ıspı ketken jerden alıp shıǵıp, qısıp turǵan kiyimlerin sheship alıw, basın báalentirek kóterip, jatqızıp qoyıw kerek. Basına hám júrek bólimine muzday nárse basıw, nashatr spirt iyskeletiw, kóp suyiqliq—shay, kofe ishkiziw kerek.

Esinen ketiw miyde qan aylanısınıń qısqa müddet buzılıwı menen ótetugın tamır jetispewshiliginiń kórinisi bolıp tabıladı. Bunday hádiyse, ruwxıy jaraqatlar, qattı bas awırıw waqtında hám qan ketip turǵan payıtta, nawqaslar keskin háreket etip, ornınan birden turǵanda júz beriwi

múmkin. Adam esinen ketkende, ulıwma, dińkesi qurıp, bas aylanadı, qulaqları shıńlaydı, kózleriniń aldi tunıp, birneshe minut ózin bilmey qaladı. Nawqas jiǵılıp túsedı, denesi ağarıp, terlep turadı. Puliś tómenlep, minutına 40–60 márteden uradı.

Birinshi medicinalıq járdem kórsetiwde, nawqastıń ayaǵın sál kóterip, jatqarıp qoyıw (basi báleñt turmaytuǵın bolıwı kerek), jaǵasın sheship, júzin muzday suw menen juwiw, nashatr spirt iyiskeletiw kerek. Adam ózine kelmesе, jasalma dem bere baslaw kerek.

Suwǵa ketiw (shógiw) dep, dem alıw jollarınıń suyiqlıqqa, kóbinese suwǵa tolıp qaliwına aytıladı. Suwǵa ketken adamnıń bronxları hám ókpesine suw kirip, dem alıwı toqtaydı, birden kislorod jetispewshiligi baslanıp, júrek xızmeti de toqtap qaladı. Bunday halda imkanı barınsha tezirek suwdan shıǵarıp alıw zárür (83-súwret). Onı suwdan shıǵarıp algannan soń beline shekem sheshindirip, awzi menen murnı jabısqaq balshıqlardan jaqsılap tazalanadı, domalaqlap orap báleñtlew etip qoyılğan

Qutqarıw ushın barlıq qolda bar zatlardan paydalaniń.

Awdarılğan qayıqtan uzaqqa júzip ketpeń, onı jaǵaǵa júzip-iyterip járdem kútiń.

Shógiп baratırǵan adamdı tek qayıqtıń alındıǵı tárepinen qayıqqa tartıp shıǵarıń.

10 minut ishinde shókken adamdı suw astınan kóterip shıǵıwdı häreketińizdi toqtatpań.

Shógiп baratırǵan adamnıń ózıńdzi uslap qaliwına jol qoymań. Onı jaǵaǵa júzip alıp shıǵıwdı basınıń suwdan sırtqa shıǵıp turıwına itibar beriń.

Shókken adamdı jaǵaǵa shıǵarıp, awız boslıǵın tazalap, hawa jolınan, ókpeden hám asqazannan suwdı shıǵarıp taslań.

83-súwret. Suwǵa shókken adamdı qutqarıw tártibi.

nárseniń ústine yaki bir adamníń dizesine qarnı menen jatqızıladı hám soń kókireginen basıp, ókpesi hám asqazandaǵı suw shıgarıp tasalanadı. Soń jaraqatlanǵan adamdı shalqasına jatqarıp, dárhال jasalma dem beriwe hám júrekti tikkeley uwqalawǵa kirisiledi.

«Awızdan-awızǵa» usılı menen jasalma dem aldırıw bárinen kóbirek paydasın beredi (84-súwret). Bunday jasalma dem aldırıw jaraqatlanǵan adamníń dem alıw óz qálpine kelgeninshe dawam ettiriledi. Dem alıw tiklenip, jaraqatlanǵan adam esine kelmese, ol waqtta jasalma dem aldırıw hám júrekti tikkeley uwqalaw ólimniń obyektiv belgileri payda bolǵanınan keyin ǵana toqtatıladı (kóz qarashıqları keńeyip, kózleriniń jaqtılıqqa ulıwma tásır kórsetpewi, uzaq waqt dawamında júrektiń urmay turiwı, ólik belgileri payda bolıwı).

Dem alıw menen júrek xızmeti tiklenip, óz qálpine kelgeninde jaraqatlanǵan adamníń denesin ısitıw sharalarınıń kóriliwi, oğan issı shay ishkiziw hám medicinalıq mákemege alıp bariw kerek.

Záhárli jilanlar: ápiwayı qara jilan, kózáynekli, gyurza hám basqa jilanlar, sonday-aq, qaraqurt hám tarantul sıyaqlı órmekshilerdiń shaǵıwı ómir ushın qáwipli. Bunda birinshi medicinalıq járdemdi dárhال kórsetiw kerek. Jaraqattan 4–5 minut dawamında birneshe tamshı qan qısıp shıgarıladı. Jaraqattan záhárdı sorıp alıw ushın oğan qansomıw banka qoyıladı. Záhárdı awız penen sorıp alıp taslaw jaramaydı — adamníń awız silekey perdesinde arzimas jaraqatlar yaki awırıw tisleri bolsa, bul qáwipli. Jilan (gyurza, kózáynekli jilan) shaqqan adamǵa jilan shaqqanınan keyin bir saattan keshiktirmey antigyurza sivorotkasın ukol etiw zárür. Bunday sivorotka bolmasa, jilan shaqqan jerdi janıp turǵan shırrı menen kúydırıw usınıs etiledi. Sorılıp siňiwge úlgermegen záhár tarqap ketedi. Adamdı pal

84-súwret. «Awızdan awızǵa» usılı menen jasalma dem aldırıw.

hárresi, túkli hárre, sarı hárreler shaqqanında, jaraqattan hárre nayzası alıp taslanıp, ústine nashatr spirt aralastırılğın suw menen primoshka (maz) qoyıladı.

Baylam türleri, olardı qoyıw qağıydaları. Baylam jaraqattı bekitip, baylap qoyıw ushın qollanılıtuğın material bolıp esaplanadı. Baylamdı jaraqatqa qoyıw procesine *baylaw*, dep aytıladı. Baylam eki bólimnen: jaraqatqa taqalıp turatuğın ishki hám baylamdı tutıp, uslap turatuğın sırtqı bólimnen ibarat. Baylamnıń ishki bólegi sterillengen bolıwı kerek.

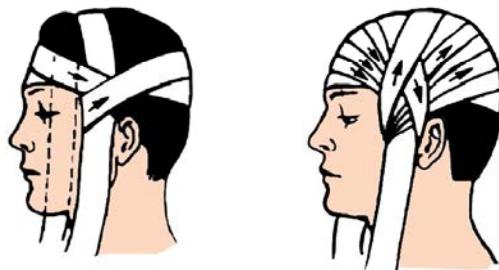
Birinshi márte qoyıp baylanatuğın baylam *birlemshi sterillengen baylam* delinedi. Baylamdı qoyıw payıtında artıqsha awırıw bolmawına háreket etiw zárür. Bintti oń qolda uslap, shep qol menen bolsa baylamdı uslap turıw hám bint oramların jazdırıp barıw kerek. Bintti baylamnan úzbey, shepten ońga qarap, jazdırıp barıladı hám náwbettegi hárbir oramı menen aldıńǵısınıń yarımińa shekem qaplap orala beredi. Qan aylanısına kesent etpewi ushın baylamdı onsha qattı qıspaytuğın (qısıp turatuğın arnawlı baylam qoyıw kerek bolatuğın jaǵdaylardan tısqarı) hám jaraqattan túsip ketpewi ushın onsha bos etpesten qoyıladı.

Birlemshi baylam qoyıwdan aldın, jaraqatqa patas nárse túsirmey jaraqatqa azar bermegen halda jaraqattı ashıp, jalańashlaw kerek. Jaraqattıń awır-jeńilli, hawa-rayı hám jergilikli sharayat inabatqa alınıp, ústki kiyim sheship alınadı yaki qırqıp taslanadı. Kiyim dáslep saw tárepten, keyin jaraqatlangan tárepten sheshiledi.

Kún ayaz paytlarda jábirleniwshi tońıp qalmaslığı, sonday-aq, awhali awırlarǵa tez túrde birinshi medicinalıq járdem kórstilip atırǵanda, kiyimniń jaraqat bólimindegi bólegi qırqıp alınadı. Jaraqatqa jabısıp qalǵan kiyimdi úzip alıwǵa bolmaydı, onı qayshı menen áste kesip aliw hám soń baylam qoyıw kerek. Sheship alıngan kiyimdi kerisinshe tártipte: dáslep jaraqatlangan tárepke, soń bolsa saw tárepke kiygıziledi.

Bas hám kókirekke sterillengen baylamlar qoyıw. Bas jaraqatlanganda, hár qıylı bint baylamlar, kosinkalar, sterillengen salfetkalar hám jabısqaq plastirden paydalanıp, baylap qoyıladı.

Bastiń shashlı bóliminiń jaraqatına «chepec» baylam qoyıladı (85-súwret). Bunday baylam bint penen tómengi jaqqa baylap bekkemlenedı. Bintten 1 metr keletuğın etip qırqıp alınıp, ortası jaraqattı jawıp turǵan sterillengen salfetka ústine, bastıń tóbe bólimine qoyıladı, onıń ushları qulaqlardıń aldınan tik tómenge túsirilip, kerip tartıp turıladı. Bastan bir

85-súwret. Bastı «chepes» kórinisinde baylaw.

aylandırip uslap turatuǵın bint ótkeriledi, soń túyiletuǵın orıńga jetkennen keyin bintti sol orınnan qaytarıp, qıysıq halda eńsege qaray aparıladı.

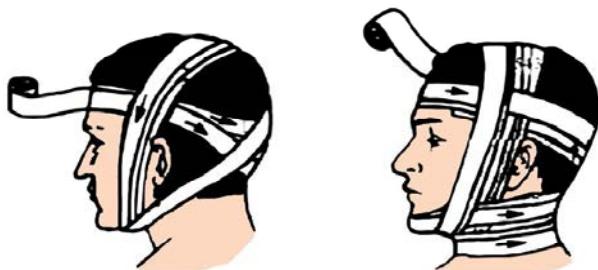
Bint ekinshi tárepten de túyiletuǵın jerdiń átirapınan qaytarılıp, qıysıq halda mańlayǵa qarap júrgiziledi. Usı tárizde bintti bir márte eńseden hám keyingi ret mańlaydan ótkerilip hám hár saparı tigirek júrgizip barıp, bastıń pútkıl shashlı bólimi jabılıp shıǵıladı. Sonnan keyin bintti 2–3 márte ǵır aylandırip orap, baylam bekkemlep qoyıladı. Túyinniń ushları iyektiń astınan gúbelek túrinde baylanadı.

Adamnıń moynı, tamaǵı yaki eńsesi jaraqatlangan bolsa, atanaq baylam qoyıladı (86-súwret). Dáslep bintti basqa ǵır aylandırip baylanadı, soń shep qulaqtıń joqarıraǵı hám artınan onı qıysıq jóneliste moyın tárepke tómenge júrgiziledi.

Soń bint moyınnıń oń qatpal tárepin boylap barıp, aldingı betin bekitedi hám eńsege qaytip keledi, oń hám shep qulaqtıń joqarı tárepinen ótip, aldingı oramların tákirarlaydı. Bastı ǵır aylandırip bint penen orap, baylam bekkemlenip qoyıladı.

86-súwret. Eńse tárepin atanaq kórinisinde baylaw.

87-súwret. Bastı «júwen» kórinisinde baylaw.

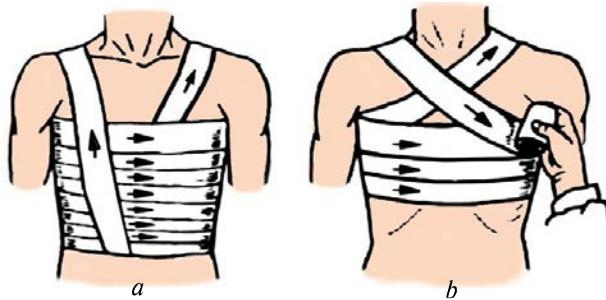
Basta úlken jaraqatlar payda bolǵanda, bet tárepí jaraqatlanganda «júwen» kórinisinde baylam qoyǵan maqul (87-súwret). Bintti mańlaydan 2—3 márte gó aylandırıp uslap turatuǵın etip orap algánnan soń eńseden moyin hám iyekke qarap júrgiziledi, eńse menen bastıń tóbesinen ótkerip birneshe márte tikkesine oraladı, soń bint iyek astınan ótip, eńse boylap baradı hám keyin onı aldingídai etip jáne gó aylandırıp oraladı. Bet jaraqatlangan bolsa, qosımsha oramlar islep, bettiń hámmesin bekitip oraw mümkin.

Murın, mańlay hám eńsege sapqan tárizli baylamnan paydalanyladi (88-súwret). Baylamníń astınan jaraqattıń betine sterillengen salfetka yamasa bint qoyıladı.

Kókirekke spiral yaki atanaq tárizli baylam qoyıladı. Spiral baylam qoyıw ushın (89-súwret, a) binttiń úsh tárepinen shama menen 1,5 m uzınlıqta kesip alınıp, ol saw iyinge salınadı hám kókirekte qıysıq etip ildirip qoyıladı. Bintti spiral halda júrgizip, kókirek quwıslıǵın arqa

88-súwret. Sapqan tárizli baylam: a — murındı; b — mańlaydı; d — iyekti baylaw.

89-súwret. Kókirekti baylaw: *a* — spiral tárizli; *b* — atanaq tárizli.

táreptiń tómeninen baslap bintlep shıgıladı. Binttiń erkin ilinip turǵan ushları baylanadı.

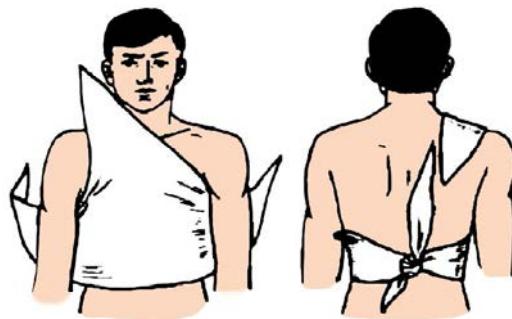
Kókirekke atanaq baylamdı bintti (89-súwret, *b*) uslap turatuǵın etip 2–3 márte góı aylandırip oraw jolı menen tómennen salıp barıladı, soń arqanıń oń tárepinen shep iyinge ótkeriledi, keyin uslap turatuǵın etip góı aylandırip oraladı, tómennen oń iyinnen asırıp, jáne kókirek quwıslıǵı góı aylandırip oraladı, aylandırip oralǵan sońğı bint oramınıń ushı ilgeshek penen bekkemlenip qoyıladı.

Kókirek quwıslıǵında tesip ótken jaraqat bolǵanda, germetik (okklyuzion) baylam qoyıladı. Dáslep jaraqatqa 3–4 qabat etip sterillengen salfetka yaki sterillengen bint, keyin bir qabat paxta, soń hawa ótkermeytuǵın bir bólek material (jeke baylam paketiniń rezina sińdirilgen qabı, jabısqaq plastır tilimleri, kleyonka) qoyıw hám qattı etip bintlew kerek. Hawa ótkermeytuǵın material jaraqattı pútkilley qaplap, shetlerinen 1–2 sm shıgıp turatuǵın bolıwı kerek.

Bas yaki kókirektiń úlken jerleri kúygende kosinka baylam hámmeşinen góre kóbirek qorgaydı. Kúygen jerdiń ústine sterillengen salfetkalar jabılıp, 90-súwrette kórsetilgenindey bekkem baylap qoyıladı.

Qarın hám qolǵa sterillengen baylamlar qoyıw. Qarın bólimi jaraqatları arasında qarındı tesip kirgeni ómiri ushın bárinen góre kóbirek qáwipli bolıp tabıldadı. Usınday jaraqatta ishki organlar, ishek sırtqa shıgıp qalıwı, júdá kóp qan joq bolıwı múmkın.

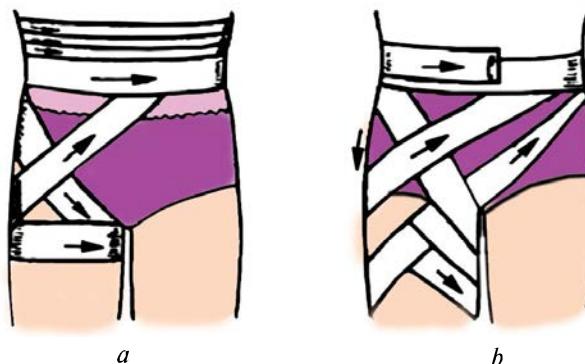
Ishki organlar shıgıp qalǵan bolsa, olardı qarın boşlığına qaytarıp salıp qoyıwǵa bolmaydı. Shıgıp qalǵan ishki organlardıń átirapındaǵı jaraqattı sterillengen salfetka yamasa sterillengen bint penen orap bekitip qoyıw kerek. Salfetkaǵa jumsaq paxta-siyle halqa qoyıw hám baylamdı onsha

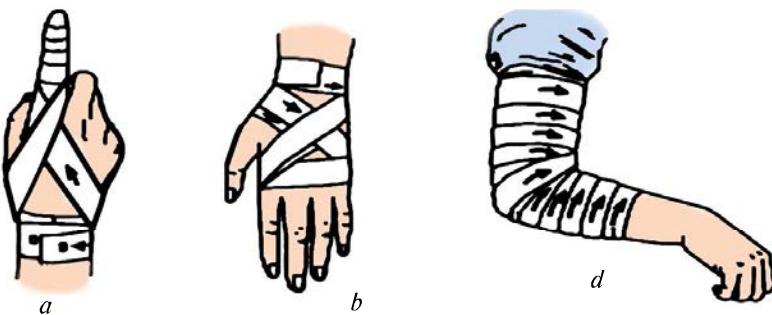
90-súwret. Kókirekti kosinka menen baylaw.

qattı etip baylamaw kerek. Qarnında tesip kirgen jaraqatı barlarǵa suw ishkiziwge bolmaydı, tek ǵana erinlerin iǵallap turıw mümkin. Qarinnıń ústingi bólegine sterillengen baylam qoyıladı, bunda bint tómennen joqarıǵa qaray ǵır aylandırip orap shıǵıladı. Qarinnıń tómengi tárepine spiral baylam qoyılatuǵın bolsa, túsip kete beredi, sol sebepten bunda qarın hám shat bólegine masaq tárizli baylam qoyıladı (91-súwret, a, b). Bunday baylam qarındı bint penen ǵır aylandırip orawdan baslanadı, soń bint sannıń sırtqı beti boylap onı orap ótedi hám keyin qarındı jáne ǵır aylandırip orap baradı.

Qolǵa ádette, spiral, masaq tárizli hám atanaq tárizli bayamlar qoyıladı. Barmaqqa spiral baylam qoyıwdı (92-súwret, a) alaquantı aylandırip orap aliwdan baslanadı, soń bint qol pánjesiniń artınan tırnaq falangasına alıp barıladı hám barmaqtıń ushınan túbine shekem bint

91-súwret. Qarinnıń tómengi bólimi (a) menen shat bólimin (b) masaq tárizli etip baylaw.

92-súwret. Baylamlar: *a* — barmaqtı spiral sıyaqlı etip baylaw; *b* — qol pánjesin atanaq tárizli etip baylaw; *d* — shíganaq buwinin spiral tárizli etip baylaw.

spiral etip orap shígıladı, jáne qol pánjesiniń artınan ótkerip, bintti alaqań ústine baylap qoyadı.

Qol pánjesiniń alaqań tárepi yaki artqı tárepi jaraqatlanganında, atanaq tárizli baylamdı alaqań ústinde uslap turatuǵın oram salıwdan baslanadı. Onnan soń bint 92-súwret, *b* da kórsetilgenindey etip, qol pánjesiniń artınan alaqańga alıp ótiledi. Iyin hám bilekke spiral tárizli baylamlar qoyıladı, bunda bint birden qayırıp, tómennen joqarıǵa qaray orap barılıdı.

Shíganaq buwínına baylam (92-súwret, *d*) bintti spiral tárizli etip orap salınadı, bunda bint oramları shíganaq oyıqshasında kesilistirilip, bir ret bilekke hám bir ret iyinge salıp barılıdı.

Iyin buwínına baylam qoyıwda (93-súwret) bintti dáslep saw tárepindegi qoltıq astı oyıqshasınan kókirek hám arqadan qoltıq astı oyıqshasınan asırıp ústi boylap jaraqatlangan iyinniń sırtqı bólimine ótkerip, saw qoltıq

93-súwret. Iyin buwínın baylaw.

94-súwret. Tabandı baylaw.

astı oyıqshasınan asırıp arqadan alıp kelinedi hám buwınnıń hämmesi bekitilmegenshe bint oramları tákırlarla beredi, binttiń ushı kókirekke ilgeshek penen bek kemlep qoyıladı.

Bilek yaki iyinnen qan aǵıwı toqtatılğannan keyin kosinka baylam salıp baylanadı. Kosinkanıń astına jaraqat betine sterillengen salfetka hám bir qabat paxta qoyılıp, kosinka oramal menen bek kem baylanadı.

Ayaq pánjesi hám baltır bólimlerine baylam ayaqtan ayaq kiyimdi sheship algannan soń qoyıladı. Ókshege baylamdı (94-súwret) qoyıwdı binttiń birinshi oramın tabanniń hämmeden góre kóbirek tompayıp shıgıp turatuğın jerinen ótkerip, keyin binttiń birinshi oramınan izli-izinen joqarıǵa hám tómenge alıp oraladı, baylamdı bek kemlep qoyıw ushın bintti qıysıq hám segiz tárizli etip júrgizip orap barıladı.

Baltır-pánje buwınnıń segiz tárizli baylam qoyıladı (95-súwret). Binttiń uslap turatuğın birinshi oramı tobiqtan joqarıraq salınadı, soń tómenge, ayaq astı tárepine ótkerip, ayaq pánjesi oraladı, soń bintti ayaq pánjesiniń artqı tárepinen tobiqtan joqarıraq etip júrgiziledi hám ayaq pánjesine, soń tobiqqa qaytarıp ákelinedi, bintti tobiqtan joqarıraqta ǵır aylandırip orap, ushı bek kemlep qoyıladı.

Baltır menen sanǵa sterillengen baylamlar tap bilek penen iyinge salınganınday etip qoyıladı.

95-súwret. Baltır-pánje buwınnıń segiz tárizli etip baylaw

Dize buwınına baylam salıwda dáslep dize kózinǵır aylandırıp baylap alınadı, soń bolsa bintti taqım shuqırshasında kesistirip, bir ret tómenge hám bir ret joqarıǵa orap barıladı.

Qandayda bir jaraqattan ayaq short sıńıp ketkende, eń dáslep, jgut yaki burama salıw joli menen qan toqtatılıdı, keyin awırıwdı qoydıratuǵın dári menen ukol salıp, ayaq baylap qoyıladı. Jaraqatqa paxta-siyle dastıqsha qoyılıp, ústinen bintti bir ret ǵır aylandırıp, keyingisinde uzınınan alıp, dastıqsha ayaqqqa bek kemlenip baylanadı.

Qadaǵalaw sorawlari

1. PQMX sistemasında áskerileştirilmegen qanday medicinalıq düzülmeler boladı?
2. Sanitariya postları hám medicinalıq drujinalar qanday wazıypalardı orınlayıdı?
3. Puqaralıq qorǵanıwdıń «Hawa qáwpi», «Radiaciyalıq qáwip», «Ximiyalıq qáwip» xabarları ne ushın belgilengen?
4. Kúyiwdı birinshi medicinalıq járdem kórsetiw tártibin aytıp beriń.
5. Suvíq algan mähálde kórsetiletuǵın birinshi medicinalıq járdem nelerden ibarat?
6. Adam esinen ketip qalǵanda qanday birinshi járdem beriledi?
7. Adamǵa kún ótiwi hám issı kúydiriwde qanday birinshi járdem beriledi?
8. Suwda shókkende birinshi medicinalıq járdem nelerden ibarat?
9. Adamdı záhárlı jılan hám jánlikler shaǵıp alganda qanday birinshi járdem kórsetiledi?
10. Baylam hám baylaw degen ne?
11. Hár túrli jaraqatlarda kórsetiletuǵın birinshi medicinalıq járdem hám baylamlar qoyıw tártibin kórsetip beriń (muǵallimnıń tańlaǵan jaraqatına baylanıshı).

ATAMALAR

Qorǵanıw qurılmaları — xalıqtı hám óndiris xızmetkerlerin zamanagóy qırğıń qurallarınan qorǵawǵa mólscherlengen arnawlı injenerlik qurılmaları kompleksi.

Puqaralıq qorǵanıw kúshleri — qutqarıw hám keshiktirip, bolmaytuǵın jumıslardı ámelge asırıw ushın dúzilgen puqaralıq qorǵanıwı áskeriy bólimleri, ulıwma hám arnawlı aymaqlıq, funkcionallıq hám obyekt dúzilmeleri.

Pesticidler — ósimlik ziyanchesleri, kesellikleri hám jabayı shóplerge qarsı gúreste qollanılatuǵın ximiyalıq zatlar, sonday-aq, awıl xojalığı ósimlikleri rawajlanıwınıń regulyatorları hám defoliantları.

Avariya—qurılmalar hám (yaki) shıǵarıw obyektlerde qollanılatuǵın texnika qurılmalarınıń buzılıwi, qamsızlandırw shártnaması háreket etetuǵın dáwirde júz bergen qadaǵalap bolmaytuǵın jarılıw hám (yaki) qáwipli zatlar ajıralıp shıǵıwı.

Qatar — eki áskeriy xızmetshiniń sherengada aldında-keyin turıwı. Eger birinshi sherengada turǵan áskeriy xızmetshiniń artında hesh kim turmasa, bunday qatar tolıqsız esaplanadı. Eki sherenga artına burılgan waqıtta tolıqsız qatarda turǵan áskeriy xızmetshi alındıǵı sherengaǵa ótedi.

Kolonna — áskeriy xızmetshiler hám bólimshelerdiń Ustav yaki komandır belgilep qoyǵan aralıq qashıqlıqtı saqlaǵan halda alındıǵa—keyinge turıwı.

Jayılǵan sap — bunda bólimsheler bir yaki eki sherengaǵa Ustav yaki komandır belgilep qoyǵan aralıqtı saqlaǵan halda diziledi. Jayılǵan sap tekse-riw, esap-kitap, kórik jumısları, parad, sonday-aq, basqa zárür jaǵdaylarda qollanıladı.

Júriw sapi — bunda bólim yaki bólimsheler Ustav yaki komandır belgilep qoyǵan aralıq qashıqlıqtı saqlaǵan halda kolonnalarǵa diziledi. Júriw sapi bólimshelerdiń marshın orınlawı, saltanatlı marsh hám qosıq penen ótiwi sıyaqlı bir orınnan ekinshi orıngá kóshiwi, sonday-aq, basqa zárür jaǵdaylarda qollanıladı.

Jetekshi — belgili bir baǵdar boyınsha háreket etiwshi dáslepki áskeriy xızmetshi (bólím). Qalǵan áskeriy xızmetshiler (bólímsheler) jetekshisine qarap óziniń háreket baǵdarın belgilep aladı.

Hújim — hújimeǵe ótiw waqtında tez dushpannıń birinshi poziciyasın iyelewge qaratılǵan jawıngerlik háreketleri.

SHÁRTLI BELGILER

 — topar komandiri	 — úlken atıwshı
 — sekciya komandiri	 — pulemyotshı
 — nıshanǵa alıwshı	 — aydawshı
 — mergen	 — granatomyotshı
 — atıwshı	 — granatomyotshı járdemshisi
 — mexanik aydawshı	 — topar komandiriniń orınbasarı

PAYDALANILĞAN ÁDEBIYATLAR

1. *I.A. Karimov.* O'zbekiston kelajagi buyuk davlat. — T. «O'zbekiston» 1992.
2. Уголовный кодекс Республики Узбекистан. — Т. 2008.
3. Учебник. Военная топография. — М. 1990.
4. Учебник сержанта танковых войск. — М. «ВИ».1989.
5. Учебник сержанта мотострелковых войск. — М. «ВИ».1989.
6. Учебник. Тактика мотострелковой, танковой роты и батальона. — М.ВИ. 1986.
7. Боевой устав Сухопутных войск. Часть 2. Группа, секция, танк. — Т.ВИ 2001.
8. Огневая подготовка. Материальная часть стрелкового оружия, наступательных и оборонительных гранат. Часть 1. УБП. 2003.
9. Начальная военная подготовка.— М. «Просвещение». 1985.
10. Приёмы и способы действий солдата в бою. — М. «ВИ». 1988.
11. Подготовка офицеров запаса Сухопутных войск. — М. 1988.
12. Otish tayyorgarligi (o'quv qo'llanma)— Т. «SHARQ» 2004.
13. Начальная военная общевоинская подготовка. Учебное пособие. МО РУз. — Т. 2005.
14. Начальная допризывная подготовка. Учебное пособие. Часть 2. Министерство высшего и среднего-специального образования РУз. — Т. 2005.
15. Рекомендации по подготовке и ведению боевых действий во внутреннем вооружённом конфликте. — М. 2004.
16. Система вооружённой борьбы в тактическом звене. Методическое пособие. ГШ ВС РФ — М. ВИ. 2004.
17. Наставление по физической подготовке в ВС РУз. (НФП-97). — Т.1997.
18. Boshlang'ich umumqo'shin xarbiy tayyorgarlik. O'quv qo'llanma. O'zR MV. «Sharq». 2005.
19. Chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik. 1—2-qismlar. O'quv qo'llanma. — Т. «ILM ZIYO» 2009.
20. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarning Umumharbiy Nizomlari. — Т. «O'ZBEKISTON» 1996.
21. Saf tayyorgarligi nizomi. 2013-yil 28 oktabr №13/34/6/84 Qarori bilan tasdiqlangan.
22. *F.A. Abdullayev, E.X. Rasulev, A.R. Rahmonov.* Qurolli to'qnashuvlar huquqi. — Т. «ADOLAT» 2001.

23. *I.K. Abdurakov*. Men general bo'laman. — T. «CHO'LPON» 2001.
24. Vatan himoyasi-muqaddas burch. — T. «O'zbekiston» 2001.
25. To'planma-armiya davlat tayanchi, tinchli kafolati. — T. MV. 2004.
26. *H.Jo'ravev*. Chaqiriqqacha yoshlarni tayyorlash. — T. «SHARQ» 2004.
27. Xalqaro guumanitar huquq. Jeneva konvensiyalari to'plami. — T., «ADOLAT» 2002.
28. Aholi va xududlarni favqulodda vaziyatlardan muxofoza qilishning xuquqiy asoslari. O'zbekiston Respublikasi favqulodda vaziyatlar vazirligi fuqaro muxofazasi instituti. Meyoriy-xuquqiy xujjatlar to'plami. 1 tom. — T., 2017.
29. Aholi va xududlarni favqulodda vaziyatlardan muxofoza qilishning xuquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasi favqulodda vaziyatlar vazirligi fuqaro muxofazasi instituti. 2 tom. — T., 2017.
30. Tinglovchilar uchun fuqaro muxofazasi masalalari bo'yicha o'quv qo'llanmasi. O'zbekiston Respublikasi favqulodda vaziyatlar vazirligi fuqaro muxofazasi instituti. — T., 2008.
31. Sanitariya yo'riqchilari uchun o'quv qo'llanma. Mudofaa Vazirligi nashriyot bo'limi. — T., 2012.
32. Гражданская защита. Учебное пособие. — М. 1977.
33. Учебное пособие для слушателей по вопросам защиты населения от чрезвычайных ситуаций. МЧС РУз. Институт гражданской защиты. — Т. 2009.
34. Защита от оружия массового поражения. «Узбекистан». 1977.
35. Это должен знать каждый. Памятка для населения. — М. 1984.
36. Подготовка и обучение команд добровольных общественных спасателей (Пособие для тренеров по обучению добровольных спасателей). Ташкентский государственный технический университет. Международная стратегия ООН по снижению бедствий. — Т. 2008.
37. Первая медицинская помощь на месте происшествия. (Учебное пособие для добровольных спасателей). Ташкентский государственный технический университет. Международная стратегия ООН по снижению бедствий. — Т. 2008.
38. Международное право ведения военных действий. Сборник Гаагских конвенций и иных международных документов. — М. Международный Комитет Красного Креста. 2000.
39. Учебно-методические материалы по международному гуманитарному праву. Для преподавателей и студентов общественно-гуманитарных дисциплин. Выпуск 1. — Т. Издательство народного наследия им. А.Ю.Кадыри. 2003.

MAZMUNÍ

Kirisiw.....	3
--------------	---

I BÓLIM. PUQARALÍQ QORĞANÍWÍ. ÓMIR QÁWIPSIZLIGI TI-YKARLARI. QÁWIPSIZLIK HÁM AYRÍQSHA JAĞDAYLARDA INSAN QORĞANÍWÍ

1-bap. AYRÍQSHA JAĞDAYLARDÍN ALDÍN ALIW HÁM HÁREKET ETIWDIŃ BIRDEN-BIR SISTEMASÍN SHÓLKEMLESTIRIW

1.1. Ayrıqsha jaǵdaylardıń aldın aliw hám háreket etiwdiń mámleketlik sisteması (AJMS).....	4
1.2. Mektepte ayrıqsha jaǵdaylardıń aldın aliw hám saplastırıw háreketleri rejesiniń dúzilisi.....	11

2-bap. QORSHAĞAN ORTALÍQTÍN UNAMSÍZ TÁSIRLERİNDE, INFЕKCIYALÍQ HÁM INFЕKCIYALÍQ EMES KESELLIKLERDEN SALAMATLÍQTÍ SAQLAW

2.1. Qorshaǵan ortalıqtıń adam organizmine unamsız tásiri.....	12
2.2. Tiykarǵı infekciyalıq hám infekciyalıq emes keselliklerge sebep bolıwshı qáwipli faktorlar.....	14
2.3. Aziq-awqat ónimleri hám suw menen baylanıslı qáwipli faktorlar.....	16

3-bap. ZAMANAGÓY JAWÍNGERLIK QÍYRATÍWSHÍ QURALLAR

3.1. Yadro quralı.....	18
3.2. Ximiyalıq qurallar.....	23
3.3. Biologiyalıq (bakteriologiyalıq) qurallar hám kesellik tarqatıwshı mikroblar.....	31
3.4. Zamanagóy ápiwayı qırğıń quralları.....	32

4-bap. AYRÍQSHA JAĞDAYLAR PAYDA BOLĞANDA XALÍQTÍ QORĞAWDÍN TIYKARGÍ ILAJLARÍ

4.1. Ayriqsha jaǵdaylarda xabar beriwdiń birden-bir sistemasi.....	34
4.2. Dem alıw aǵzaları hám terini qorǵaw quralları.....	39
4.3. Xalıqtı qorǵawdıń injenerlik qurılmaları.....	45
4.4. Radiaciyadan jasırınatuǵın jerler, jertóle hám basqa jerlerdi qorǵanıw qurılmalarına sáykeslestiriw.....	48
4.5. Ayriqsha jaǵdaylarda haywan hám awı́ xojalığı ósimliklerin qorǵaw.....	51
4.6. Qutqarıw jumısların shólkemlestiriw, ótkeriw tiykarları hám alıp bariw usılları. Qutqarıw jumıslarınıń maqseti hám áhmiyeti.....	56
4.7. Ziyansızlandırıw. Adamlardı sanitariyalıq islewedn ótkeriw.....	60
4.8. Ayriqsha jaǵdaylarda evakuaciya ilajların shólkemelestiriw hám ótkeriw.....	62

II BÓLIM. SAP TAYARLÍGÍ

1-bap. QURALSÍZ ORÍNLANATUĞÍN SAP ÂMELLERI HÁM HÁREKETLERİ

1.1. Bir orında turıp hám quralsız háreket etkende áskeriý sálem beriwy.....	70
1.2. Saptan shıǵıw hám sapqa qayıtw. Baslıqtıń alındına bariw hám onıń alındıan ketiw.....	71

2-bap. SEKCIYA HÁM TOPARLARDÍN SAP TARTÍWÍ. JÚRIW SAPÍ HÁM JAYÍLGÁN SAPÍ

2.1. Sekciyanıń sap tartıwı. Jayılǵan sapi.....	73
2.2. Júriw sapi.....	77
2.3. Topardıń sap tartıwı. Jayılǵan sap.....	78
2.4. Topardıń sap tartıwı. Júriw sapi.....	84

III BÓLIM. ÁSKERIY XÍZMETTIŃ HUQÍQÍY TIYKARLARI

1-bap. ÁSKERIY JOQARÍ OQÍW ORÍNLARI

1.1. Áskeriý oqıw orınları.....	86
1.2. Joqarı áskeriý oqıw orınlarına qabıllaw tártibi hám qaǵıydaları.....	92

*2-bap. ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI QURALLÍ
KÚSHLERİ ARMIYALARÍNDA TARBIYALÍQ HÁM
JAWÍNGERLIK DÁSTÚRLERINIÝ ORNÍ*

2.1. Komandirler, başlıqlar hám olardıñ jeke quramdı tárbiyalawdağı ornı.....	94
2.2. Ózbekstan Respublikası Qurallı Kúshleriniý jawíngerlik dástúrları.....	95

IV BÓLIM. ÁSKERIY XÍZMET TIYKARLARI

1-bap. ULÍWMA ARMIYA SAWASHÍ TIYKARLARI

1.1. Dushpan menen júzbe-júz kelgen jaǵdayda hújimge ótiw hám birden hújimge ótiw usılları.....	101
1.2. Piyada tártipte hújimge ótiw.....	103

2-bap. ORÍNLARDA KARTASÍZ ORIENTIR ALÍW

2.1. Orında hár túrli sharayatlarda kartasız orientir alıwdıñ ózine tán ózgeshelikleri.....	106
2.2. Quyashqa salıstırǵanda predmetlerdiň jaylasıwına qarap gorizont táreplerin anıqlaw.....	109

V BÓLIM. ATÍW TAYARLÍGI

*ORNÍNDA TURÍP QOZGÁLMAYTUĞÍN HÁM DE
PAYDA BOLÍWSHÍ NÍSHANLARĞA ATÍW*

Ornında turıp qozgálmaytuğın níshanlarǵa kúndiz oq atıw. Baslanǵısh atıw shınıǵıwın avtomatta (pnevmatikalıq quralda, atıw trenajyorında yamasa dala sharayatında) orınlaw.....	111
---	-----

VI BÓLIM. AMELIY ÁSKERIY FIZIKALÍQ TAYARLÍQ

I-bap. ULÍWMA FIZIKALÍQ TAYARLÍQ

1.1. Ekinshi erkin shınıǵıw kompleksi.....	114
1.2. Kúsh shınıǵıwları kompleksi.....	119
1.3. Shaqqanlıq shınıǵıwları kompleksi.....	120

2-bap. BIRDEN-BIR TOSÍQLAR QATARÍNAN ÓTIW

2.1. Tosıqlar qatarı elementleri hám asırılıp ótiw tártibi menen tanısıw. Öz aldına tosıqlardan ótiw usılları hám olardı asırılıp ótiw shınıgıwları. Tosıqlar qatarındaǵı tosıqlar kompleksinen tolıq ótiwdi úyreniw.....	122
2.2. Tosıqlar qatarındaǵı tosıqlar kompleksinen tolıq ótiwdi úyreniw. Iyelegen kónlikpelerdi jetilistiriw.....	126

VII BÓLIM. MEDICINALÍQ BÓLIM TIYKARLARI

1-bap. TÍNÍSHLÍQ WAQTÍNDA ARMIYALARDÍN MEDICINALÍQ TÁMIYNATÍN SHÓLKEMLESTIRIW TIYKARLARI

1.1. Tínishlıq dáwirinde áskeriy bólím medicinalıq punkttiń jumısı.....	127
1.2. Áskeriy gigiena tiykarları.....	129

2-bap. URÍS WAQTÍNDA ARMIYALARDÍN MEDICINALÍQ TÁMIYNATÍN SHÓLKEMLESTIRIW TIYKARLARI

2.1. Urıs waqtında bólismheler hám áskeriy bólimerde emlew-evakuaciya shara-ilajların ótkeriw tiykarları.....	135
2.2. Medicinalıq járdem túrleri. Hárbir bólime medicina punktiniń wazıypalar.....	136

3-bap. JARADAR BOLĞANDA HÁM JABÍQ JARAQATLANÍWLARDA BIRINSHI MEDICINALÍQ JÁRDEM KÓRSETIW

3.1. Birinshi medicinalıq járdem túsinigi. Jaraqat túrleri.....	141
3.2. Qan ketiwdé birinshi medicinalıq járdem kórsetiw Qan ketiwdi toqtatiw.....	147
3.3. Súyekler sıniwında birinshi medicinalıq járdem kórsetiw.....	154
3.4. Kóz, qulaq, murın, tamaq jaraqatlanganda birinshi medicinalıq járdem kórsetiw.....	162

4-bap. RADIACIYADAN JARAQATLANÍW HÁM ZÁHÁRLEWSHI ZATLARDAN ZÍYANLANÍWDÍN ALDÍN ALÍW HÁM BIRINSHI MEDICINALÍQ JÁRDEM KÓRSETIW

4.1. Yadro quralınıń jarılıwı nátiyjesinde ajıralıp shıqqan ónimler menen zıyanlanganda sanitär islewin ótkeriw. Yadro quralınıń
--

jarılıw oshaǵında emlew-evakuaciya shara-ilajların shólkemlestiriw hám de kórsetilip atırǵan birinshi medicinalıq járdemniń kólemi.....	166
4.2. Ximiyalıq qural qollanıwı nátiyjesinde ziyanlanganlarga birinshi medicinalıq járdem kórsetiw.....	169

**5-bap. PUQARALÍQ QORGANÍWDÍN MEDICINALÍQ XÍZMETİN
SHÓLKEMLESTIRIW HÁM ONÍN WAZÍYPALARÍ.
JARAQATLANĞAN XALÍQQA BIRINSHI MEDICINALÍQ JÁRDEM
KÓRSETIWDI SHÓLKEMLESTIRIW**

5.1. Puqaralıq qorǵanıwdıń medicinalıq xızmetin shólkemlestiriw hám onıń wazıypaları. Puqaralıq qorǵanıwdı áskeriylestirilmegen medicinalıq dúzilmeleriniń xarakteri hám wazıypası.....	174
5.2. Kúyiw, suwiq alıw jaǵdayları hám basqa baxıtsız hádiyseler júz bergende birinshi medicinalıq járdem kórsetiw.....	175
Atamalar.....	190
Shártlı belgiler.....	191
Paydalanylǵan ádebiyatlar.....	192

O'quv nashri

**SHUHRAT SHAVKATOVICH UBAYDULLAYEV,
BAHODIR BERDIYEVICH GAFUROV,
DILNOZA RUZIMATOVNA UBAYDULLAYEVA**

CHAQIRUVGA QADAR BOSHLANG'ICH TAYYORGARLIK

*O'rta ta'lif muassasalarining 11-sinfi va o'rta maxsus,
kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik*

1-nashri

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tasdiqlagan

Toshkent — «ILM ZIYO» — 2018

Qaraqalpaq tilinde

Awdarmashilar	<i>S. Aytmuratova, Z. Oserbaeva</i>
Redaktori	<i>S. Aytmuratova</i>
Kórk. redaktori	<i>I. Serjanov</i>
Tex. redaktori	<i>B. Turumbetov</i>
Operatori	<i>A. Begdullaeva</i>

Baspa licenziyası: AI № 275, 15.07.2015-jil.

Original-maketten basiwǵa ruqsat etilgen waqtı 29. 06. 2018. Formatı 70x90 $\frac{1}{16}$. Tip «Tayms» garniturası. Ofset usılında basıldı. Kólemi 12,5 b.t. 17,1 esap b.t. 14,63 sh. b.t. Nusqası 10452 dana. Buyırtpa № 151.

Original-maket «Bilim» baspasında tayarlandı
«Bilim» baspasi. 230103. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.
«ILM ZIYO» baspa úyi. Tashkent, Nawayı kóshesi, 30-úy.

**«SHARQ» baspa-poligrafiyalıq akcionerlik kompaniyası baspaxanasında basıldı.
100000, Tashkent qalası, Buyuk Turon kósjesi, 41-úy.**

Ijaraǵa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

	Oqıwshınıń atı, familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıngandaǵı jaǵdayı	Klass basshi-sınıń qoli	Sabaq-liqtıń tapsırılgandaǵı jaǵdayı	Klass basshi-sınıń qoli
1						
2						
3						
4						
5						
6						

**Sabaqlıq ijaraǵa berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp
alınganda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen
tómendegı bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp tolturnılaǵı:**

Jaña	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalaniwǵa berilgendiǵi jaǵdayı.
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar, jırtılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sıziqlar joq.
Qanaat-landırırlı	Muqaba jelingen, birqansha sızılıp, shetleri qayrlıǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalaniwshı tárepinen qanaatlanańlı qálpine keltirilgen. Alıngan betleri qayta jelimlengen, ayırmı betlerine sızılǵan.
Qanaat-lanarsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq, qanaatlanańsız qálpine keltirilgen. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslańǵan. Sabaqlıqtıń